श्रीपाद्म संहिता

Sri Pancharatra Agamokta

प्रथमो भागः

Padma Samhitha

Part - 1

(Devanagari)

KRIYASAGARAM Vol. - 20

__Critically edited by__

SriPancharatra Agama Vidwan

Sri. U. Ve. K.Sriraman Battacharyar

First print : ________

உலகமக்கள் அனைவரும் உத்தமவழியை அடையவேண்டி உதித்த உடையவர் என்னும் ஸ்ரீராமானுஜர் அவதரித்து ஆயிரமாவது ஆண்டின் ஆரம்பமாக முதன் முதலாக நடைபெருகிற ஸ்ரீமஹாஸுதர்சன யாகத்தில் வெளியிடப்பட்டது.

For Copies Contact:

Sri Pancharatra Agama Vidwan

Sri. U. Ve. K.Sriraman Battacharyar,

CG1-214, East Adayavalanjan St,

Srirangam, Trichy.

Mobile No:

+91-97917-02035, +91-70943-26771.

www.kriyasagaram.in

sriramanbattachar@gmail.com

ஸ்ரீ:
ஸ்ரீமதேராமானுஜாய நம:

முன்னுரை

ஸ்ரீய: பதியான ஸர்வேஸ்வரன் ப்ரளயகாலத்திலே 'ஏகோஹவைநாராயண ஆஸீத்; ந ப்ரும்மா; ந ஈசாந:; நாக்னிஷ்டோமோ நேமேத்யாவா ப்ரிதிவீ ந நக்ஷத்ராணி ஸூர்ய:', என்று உத்கோஷிக்கும் வேதங்களின் வாக்கியப்படி ப்ரளயார்ணவத்திலே யோகநித்திரை கொண்டிருந்தான். பிறகு ஜகத்ஸ்ருஷ்டியான லீலா க்ரமங்களை ஆரம்பிக்க ப்ரும்மாவைப் படைத்தான். ப்ரும்மாவும் தன்னை ஸ்ருஷ்டி செய்தது யார்? எதற்கு ஸ்ருஷ்டி செய்யப் பட்டோம்? என்றெல்லாம் ஆராய முற்பட அவன் முன் தோன்றிய எம்பெருமான் சங்கசக்ரகதாபாணியாக ஸேவை ஸாதிக்க அவனையே உபாஸித்து ஜகத்காரண கார்யங்களை ஆய்ந்து கொண்டு ப்ரபஞ்சஸ்ருஷ்டியைச் செய்துவந்தான். அதற்கும் முடிவு வேண்டும் என்பதற்காக அந்த எம்பெருமானின் வ்யூஹாவதாரங்களை உபாஸித்து ஸங்கர்ஷண அம்சமான ருத்ரனையும் ஸ்ருஷ்டித்தான்.

இவ்வாறான எம்பெருமானை பின்னால் வரப்போகிற அனைத்து ஜீவராசிகளும் ஸம்ஸாரஸாகரத்திலிருந்து விடுபட என்ன வழி என்று ப்ரும்மா எம்பெருமானையே கேட்க, அவனும் ஏகாயன வேதத்தை உபவ்யூஹமான கேசவன் மூலம் ப்ரும்மனுக்கு உபதேசித்தான். அதுதான்

ஏகாயன வேதம் என்றும், மூலவேதம் என்றும், மஹோபநிஷதம் என்றும், பகவச்சாஸ்த்ரம் என்றும் பெயர் பற்பலபெயர்களைக்கொண்டு சுமார் 1 1/2 கோடி சுலோகங்களாக விளங்கிற்று.

ஆனல் அதன் மூலமெல்லாம் எம்பெருமானை அடைவது மிகுந்த சிரமமான கார்யம் என்பதால் எம்பெருமானே 5 லக்ஷம் சுலோகங்களாக ப்ரும்மனுக்கு உபதேசித்தான். அதுவே பற்பல ஸம்ஹிதைகள் என்னும் பெயரில் விளங்கிவருகிறது. அதற்கு ப்ரதானமாக மூன்று ஸம்ஹிதைகளும், ஸாத்வதம், பௌஷ்கரம், ஜயாக்யம் என்னும் மூன்று ரத்னங்களாகவும்,

அந்த மூன்று ரத்ன ஸம்ஹிதைகளின் உட்பொருளாக 108, 1008 ஸம்ஹிதைகள் விளங்கி வருகின்றனன். அதிலும் ப்ரதானமாக நவரத்ன ஸம்ஹிதைகளாகவும் அதில் முதன்மையானது பாத்ம ஸம்ஹிதையாகும். இதுவே முழுமையானதும், தொன்மையானதும் முக்காலங்களிலும் அனைவராலும் கடைபிடித்துவரும் ஸம்ஹிதையாகும்.

இது ஞாந, யோக, க்ரியா, சர்யா என்னும் நான்கு பாதங்களைக் கொண்டதாகும். 100 அத்யாயங்களும், சுமார் 10,000 சுலோகங்களை உள்ளடக்கியதும் ஆகும். நான்கு வேதங்களுக்கும் முற்பட்டதும், ஓரான் வழியாக உபதேசிக்கப்பட்டதொரு முதன்மையான சாஸ்திரம். எம்பெருமான் ப்ரும்மாவிற்கு பரமபதத்திலும் - பிறகு அதையே யோகமார்க்கத்தில் உணர்ந்து கபிலமுனி

பத்மனுக்கு பாதாளலோகத்திலே உபதேசித்ததால் பாத்மஸம்ஹிதை என்னும் பெயர் பெற்றது.

ஆக பரமபதம் முதல் வைகுண்டம், க்ஷீராப்தி, பூலோகங்கள், அதலவிதலம் முதலான பாதாலங்கள் வரையிலும் உபதேச மார்க்கமாகவும், அனுஷ்டான ரூபமாகவும் விளங்கும் சாஸ்த்ரம் இந்த பகவச்சாஸ்த்ரமாகிய ஸ்ரீபாஞ்சராத்ரமே. அதன் உட்பொருளான பாத்மஸஹிதயே.

இந்த ஸம்ஹிதையை கொண்டே காஞ்சி முதல் பற்பல திவ்யதேசங்களிலும், நகர க்ராமாதி ஆலயங்களிலும், திருமடங்களிலும் பூஜை முதல் ப்ரதிஷ்டை, உத்ஸவம், ப்ராயச்சித்தம் போன்ற பற்பல கார்யங்களை அனுஷ்டித்து வருவது கண்கூடு.

நீண்ட நாட்கள் கழித்து இந்த நூல் வெளிவருகிறது. இதற்கு உதவிசெய்த **SRIKRISHNA BUILDERS, Mumbai,** பல்லாண்டு வாழ எம்பெருமானை ப்ரார்த்திக்கிறேன். இந்த நூலை அநிதினமும் அனுஸந்திப்பதாலும், அனுஷ்டிப்பதாலும் எம்பெருமான் க்ருபை பரிபூரணமாகக் கிடைக்கும் என்பதில் சந்தேகமில்லை.

सर्वज्ञत्वं वेदपाठं वेदान्तपठनादिकम् ।
सर्वविद्याप्रदं संयक् परवादजयादिकम् ।।
काव्यशास्त्रादि निर्माणं सर्वेशत्वमकृत्रिमम् ।

सर्वे लभेच्च सत्यं वा एतदागमवैभवात् ।।

एतदुक्तं विशेषेण सर्वदा सर्वसिद्धये। (पराशरे-23 अ)

ஸர்வஜ்ஞத்வம் வேத³பாட²ம் வேதா³ந்தபட²ஜ்ஞதி³கம் ।
ஸர்வவித்³யாப்ரத³ம் ஸம்யக் பரவாத³ஜயாதி³கம் ।।

காவ்யசாஸ்த்ராதி³ நிர்மாணம் ஸர்வேசத்வ மக்ருத்ரிமம் ।
ஸர்வே லபே⁴ச்ச ஸத்யம் வா ஏததா³க³மவைப⁴வாத்।।
ஏதது³க்தம் விசேஷேண ஸர்வதா³ ஸர்வஸித்³த⁴யே ।
(பராசரே-23 அ)

य: संहितामिमां पाद्मीं अधीते नियमस्थित: ।
स ब्रह्मलोकमभ्येति नेह भूयोऽपि जायते ॥76॥
श्लोकमेकं तदर्धं वा पादमेकं सुयन्त्रित: ।
प्रत्यहं पठमानस्य फलमिष्टं करे स्थितम् ॥77॥ (पाद्मम्-32a)

தாஸன்
க. ஸ்ரீ ராமன் பட்டாசார்யார்,
ஸ்ரீரங்கம்.

ஸ்ரீ:

ஸ்ரீமதேராமானுஜாயநம:

நூலாசிரியரைப் பற்றி

பெயர் : ஸ்ரீ. உ.வே.க. ஸ்ரீராமன் பட்டாச்சார்யார்

பிறந்த தேதி : 1-6-1958

தகப்பனுர் : ஸ்ரீ. உ.வே. ஸா. கண்ணன் பட்டாச்சார்யார் ஸ்வாமி.

தாயார் : ஸ்ரீமதி ஸாரநாயகி அம்மாள்

பிறப்பிடம் : தேரழுந்தூர், தமிழ்நாடு

தெரிந்தமொழிகள் : தமிழ், தெலுங்கு, கன்னடம், ஹிந்தி, ஸம்ஸ்க்ருதம், ஆங்கிலம்

படிப்பறிவு :

- திருமலை திருப்பதி தேவஸ்தான பாடசாலையில் ஸ்ரீ பாஞ்சராத்ர ஆகமத்தின் உட்பிரிவுகளைக் கசடறக் கற்றவர்.
- ஆழ்வார்கள் அருளிச்செயலில் நாட்டம் அதிகம்.
- வேதங்களின் சில அம்சங்களைப் பயின்றவர்

கைங்கர்யம்:

- சுமார் 16 வயது முதலே தகப்பனுருடனும், மற்றும் பல பெரியோர்களுடனும் தொடர்பு கொண்டு அவர்கள் மூலம் உத்ஸவாதிகள், மற்றும் ப்ரதிஷ்டைகளில் ஈடுபட்டு அவரவர்களிடம் ஆகம பாடங்களும் பயின்றவர்.
- தேரழுந்தூர், திருச்சேறை, போன்ற திவ்யதேசங்களில் நித்யகைங்கர்யம்.
- அலமேலுமங்காபுரத்தில் 3 வருடம் அர்ச்சகம் கைங்கர்யம்.

- பம்பாய் பனஸ்வாடி ஸ்ரீபாலாஜிமந்திரில் சுமார் மூன்று வருடங்கள்.
- சிகந்திராபாத்(ஆந்திரா) ஸ்ரீவெங்கடேசப்பெருமாள் கோவிலில் சுமார் 25 வருடங்கள் அர்ச்சகசேவை.
- ஹைதராபாத் பத்ராத்ரி என்று அழைக்கப்படும் கொண்டாபூர் ஸ்ரீராமாலயத்தில், கர்ஷணுதி ப்ரதிஷ்டை, ப்ரதிஷ்டாதி உத்ஸவம், என்று கூறும் படியான பற்பல கைங்கர்யங்களை சுமார் 20 வருடங்களாகச் செய்து வருபவர்.

மஹா ஹோமங்கள் மற்றும் கும்பாபிஷேகங்கள் :

- இதுவரை சுமார் 700க்கும் மேற்பட்ட கும்பாபிஷேகங்களை செய்து, பற்பல மஹநீயர்களின் பாராட்டுதல்களைப் பெற்றவர்.
- ஸ்ரீரங்கம் ஜீயர் நடத்திய பல 108 குண்ட யாகங்களில் முன்னிருந்து நடத்தியவர்.
- ஸ்ரீமந்நாராயணஜீயர் ஸ்வாமி திருவரங்கத்தில் எழுந்தருளி நடத்திய புகழ்பெற்ற காவேரி புஷ்கரம் போன்ற மிகப்பெரிய க்ரது(யாகங்கள்)க்களை முன்னிருந்து நடத்தியவர். மேலும் அவரோடு பத்ரிகாஸ்ரமம், மற்றும் புகழ்பெற்ற க்ஷேத்ரங்களில் எண்ணற்ற சுதர்சன யாகங்களை நடத்தியவர்.
- திருநாராயணபுரம் (மேல்கோட்டை)யில் ஸ்ரீமணவாளமாமுனிகள் பீடம் ஜீயர் ஸ்வாமி நடத்திய திருவஷ்டாக்ஷர மூலமந்த்ரம் (1கோடி)ஹோமத்தில் கலந்துகொண்டு, நடத்தி பற்பல மஹான்களின் ஆசிகளுக்கு இலக்காணவர்.

- இவர் நடத்திய யாகங்களிலேயே மிகப்பெருமையாகவும், இன்றளவும் கூறப்படுவது மைசூர்(பௌளகோலா)வில் நடந்த 1 கோடி லக்ஷ்மீந்ருஸிம்ம மஹா யாகம். அதில் சுமார் 1,300 வேதபண்டிதர்களைக் கொண்டு நடத்தப்பட்டது. அதிலும் தலைமை.
- மேலும் தமிழகம், அசாம், பிஹார், குஜராத், மஹாராஷ்ட்ரா, ஆந்த்ரா, கர்நாடகா, கேரளா, ராஜஸ்தான் போன்ற மாநிலங்களிலும், பற்பல திவ்ய தேசங்களிலும், க்ஷேத்ரங்களிலும், மஹா ஸம்ப்ரோக்ஷணம் முதல் நித்யோத்ஸவ, பக்ஷோத்ஸவங்களை நடத்திவருபவர்.
- இன்னும் பற்பல யாகங்கள், பூஜைகள் மூலம் எம்பெருமானுக்கு ஸேவைகள் செய்து வருபவர்.

தொண்டு :

- எவ்வளவு இருந்தாலும் மனநிறைவான வரலாறு, எதிர்கால சந்ததியினரை உருவாக்க எடுத்தமுயற்சி. அதாவது இதுவரை தமிழகத்திலேயே இல்லாத ஸ்ரீபாஞ்சராத்ர ஆகம பாடசாலையை முதன்முதலில் நிறுவி எம்பெருமான் திருவருளோடும் ஒருசில மஹநீயர்களின் உதவியோடும் சுமார் நூற்றுக் கணக்கான மாணக்கர்களை உருவாக்கியதுதான்.

- அத்துடன் நம் பொக்கிஷங்களான ஸ்ரீபாஞ்சராத்ர ஆகம நூல்களையும், திவ்யதேச வரலாறுகள், புராணங்களின் மூலஸ்லோகங்கள் (க்ஷேத்ரமாஹாத்மியங்கள்) தமிழ், ஸம்ஸ்க்ருதம், க்ரந்தம், தெலுங்கு, கன்னடம் போன்ற பாஷைகளில் தானே அச்சிட்டு விலைமதிக்க முடியாத புஸ்தகங்களை வெளிக்கொணர்வது, விலையில்லாமலே அனைவருக்கும் கொடுப்பதுதான் இவரது சிறப்பான இயல்புகுணம். இதுவரை சுமார் 25 பழமையான ஆகமநூல்களையும், இதிஹாஸ புராணங்களையும் வெளிக்கொணர்ந்தவர். இன்னமும் பல ஸம்ஹிதைகள் வெளிவரவேண்டும் என்று ஆசைப்படுபவர். அதற்கு நம்பெருமாள் (அர்ச்சகர்வாயிலாக) இவருடன் நேரிலே பேசி அருள்பாலித்த வரலாறு திருவரங்க வாசிகளுக்குத் தெரியும்.

எம்பெருமான், எம்பெருமானுர் அருள்புரிவாராக.

பொலிக பொலிக பொலிக

****

॥ श्रीः ॥

श्रीपाद्मसंहिता

विषयानुक्रमणिका

ज्ञानपादः

1	प्रथमोऽध्यायः	शास्त्रावतरणम्	1

कण्वं प्रति ऋषीणां प्रश्नः (श्लोकसंख्याः 1-3); शास्त्रसंप्रदायावतरण निरूपणम् (4-5); संवर्त-चतुर्मुखब्रह्मसंवादः (6-20); संवर्तेन पातालं गत्वा कपिलदर्शनम् (21-27); पद्मेन कपिलात् श्रुतस्य शास्त्रस्य संवर्तायोपदेशः (28 - 40); श्रीनारायणेन ब्रह्मण उपदेशः (41-55); संवर्तकृतपाञ्चरात्र महिमा विषयकः प्रश्नः (56-71); पाञ्चरात्र शब्द निर्वचनम् (72-76); ऋगादि भेदवत् तन्त्रचातुर्विध्यम् (77-79); सिद्धान्तभेद निरूपणम् (80-83); तन्त्रसाङ्कर्ये दोषाः (84 – 87); तन्त्राणां नामनिर्देशः(88-119);

2	द्वितीयोऽध्यायः	मूर्त्युत्पत्ति भेदः	6

ज्ञान, योग, क्रिया,चर्यापादानां क्रमनिरूपणम् (1-5); विज्ञानशब्दार्थः- 6; भगवतः आद्यंरूपम् (6-49);

3	त्रितीयोऽध्यायः	ब्रह्मादि सृष्टिप्रकारः	8

सृष्टि विचारः (1-3); वटपत्रशायिनो नाभिपद्मे चतुर्मुख सृष्टिः (4-7); पद्मासनम् (7-8); सनन्दनादीनां सृष्टिकार्यविमुखता (8-9); ब्रह्मणःक्रोधात् रुद्रसृष्टिः (10-14); मरीच्यादिभिर्जगत्सृष्टिः (14-15) ;
ब्रह्मणा परमपुरुषदर्शनम् (16-27);

4	चतुर्थोऽध्यायः	मुमुक्षुसंसारमोचनम्	10

सृष्टि स्थिति संहार स्वरूप प्रश्नः(1); सृष्ट्यर्थासु अनन्तासु शक्तिषु चतस्रो मुख्याः (2); तत्र तिस्रः संसार गोचराः चतुर्थी मोक्षदायिनी(3); सृष्ट्याद्युपयोगिनो गुणाः (4-6); निष्कामानां बन्धमोक्षः(6-7); विष्णवादिषु चतुर्षु वासुदेव मूर्तिरपवर्गप्रदः(7-8); संसारिस्वरूपं तन्मात्रा च(9-11); मुक्तस्वरूपम् (11-13); संसारबन्धमोक्षौ (14-16); मुक्तात्मनः परमपुरुषस्य च भेदः(17-18); बन्धहेतवः (19-21); विषयवशाद् गुणत्रययोग वियोगौ(22); विषयस्वरूप प्रश्नः(23); विषयनिरूपणम् (24-26);

5	पञ्चमोऽध्यायः	ब्रह्मलक्षणम्	11

प्रकृत्यापुरुषस्य संयोगे हेतुः(1-2); भगवतः प्रसादात् प्रकृत्या वियोगः(3); पूर्णकामस्य भगवतः प्रसादे निबन्धनम्(4-8); सृष्ट्यादि निरूपणम् (9-23);

ब्रह्मज्ञानद्वैविध्यम् (24-25); सत्वक्रियात्मक ज्ञानलक्षणम् (26-28); ब्रह्मलक्षणम्(29-40);

6 षष्टोऽध्याय: ब्रह्मप्राप्त्युपायकथनम् 13

भगवत: सर्वत:पाणिपादादित्व निर्वचनम् (1-30); पाञ्चरात्रविधि दीक्षितानां विष्णुमायोत्तरणम् (31-33); निदिध्यासित वस्तुस्वरूपम् (34-36); तस्य स्थूलादिरूपेण त्रैविध्यम् (37); स्थूलादीनां लक्षणम् (37-39); प्रकृति विकृति निरूपणम् (40-41); परमात्माधिष्ठितायाः प्रकृतेः जगत्सर्गादिः(41-42); स परमात्मा नारायण:(42-44); ब्रह्मरन्ध्रादिषु रुक्माभत्वादि गुणविशिष्ट ब्रह्मस्वरूप ध्यातु: दग्धकल्मषस्य ब्रह्मप्राप्तिः (45-47); निष्काम कर्मिणामन्येषामपि ब्रह्मप्राप्ति कथनम्(48-49); मुक्तात्म परमात्मनो: सदृष्टान्तं भेदगर्भ भेदनिरूपणम् (50-53);

7 सप्तमोऽध्याय: गतिविशेषकथनम् 16

ब्रह्मप्राप्ति साधन ज्ञानोत्पत्ति कारण प्रश्नः (1); निष्कामकर्मभिः निर्मलीकृतचित्तस्य ब्रह्मज्ञानोत्पत्ति निरूपणम्(2-8); जीवस्य संसारहेतु निरूपणम् (8-9); मोक्षसंसारो प्रति ज्ञानाधिक्य कर्माधिक्ययो: हेतुता (10-17); सत्वरजस्तमसां शुभाशुभ कर्म हेतुत्वम् (14-17); उक्तार्थ प्रपञ्चनम् (17-33); जीवस्य गुणत्रय योगा योग कारण निरूपणम् (34-36); भगवत् प्रसादान्माया निवृत्तिः (37); भगवत् प्रसाद कारण निरूपणम्(38-43); चेतनाचेतनयोरभिन्नकारणत्व निरूपणम् (44-48); गुणत्रय वशादुत्तमाधम,मध्यम भावोत्पत्तिः(49); तेषां स्वरूपम् (50) उत्तमसत्वभावार्चनायाः भोगमोक्षसाधनत्वम् (51); रजस्तमोभावयो: क्षयि फलत्वम्(52-54); भगवद्याजिनामेव अपुनरावृत्ति लक्षण फलावाप्तिः (55-57); आहार त्रैविध्यम्(57-60); सत्वादि निष्ठानां गति त्रैविध्यम्(61); सत्वज्ञानादयः सत्वनिष्ठस्य गुणाः(64-65); अहङ्कारादयोरजो निष्टस्य गुणाः(63-64); पैशुन्यादयः तमो निष्टस्य गुणाः (64-65); रजस्तमसोर्विलये सत्वविवृध्या ज्ञानादि प्राप्तिः (65-70

8 अष्टमोऽध्याय: तपोविशेषकथनम् 20

विज्ञानोपाय तपश्चर्या स्वरूपप्रश्नः (1); वाचिकादि तपस्त्रैविध्यम् (2-5); सात्विकादिभेदेन पुनस्त्रैविध्यम् (5-7); सृष्टिकारणलयाधिष्ठान स्थिति कालानां निरूपणम् (8-9); चतुर्मुखायुः परिमाणम्(10); ब्रह्मणः एकस्मिन् दिने चतुर्दश मनूनां सृष्टिः(11-13); अवान्तरलयो दैनन्दिनः(13); सृष्टिस्थितिलयानामवि श्रान्तिः (13-14); प्रकृतिस्वरूप निरूपणम् (15);

भगवदधिष्ठितायास्तस्याः जगद्योनित्वम् (16-20); अणिमाद्यै र्य निरूपणम् (21-28); सायु यादि भेदेन मुक्तेः त्रैविध्यम् (28-36);
तत्वप्रश्नः (36-38); एकपञ्चाशत्तत्वानि (39-48);

9 नवमोऽध्यायः ज बुद्वीपादि प्रमाण वर्णनम् 22

भुवन कोश स्वरूप निरूपणम् (1-4); पृथि याः परिमाणम् (5-6); सप्तद्वीपाः (7-8); सप्तसमुद्राः (8-9); द्वीप समुद्र परिमाणम् (10-12); मेरोः सन्निवेश विशेषः (13-17); मेरोः दक्षिणतः त्रयो वर्षाचलाः (17-18); त्रीणि वर्षाणि (19); उत्तरतः त्रयो वर्षाचलाः (19); त्रीणिवर्षाणि (20-22); दिशाचलानां नामानि (23); चतुर्दिक्षु चत्वारो वृक्षाः(24-25); ज बूवृक्ष प्रभावः (26-28); भद्रकेतुमालेलावृतवर्षाणाम् स्थानविशेषः (29-30); चतुर्दिक्षु चत्वार्युद्यानानि (30-31); चत्वारि सरा सि(32-33); मेरोः चतुर्दिक्षु प्रत्येकं पञ्चपञ्च केसराचलाः (34-38); मेरुशृङ्गमध्ये ब्रह्मपुरी सन्निवेशः(38-40); पूर्वादि दिक्षु लोकपाल नगर्यः (41-45); चतुर्दिक्षु गङ्गाविभागः(45-52); लोकपद्म प्रकार कल्पनम् (52-59); लोकरक्षाथ भद्रा ादिषु भगवतो वासः (60-61); किंपुरुषादीनां भोगभूमित्वोपपादनम् (61-67);

10 दशमोऽध्यायः भूलोक विस्तारकथनम् 26

भारतवर्ष वर्णनम् (1-10); पुष्कर द्वीप वर्णनम् (11-16); लोकालोकाचल वर्णनम् (17-24);

11 एकादशोऽध्यायः अतलादि लोकपरिमाणम् 27

उक्तानुवाद पूर्वकमतलादि वर्णनम्(1-30)

12 द्वादशोऽध्यायः भुवर्लोकादि विस्तारकथनम् 28

भुवरादिलोकस्वरूपनिरूपणम् (1-6); भूसूर्ययोरन्तर मानादि (3-12); भुवर्लोकः (13-24); सुवर्लोकः (25-30); जनोलोकादि निरूपणम् (30-33); प्रकृति मण्डलस्थ विष्णुलोकः (34); शिवलोकः(35); ऊर्ध्वक्रमेण भगवतः पञ्चलोकः (36-40); अण्ड भित्तिः (41-42); आवरण सप्तकम् (48-49); अण्डानाम् सङ्ख्या तत्त्वम् (47); नारायणेनान्तर् बहिर् याप्तिः (48-49); चत्वारो यूह लोकाः (49-54); वैकुण्ठलोकः (54 - 61); पदार्थ निगमनम् (62); ब्रह्मणा कृतज्ञता प्रकाशनम् (62-63); यथोक्तज्ञानस्य संप्रदाय शुद्धिः (64-66); भगवद्ज्ञानस्य अपात्रे अनाख्येयत्वम् (67-70); योग्य पात्र निरूपणम् (70-74); उक्तानुवाद पूव स हिताध्ययन फल निरूपणम् (74-78);

ज्ञानपाद विषयानुक्रमणिकासमाप्तः

****

विषयानुक्रमणिका

योगपादः

1 प्रथमोऽध्यायः आसनभेदलक्षणम् 33

निःश्रेयससाधनयोगनिरूपणम् (1-2); योगद्वैविध्यम् (3-4); विभक्तयोः प्रत्येकं लक्षणम् (4-5); समुच्चितयोः तयोः मोक्षसाधनत्वम् (6); योगाङ्गनिरूपणम् (7-22);

2 द्वितीयोऽध्यायः नाडी स्वरूपकथनम् 34

नाडीशुद्धिः(1-38);

3 त्रितीयोऽध्यायः प्राणायामलक्षणम् 36

प्राणायामविधिः (1-6); प्राणायामलक्षणम् (7-10); प्राणायाम फलम् (11-28); मनसस्थैर्य निरूपणम् (29-31); वायुजयः (32-36);

4 चतुर्थोऽध्यायः पञ्चभूतस्थान निर्णयः 37

अरिष्ट निरूपणम् (1); अरिष्ट प्रकाराः(2- 6); अरिष्टज्ञानानन्तर कर्त यानि (7-8); प्रत्याहार प्रकार द्वयम् (9-10); अष्टादश मर्मस्थानानि (11-12); धारणा लक्षणम् (13-14); शरीरे पञ्चभूतस्थान विभागः (15);

5 पञ्चमोऽध्यायः योगलक्षणम् 39

ध्यानलक्षणम्(1-3); ध्यान फलम् (4); जाग्रदादि वृत्तीनां स्थानानि (5-7); ध्येय शुभाश्रय स्वरूपम् (8-16); समाधिः (17); ध्यान प्रकारः(18-19); परतत्वाभिलाषोपायः (20-27); ब्रह्मस पन्नस्य अपुनरावृत्तिः (28); अधिकारि फलादि निरूपणम् (29-30);

इति योगपादः विषयानुक्रमणिका

****

विषयानुक्रमणिका
क्रियापादः

1	प्रथमोऽध्यायः	ग्रामस्वीकारः	41

ब्रह्मणा भगवन्तम् प्रति ज्ञान योगयोः अविदुषां गतिमुद्दिश्य प्रश्नः(1-4); स्थान विशेषेषु भगवदर्चामूर्तियजनस्य सर्वसिद्धिकरत्वम् (5-11); स्थानद्वैविध्यम् (12); सिद्धस्थान विवरणम् (13); असिद्धायतनम् (14); यजमानस्य रूपम् (15-17); वरणीय आचार्यस्य लक्षणम् (17-18); भूपरीक्षा (19-21); भूमेः सुपद्मादि प्रभेदः (22); सुपद्मा भूमिः (23-24); भद्रका भूमिः (25-27); पूर्णा भूमिः (27-28); धूम्रा भूमिः (29-30); सुपद्मादि भूमीनां फलभेदः (31); खातमृत्पूरण परीक्षा (32-33); वास्तुभूमौ बीजावापः (34-35); अधमाया अपि भूमेः क्वचित् परिग्राह्यता (37); रसवर्णादिभिः भूपरीक्षा (38-39); बलिप्रदानम् (40-49); वास्तु पुरुष कल्पनम् (50-55);

2	द्वितीयोऽध्यायः	ग्रामादि विन्यासः	44

ग्रामादीनां लक्षणम्(1); ब्राह्मणादि वर्णानां वासस्थानस्य समाख्या भेदः(2-3); ग्राम संस्थान भेद नामानि (4-5); दण्डक ग्रामः(5-6); स्वस्तिक ग्रामः(6-9); प्रस्तर ग्रामः(10); प्रकीर्णक ग्रामः (11); नन्द्यावर्त ग्रामः(12-13); पताक ग्रामः (14); पद्म ग्रामः (15); श्रीप्रतिष्ठित ग्रामः (16); ग्रामादि वास्तु भूमि विभागः (17-18); दैविकादि भूविभागेषु परिकल्पनीय धिष्ण्यानि (19); ग्रामादि भेदेन गर्भन्यास स्थानभेदः (20-21); गर्भ भाजने स्थापनीयद्र याणि (21-24); वसुधा प्रार्थना मन्त्रः (24-25); न्यस्तगर्भरक्षा (25-26); आचार्य दक्षिणा (26-27); गर्भन्यासाननन्तरं द्विजानां गृहे संवेशः (28); वास्तु देवस्थानम् (28); पञ्चमूर्तेः हरेः ग्रामादौ स्थापने पञ्चयज्ञादि साफल्यम् (29-31); जामदग्न्यं नार्चयेत् (33); आलय द्वाराणां दिग्भेदेन फलभेदः (33-36); भास्करादीनां स्थान द्वार निरूपणम् (34-43); र जुपात त्रिशूल सूत्रसंध्यादिषु देवस्थान गृहादीनां निषेधः(44-45); ग्राममध्ये हरेरर्चनं मन्त्रक्रियादि सर्वलोपानां प्रायश्चित्तं भवति (46) भास्करादि परिवाराणामर्चने फलविशेषः (47-52); पुर मलिकयोः मध्ये हरेस्थापन निषेधः(52); अनुलोमजानां मध्ये हर्यर्चन निषेधः(53); शूद्रादीनां वास्तु देवता निषेधः (53-54); ग्रामादौ देवोत्सवाथ वास्तु देव कल्पन निषेधः (54-59); ग्रामस्यान्तर शूलिनो न्यास निषेधः (60-61); देवता भेदेन पूजक भेदः (61-63);

सुवर्णकारा भष्ठानां ग्रामस्यान्तः प्रकल्पनम् (66); प्रतिलोमादीनां स्थानम् (67-68); सामान्येन श्मशान स्थानम् (69); द्विजानां स्मशाने स्थानविशेषः (69-73);

3 त्रितीयोऽध्यायः कर्षण विधिः 48

मन्दिर निर्माण विधिः (1); कर्षणाथ भू संस्कारः (1-4); ब्राह्मणादि कर्षकभेदेन अनडुहो वर्णभेदः (4-7); कर्षकवर्णानुगुणं हलयुगादि वैविध्यम् (7-10); कर्षकस्य अङ्गप्रसाधनम् (11-13); पुण्याह पूर्वकम् मन्त्रेण हलयुगादि योजनम् (13-17); कर्षण विधिः (17-21); निमित्त परीक्षा (22- 25); दुर्निमित्ते शान्तिः (26-27); भूसमीकरण बीजावापौ (27-30); फलवृद्धिहासयोः फलम् (30-32); भूशोधनम् (33-35); तुषाङ्गारादि लाभे शान्तिः (35-37); रत्नादि लाभे समृद्धिः (37); होम, कु भस्थापनादि विधिः (38-40);

4 चतुर्थोऽध्यायः शिखर निर्माणम् 50

विघ्न निवारणोपाय प्रश्नः(1-2); बालालये भगवतोऽर्चनेन विघ्नशान्तिः (2-3); बाल गृहनिर्माण दिगादि (4-7); बालालये अर्चनीय बि बमानम् (8-11); वेदिकल्पनम् (12-14); भगवत्प्रार्थना (15-16); परिवार कल्पनम् (17-19); स्थण्डिल मानम् (19- 20); ध्वजारोहणादि पुष्पयागान्तं सव बालालये कुर्यात् (21-23); उत्सव बि बाभावे बालबिंबेनैव उत्सवं चरेत् (23); बालबिंबेनोत्सवे चतुर्थ स्नपन निषेधः (24); आलये उत्तमादि भेदः (25-26); सञ्चितासञ्चिताद्यालय भेदः (26-29); गर्भवच्छिलादारुभिः आलय निर्माणे दोषः (29-30); देवतान्तर सद्मस्थ शिलादि ग्रहणे दोषाधिख्यम् (30-34); न्यायान्याय आर्जित द्र यैः आलय निर्माणे फलम् (35-36); जलेन समता वीक्षणम् (36-37); उपपीठादि कल्पनम् (38-40); द्वितलाद्याद्वादशदलावधि कल्पनीयाङ्गानि (40-42); अष्टादशधा नेऽङ्गानि (43-45);

5 पञ्चमोऽध्यायः प्रथमेष्टका विधिः 53

दिक्परीक्षा (1); शङ्कुस्थापनम् (2-9); प्रासादस्थान निर्देशः (10-13); विष्णवालयस्य अयुग्महस्तेन मानम् (13-14); अन्येषाम् कामानुसारेण मानम् (15-16); इष्टका भेदाः(16); विमानानुरोधेन प्रथमेष्टकाभेदः (17-19); शिलायाः पुल्लिङ्गादि भेदः, तद्विनियोगश्च (20-21); सदोष प्रतिमायाग्रहणे हानिः (22-23); मृण्मयेष्टका विधिः (23-31); इष्टका निर्माण नियमः (31); इष्टकानां पुल्लिङ्गादि स्वरूपम् तद्विनियोगश्च (20-21); इष्टकायाम मानम् (35-37); इष्टकायाम मानान्तरम् (38-39); इष्टका गुणाः(40); वर्जनीयेष्टका (41); देवालये मानुषालये च प्रथमेष्टकानां संख्या (42-43); इष्टकाधिवासार्थमङ्कुरार्पणे कलशन्यासादिः (44-54); इष्टकास्नपनम् (54-60); अधिवासार्थ होमः (61-66);

स्वप्न परीक्षा(66- 68); इष्टकानां संभार स्थानम् (69-70); देवमनुष्यालययोः इष्टकान्यासे विशेषः (70-73); उपान द्वैष ये हानिः (73-74); श्वपूरित जलावर्त परीक्षा (75- 76); श्वजलशोषे धाम, यजमानादीनां हानिः (77-79); मनस्तुष्टेः कार्यकरत्वं (79-80); दुर्निमित्तेषु शान्ति होमादि (80-81); आचार्यादीनां दक्षिणा (83-84); देवागार निर्माणे फलम् (85-88); देवालयापकारीणां दण्ड (88-89); देवालयार्थमुपकुर्वतां परमपदावाप्तिः (90);

6	षष्टोऽध्यायः	गर्भन्यास विधिः	57

गर्भन्यास विधिः(1-16); निशायामेव गर्भन्यासः (17-20); देवादि भेदेन गर्भन्यास स्थान निर्देशः (20-21); नीचोच्चादि यत्यासे अनिष्टम् फलम् (22-23); गर्भन्यास मञ्जूषा विधिः(24-25); ध्यान प्रकारः (26-27); मृद्धात्वादीनां न्यास स्थानम् (28-41); भूदेवता ध्यानमन्त्रः (41-42); श्व पूरण विधिः (43); गुरुदक्षिणा (44); गर्भरक्षा (44-45); गर्भन्यासं विना ग्राम प्रसादादि करणे दोषाः (45-46); धा नः आयाम विस्तार विधिः (47-48);
एकादि द्वादश तलेषु देवस्य शयनादि विधिः (49- 51);

7	सप्तमोऽध्यायः	अधिष्टानविधिः	60

उपपीठम् (1-5); वेदीभद्रादि भेदः (5); वेदी भद्रम्(6-8); प्रतीभद्रम् (9-14); सुभद्रम्(15-21); उपपीठ विधि शेषः (22-23); अधिष्टानम् (24-27); द्वादशाङ्गानि (28-29); पादबन्ध प्रतिबन्धे (29-34); उपान विस्तारः (35- 40);
पद्मबन्धाद्यधिष्टानम् (40-79);

8	अष्टमोऽध्यायः	प्रासाद भेदः	63

विमानविधिः (1-2); वैजयन्तक विमानम् (2); श्रीविशालम्(3-5);
पुष्पकम् (5-6); केसरम् (7-8); सुदर्शनम् (8-10); स्वस्तिकम् (11-13); विपुलसुन्दरम् (13-14); पर्वतम् (14-17); मन्दरम् (17- 20);
स्वस्तिबन्धम् (21-23); कल्याणम् (23 24); पाञ्चालम् (25); विष्णुक्रान्तम् (26); सुमङ्गलम् (27-28); कान्तारम् (29); पुष्करम् (30 31); मनोहरम् (31-32); कौबेरम् (32-34); भद्रकोष्टम् (34-36); वृत्तकूटम् (37); कोष्टभद्रम् (38-39); श्रीभोगम् (39-40); ल बमन्दिरम् (42-43); जयावहम् (44- 46); वन्दिकम् (47-48); सौभद्रम् (48-49); कमल मण्डलम्(50-51); इन्दुभद्रम् (52-53); धवलिकान्तम् (53-55); सौ यम् (56-57); ललितभद्रकम् (57-58); यासाख्यम् (58); शैलच्छन्दम् (59-60); मध्येभद्रम् (60 -62); श्रियच्छन्दम् (62); योगानन्दम् (63-64); हंसतारकम् (65-

66); माहेन्द्रकम् (67); सूर्यकान्तम् (68-70); मङ्गलास्पदम् (70- 71); उदारसारम् (71-75); विजयम् (76-77); अमलाङ्गम् (78); विमलाकृतिः(79-84); श्रीधरम् (84-87); चन्द्रकान्तम् (87-88); श्रीप्रतिष्ठितम् (88- 91); शुद्धस्वस्तिकम् (92-93);

9	नवमोऽध्यायः	मूर्धेष्टकाविधि, विमानदेवताकल्पनम्	69

प्रासाद विधिः वेसरं, नागरं, द्राविडम् (1-3); मूर्धेष्टका विधिः (4-6); स्नपनाथ कलशप्रतिष्ठा(6-10); आचार्य नियमाः (11-13); इष्टका स्नपनाधाने, स्त्रीशूद्रादीनाममन्त्रकमाधानं च (14-19); इष्टकाविधौ व र्या जनाः (20); गुरोः सत्कारः (21-23); रथकार तोषणम् (23); स्थूपिका कील विधिः (24-26); कीलस्य आकार भेदाः (26-27); विमान भेदेन कीलक संख्या (27-30); कीलाधिवासे विशेषः (30 -33); आचार्याऽलङ्कारः (34-35); स्थूप्यावक्रभावे दोषः (36); स्थूप्याः लोहभेदेन फलम् (36-38); धामानुगुण्येन स्थूप्याकारः (39-40); शूलभेदः(41); विमान तले कल्पनीयानां देवतानाम् विकल्पः (42-47); विमान देवतानां ध्रुवबेर संस्थानता (48-50); शैलादि विमाने तदुपादाना देवता(50-52) वर्णलेपन विधिः(53-54) भित्तिभागे देवतानां अर्धचित्रादि विकल्पः (54-56): नासिका हीनेविमाने दिङ्मूर्ति निषेधः(56); विमान भेदेन दिङ्मूर्ति भेदः (57-62); कपोतेषु हंसमालादि कल्पनम् (62-65); उक्तानां उच्छ्राय मानम् (65-66); अधिष्टानाधस्थाः देवताः (66-70); सुधाकल्पन प्रकारः (70-74); लेपन त्रैविध्यम् (74-76); पञ्चवर्ण कल्पनम् (76-77);

10	दशमोऽध्यायः	परिवारादि देवताकल्पनम्	73

परिवार देवता स्थानादि कल्पनम् (1); अन्तर्मण्डलादि प्राकार निरूपणम् (2-7); सालान्तरालोच्छ्राय मानम् (8-10); सालोपरि गरुडादि निधानम् (11); अर्धमण्डप विधिः (12-25); हीने अर्धमण्डपे निर्गमस्थल निर्देशः (16); सोपपीठस्य धा नः गोपुरचतुष्टयम् (17- 18); वृत्तमण्डपार्धमण्डपयोः आयाममानम् (18-20); सोपान पा 'योः हस्तिरथाङ्गादि न्यासः (21); द्वारवातायनयोः भित्ति बन्ध निषेधः (22); वातायनान्तराल तालबन्ध लाङ्गलादि निरूपणम् (23-27); मण्डपायाम विस्तारौ (27-34); कोणेषु गरुड सिंहयोः न्यास विकल्पः (35); प्राकारस्य चतुर्दिक्षु गोपुरचतुष्टयबन्ध विकल्पः (36); द्वितलादि धाम निरूपणम् (37-38); मण्डपस्य उत्तमादि मानभेद भित्तिबन्धौ (38-45); मण्डपगर्भन्यास प्रकारः (45-46); द्वारस्य कवाटयुग्मादि विन्यासः (46-53); कवाटोपरि कल्पनीय देवताः (53-58); कवाटस्य सौवर्णता विधिकल्पः (59-60); स्त भपोतिकादि विधानम् (60-63); दिग्भेदेन चण्डादि द्वारपाल निरूपणम् (63-77); खलूरिका

स्थान निर्देशः (78-80); अपूप पचन स्थानम् (80); फलमरीच्यादि निधानस्थानम् (81-82); तण्डुल क्षाळन, कूप, धूम निर्गम मार्ग स्थान निरूपणम् (83); म जन, ता बूल, वस्त्र, पुष्प निवेशन प्रदेशः, एकान्तिनां भुक्तिस्थानं च (84-85); धान्यसंग्रह च्छत्रादिनिवेश देशः (85-89); स्थान सङ्कोचे रचना प्रकारः (89); कूप, तटाकादि जलाशय विधिः (90-91); प्राकारस्य बहिः दीर्घिका, यत्यादीनां मठादिश्च (91-93); उद्यानादि निर्देशः (93); एकावरण परिवार निरूपणम् (94-104); परिवार देवतानां अवस्थानादि (105-113); अङ्गणे समर्चनीया देवताः (114-115); आदित्यादि अष्टादशगणाः (115-143);

11 एकादशोऽध्यायः शिलादारु संग्रहविधिः 80

प्रतिमाद्र यादि विधिः(1); रत्नादि षड्द्र य निर्देशः(2-3); उत्तद्र य फलनिर्देशः (4-6) शिलायाः चातुर्विध्यम् (6-8) उत्तमाशिला (9-11) शिलादार्वादीनां गर्भदोषपरीक्षोपायः (11-25) स्त्रीपुं नपुंसकशिलानां प्रतिमादौ विनियोगः (25-34) शिलाग्रहण स्थानफलादीनि (34-41) व र्यशिलास्थानानि (41- 44) उपादेय शिला प्रदेशौ (44-48) शिलाग्रहण समयः (47-72) शिलावैष येन व र्याव र्य शिलानिरूपणम् (73-74) शिलानयन नियमः(74-78) श्रियादिदेवीप्रतिमार्ह शिलाविधिः(78-84) अन्याथ गृहीतमुक्तायाः पुनरधिवासेन ग्रहणानुज्ञा (85) दारुसंग्रहण कालः (86) उपादेय दारुनिर्देशः (87-92) वर्जनीयानि दारूणि (93-97) दारुसंग्रहणेऽपि शिलाग्रहणवदेव विधिः (98-100 वृक्षोपस्थानम् (101- 104) वृक्षच्छेदनकाल दिगादि निर्देशः (105- 106) छिन्नवृक्षपतने दिग्भेदेन फलभेदः (103) प्रकाण्डेन शाखया बि बनिर्माणं, तत्संस्कारश्च (107-108) रथकारस्य बि बनिर्माणानुज्ञा (109-110) असंस्कृत तरुणा बि बनिर्माणे दोषः (111-112)

12 द्वादशोऽध्यायः ध्रुवबेरप्रमाणानुकूल्य निर्णयः 85

मूलबेरप्रमाणादि विधिः (1-3) प्रतिमाया मानं, उत्तमादिभेदेन (3-5) आसीनमूर्तिमानम्- (9-13) शयनमूर्तिमानम् (13-23) यजमानानुगुण्येनमूर्तिमानम् (24) अङ्गुलविधिः (25-32) कौतुकायाममानम् (32-33) प्रासादवेदिकादीनां अङ्गुलनिर्देशः (34-36) देहलब्दाङ्गुलेन प्रतिमाङ्गमानम् (36-37) ग्रामादीनां मानाङ्गुलेनैव आयाम विभागः (37-42) ध्वजाद्यष्टौ आयाः (42-44) नक्षत्रादिकल्पनप्रकारः (44-47) ताल, धनुः, क्रोशादि निरूपणम् (48-52) प्रस्थादिमानभेदाः (52-53)

13 त्रयोदशोऽध्यायः शूलस्थापनविधिः 88

सजातीय विजातीय शूलाकारप्रमाण विधिः (1-21) शूलानां संख्या (22-25)शूलदण्डस्य लोहादिभेदः (26-33) शूलानाम् जलाधिवासादि(34-36)

गर्भगेहशोधनम् (36-38) ब्राह्मणादि संज्ञकभागविधिः (38-42) सूत्राणां उदङ्मुखता (42-44) एकबेरबहुबेरादीनां ब्राह्मादिभाग भेदः (45-46) उक्तस्थान विपर्यासे अनिष्टफलम् (50- 51) ब्राह्मभागे भित्तिस्त भादि निषेधः (52-54) गर्भगेहे खाते गर्भन्यास विधिः (55-58) पादपीठस्य आकारभेदः (59-68) एकबेरादिभेदेन वेदिकामानम् (68-73) देवमुखादिभेदेन जलप्रणालीभेदः(7475)धाराकुल्या विधिः (75-77) आसीनमूर्ति विधिः (77-81) भोगशय्याविधिः (81-97) यानासनमूर्ति निरूपणम् (97-99) अधिवासित शूलस्थापन विधिः (99-101) प्रतिष्ठापञ्चकविधिः (101-104) पारमेष्ट्यादिभेदेन आसनादि शूलस्थापनम् (105- 107) भित्तिशूलस्थापनम् (107- 112) आधारशूलरहिते देवस्य सान्निध्यातिशयः (112-113) महाकु भादिप्रोक्षणम् (113-114) गुरुदक्षिणा(114-115) कुलालनियोगः (117-120) शूलस्थापने शुभफलम् (120)

14 चतुर्दशोऽध्यायः देवता वर्णविधिः 93

बि बनिर्माणविधिः(1-3) शूलर वादीनां अस्थिसिराप्रकृतिता(3) अपक्वमृदालेपेन शुभफलम् (4-5); केवलमृदा बि बनिर्माणम्(5-7) प्रशस्तमृत्तिकास्थानानि (7-8) कल्कोपयोगिन्य स्त्वचः (9-11)कल्कप्रति वापद्र यविधिः (11) अधिवासकालमानम् (11-13) एकोनविंशतिमृदः (14-16) मृदःप्रमाण, चूर्णविभागश्च (16-18) योजनीयसुरभिद्र याणि (18-21) संमिश्रणीय स्नेहद्रवद्र याणि (21-22) संस्कृतमृदः अधिवासः (22-25) अधिवासवेला (25) लेपनक्रमः तद्विद्या च(26-30) दे यादीनां मृदालेपे विद्यानिर्देशः(31-32) र वादिवेष्टनम् (32-34) नाडीकल्पनम् (35-38) मृत्तिका कटु शर्करयोर्लेपने विधिः (38-42) पिष्टकल्पनम् (42-47)वर्णलेपविधिः (48-62) मूर्तिकल्पना परिपाटी(62-66) लेपनशोषणावधि (67) विध्यनुसार शुष्कमूर्तेः आयुः (67-69) युगभेदेन मूर्तीनां वर्णभेदः (70-72)द्वादशमूर्ति वर्णाः (72-76) चतुर्विशतिमूर्तिवर्णाः (76-79) श्रियादिदेवीनां वर्णाः (79-81) मत्स्यादिमूर्तीनां वर्णाः (82-89) अनन्तगरुडादीनां वर्णाः (89-105) वसूनां वर्णसंग्रहः (105-106) पितृणां वर्णसंग्रहः (106-107)मरुतां वर्णसंग्रहः (107-108) ऋषीणां वर्णसंग्रहः (108-110) आदित्यानां वर्णाः (114) अप्सरसां वर्णसंग्रहः (112) रुद्राणां वर्णाः (113-114) अ नोवर्णः (114) नारदभृग्वादीनां वर्णाः (115-118)

15 पञ्चदशोऽध्यायः स्थित्यासनादि भेदनिर्णयः 99

स्थितादिमूर्ति निर्देशः (1-3) भोगमूर्ति तत्रोत्तमा (4-11)मध्यमाभोगमूर्तिः (15-16) जघन्या भोगमूर्तिः(16-18) योगस्थानमूर्तिलक्षणं तत्र उत्तमम्(19-20)मध्यमा योगमूर्तिः (20-21) जघन्या योगमूर्तिः(22-24) (भोगासने तु आसीनमूर्तिः तत्रोत्तमा (24-27)आसीना मध्यमा (28-30) आसीना जघन्या (31-32)

आसीने योगासनं तत्रोत्तमम् (32-34) आसीनयोगे मध्यमम् (34-36)जघन्यासनम् (37-38)शेषासनम् तत्रोत्तमम् (38-41) शेषासने मध्यमम् (41-43) जघन्यं शेषासनम् (43-45) शयनासने उत्तमम् (45-54) शयने मध्यमम् (54-56) जघन्यं शयनासनम् (56-57) शयने योगासनम् तत्रोत्तमम् (58-59); योगशयने मध्यमम् (60-61); जघन्यं योगशयनम् (61-62); संहारशयने उत्तमम् (63-65); संहारशयनेमध्यमम् (66-67) कनिष्ठंसंहारशयनम् (68); उत्तमासर्गशय्या(69-93); मध्यमा सृष्टिशय्या (96-98); कनीयसी सर्गशय्या(99-100);

16	षोडशोऽध्यायः	यानारूढ वि रूपादि लक्षणम्	104

यानारूढमूर्तिलक्षणं तत्रोत्तमम् (1-7) मध्यमामूर्तिः(8-12) जघन्यामूर्तिः (16-26); वि रूपमूर्तिः तत्रोत्तमा (17-23); मध्यमामूर्तिः(23-24); जघन्या वि मूर्तिः (25-29); चतुर्विशतिमूर्ति लक्षणम् (29-47); ब्रह्मादिमूर्त्यष्टकम् (47-49); ब्राह्मी(50-52); प्राजापत्या (53-54); वैष्णवी(55-57); देवी(57-58);
आर्षी (59-60); मानुषीमूर्तिः (61-67); आसुरी (67-69); पैशाची (70-72);
आसां प्रतिष्ठायाः फलम् (72-78)

17	सप्तदशोऽध्यायः	मत्स्यादिमूर्ति लक्षणम्	108

मत्स्यादि मूर्ति निरूपणम् (1) मत्स्य मूर्तिः(2-6) कूर्म मूर्तिः(6-11);
वराह मूर्तिः(12-21); नृसिंह मूर्तिः (22-41); वामन मूर्तिः(41-54);
भार्गवराम मूर्तिः(55-60); श्रीराम मूर्तिः(60-74) ल मणादीनां स्थितिः (74-112)
बलराम मूर्तिः (112-117);

18	अष्टादशोऽध्यायः	मूर्तिभेदकथनम्	113

श्रीकृष्णमूर्तिः (1-37); कल्कि मूर्तिः (38-46);
कर्मबिंबसामान्य लक्षणम् (46-49); ल मीनारायण मूर्तिः(50-51); अभिन्ना ल मीनारायणमूर्तिः(52-53); यज्ञमूर्तिः(54-56); एकद्वि यादि मूर्तिभेदः (56-65);
पञ्चमूर्ति प्रतिष्ठाविधिः (66-67);

19	एकोनविंशोऽध्यायः	लोहजप्रतिमा निर्माणविधिः	117

तत्र बहुबेरमानम् (1-3); एकबेरमानम् (4-9); बल्यादिमूर्तिमानम् (9-14); स्थान, यान, आसन बिंबवदेव कर्मार्चा (14-15); नित्योत्सवबिंबं तिष्टद्रूपमेव (16); स्थितबिंबपीठमानम् (16-21); आसीनपीठमानम् (22-24); श्रीभू योः सन्निवेशः (25); श्रीधरादे याः आसनस्थिति विकल्पः (26-27) प्रभाया मानादि (27-30) प्रभायां मीनादिमूर्ति कल्पनम् (31-32) तोरणप्रभा (32) बि बप्रभाऽऽसनानि

लोहजान्येव (33) लोहमूर्ति निर्माणक्रमः (34-41) लोहविकल्पः (41-44) प्रतिमायां हस्तादिवैकल्ये शान्तिः (45-46) चित्राऽर्धचित्र चित्राभासादि निरूपणम् (46-49) प्रतिमानां कालादिमानम् (51-67)

20	विंशोऽध्यायः	प्रतिमामान विधिः	120

प्रतिमामान विधिः (1-103); किरीटादीनां मानम् (103- 133);

21	एकविंशोऽध्यायः	बि बलक्षणम्	126

श्रियादिदेवी मूर्तिमानम् (1-90);

22	द्वाविंशोऽध्यायः	परिवारविधिः	130

परिवाराणां रूपवर्णादिनिरूपणम् (1-2) हयग्रीवः (2-8) गरुडः (8-12); सूर्यः(12-14); सोमः(15); कामः (16-18); गजाननः(18-20); षण्मुखः(21-27); धनदः (27-28); धनदस्य परिवारः (28-31); रुद्रः(31-33); क्षेत्रपालः (34-35); विष्वक्सेनः (34-40); विष्वक्सेन महिषी(41); ब्रह्मादिमूर्तयः(42); वीरभद्रः (43); विनायकः (44); आदित्यः (44-46); अजामुखाः (47); पितरः (48); वि `देवाः (49); सप्तर्षयः (49-51); विष्णुपारिषदाः (52-53); उपेन्द्रादयः(53-54);
अ नौ(55); इन्द्रादिदिक्पालाः(56-62); ब्रह्मादीनां वाहनानि (62-65); मूलपरिवारबेरयोः मानभेदः (66-73);

23	त्रयोविंशोऽध्यायः	पूजोपकरण लक्षणम्	133

पूजोपकरणानि (1-65)

24	चतुर्विशोऽध्यायः	आचार्यलक्षणाङ्कुरार्पणादि	136

आचार्यलक्षणम् (1-25); अङ्कुरार्पणम् (25-99)

25	पञ्चविंशोऽध्यायः	प्रतिष्ठोपकरणम्	141

प्रतिष्ठोपकरणानि (1); मुख्यकालनिरूपणम् (1-16); अधिवासमण्डपस्थानम् (17-19); कुण्डकल्पनम्(20-24); चतुष्कुण्डादिविधिः (54-66); मूर्तिसङ्ख्यानुगुण मग्निकल्पनम् (67-69); प्रपानिर्माणम् (69-73); होमसाधनानि (74-94); स्रुक्स्रुवाद्यर्थे व र्यदारु (95-96); मण्डपद्वाराद्यलङ्कारः(96-112);

26	षड्विंशोऽध्यायः	प्रतिष्ठा विधिः	146

प्रतिष्ठा विधिः (1-59); जलाधिवासविधिः(59-82);

27	सप्तविंशोऽध्यायः	शयनाधिवासादि विधानादयः	149

प्रतिष्ठा विधिशेषः (1-5); वास्तुपुरुष निरूपणम् (5-20); सान्निध्यार्ह जनाः (21-22); यागमण्डपालङ्कारः, उदकात् ध्रुवबि बं उत्थाप्य नयनोन्मीलनम्, गुरुदक्षिणा, बिंबं स्नानमण्डपमानीय कलशे स्नपनम्, शय्याप्रकल्पनम् च (23-82); मण्डपस्य द्वार, ध्वज कु भदेवता स्वरूपवर्णनं, अर्चनं च (83-92); रत्नपूरितकु भानां प्रागाद्यष्टसु दिक्षु अष्टमूर्तिपूजनम्, ब्राह्मण भोजनम्, दक्षिणादानं च(99-103); समि :, आ यैश्च तत्वहोमादि, चरुभिः बीजैश्च करके सुदर्शन पूजनम् , संहारसृष्टिक्रमेण तत्वन्यासः, प्राणादिवायूनां न्यसनं च (107-143); एवमेव परिवारेषु देवीषु च तत्वन्यासः, सुदर्शनाद्यायुधानां वनमालादि भूषणानां च मन्त्रैः भगवतः बिंबे न्यसनम्, प्रणव या त्यादि लोकान्तानां षोडशानां न्यसनम् (147-182); शान्ति होमः बलिदानम्, प्रतिसरबन्धः पूर्णाहुतिः मूर्तिपानां दर्भेषु शयनम् (183-217);

28	अष्टाविंशोऽध्यायः	प्रतिष्ठाविधिः	159

प्रतिष्ठाविधिः (1-16); विमलादिशक्तयः (17); पिण्डिकापूजनम् (18-30); अष्टबन्धनद्र याणि (31-33); आवाहनम् (34-37); यहं कवाटबन्धनकारणम् (38-41); बहुबेर विधिः(42-45); कर्मार्चादीनां स्थाननिर्देशः (46-52); ध्यानप्रकारः (56-61); कु भगतशक्तीनां देवे योजनम् (62-64); न्यासविभेधः (65-72); सान्निध्यप्रार्थना(73-77); यजमानेन भगवते सर्वस्व समर्पणम् (78-91); बहुबेरविधाने कवाटबन्धन निषेधः (92-118); गुरुपूजा(119-120);
देवप्रतिष्ठायाः फलम् (121-127);

29	एकोनविंशोऽध्यायः	मीनादि दशमूर्ति प्रतिष्ठा विधिः	164

मीनमूर्तिः (1-6); वराह मूर्तिः(7); नृसिंह मूर्तिः(8-10); वामनः (11-12); जामदग्न्यः (13-14); श्रीरामः (15-25); बलरामः (26-27); श्रीकृष्णः (28-29); कल्किः (30-31); मीनादिमूर्तीनां षोडशन्यास निषेधः (32-42);
वटपत्रशायी (46-47); कुण्डभेदाः (48-49); श्रियादयः (50-70);

30	त्रिंशोऽध्यायः	श्रियादीनां पाणिग्रहण विधिः	168

श्रियादीनां पाणिग्रहण विधिः (1-36); मण्डपादिप्रतिष्ठा विधिः (37-47); मन्दिराङ्गानां ध्यानप्रकारः (48-63); महाकु भप्रोक्षणम् (64-86); आस्थानमण्डपादि प्रतिष्ठा विधिः (87-105); बलिपीठप्रतिष्ठा (106-127); महापीठः (128-144); बलिपीठम् (145-173);
पाकशालादिकल्पने फलम् (174-183);

31	एकत्रिंशोऽध्यायः	प्रभादीनां प्रतिष्ठा विधिः	176

प्रभादीनां प्रतिष्ठा विधिः (1-7); घण्टाप्रतिष्ठा विधिः (8-20); अक्षमालाप्रतिष्ठा विधिः (21-45);

32	द्वात्रिं शोऽध्यायः	गृहार्चा विधिः	178

लोहादिभेदेन फलम् (1-37); गृहे पूजास्थाननिर्देशः (38-61); भगवतः अलङ्कारकल्पने फलम् (62-84); पञ्चायुधमान, प्रतिष्ठादि (75-104); वैनतेयादि प्रतिष्ठा (105-112); विष्वक्सेनोत्पत्ति स्थापनादि (113-134);
शास्त्रोपसंहारः (135-139)

इति क्रियापाद विषयानुक्रमणिका

****

श्री:

श्रीपाद्म संहितायां ज्ञानपाद:

प्रथमोऽध्याय:

हरि: ओं

आसीनमाश्रमे कण्वं कण्वाश्रमनिवासिन: ।

नि: श्रेयसकरं कर्म प्रष्टुमारेभिरे मुनिम् 1

ऋषय: -

अधीता: कण्व भगवन् साङ्गोपाङ्गा: सविस्तरा:

वेदास्त्वत्तस्तदर्थानि शास्त्राणि च यथातथम् 2

एतेषु यदधीतेषु कैवल्याय न कल्पते ।

कारणं तदपि त्वत्त: श्रोतव्यं नान्यथा गति: 3

कण्व: -

श्रूयतां मुनय: सर्वे यथापूर्वं मया श्रुतम् ।

उपसङ्गम्य संवर्तमृषिमर्कमिवापरम् 4

प्रदीप्तमेतमेवार्थं पृष्टवानभिवाद्य तम् ।

शृण्वतां स महर्षीणां संवर्त: सर्ववित्स्वयम् 5

मह्यं शुश्रूषमाणाय प्रत्युवाच यथातथम्

संवर्त: -

अधीता: सकला वेदा: साङ्गोपाङ्गा: सविस्तरा:

इतिहासपुराणानि वाकोवाक्ययुतानि च 6

श्रुतानि तेषु सर्वेषु दृश्यन्ते सर्वदेवता: ।

स्वतन्त्रा: फल मन्येषु स्वर्गादन्यन्न दृश्यते 7

विविधानि च शास्त्राणि न तर्काश्च प्रतिष्ठिता: ।

अपवर्गफलोपायं न च पश्यामि कुत्रचित् 8

श्रुतिरेव च तस्यापि प्रमाणमिति शुश्रुम ।

निश्चयं नाधिगच्छामि मनसा विमृशन्नपि 9

ततोऽहं भृशनिर्विण्ण: सन्तप्तहृदयस्तथा ।

सिद्धाश्रमं समासाद्य द्रुहिणं समपूजयम् 10

अत्युग्रं तप आतिष्ठं तत: प्रीत: प्रजापति: ।

ऋषिभिर्दैवतै: सार्धं स्वयमागान्मदन्तिकम् 11

ब्रह्मा -

वरं वृणीष्व भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ।

वरार्थिनां द्विजश्रेष्ठ दर्शनं वरदं मम 12

संवर्त: -

इत्युक्तोऽहं भगवता प्रत्यवोचं कृताञ्जलि: ।

ज्ञानं भवतु मे शुद्धं नि:संशयमनाकुलम् 13

येन सांसारिकं दु:खं तरामि ज्ञानवर्त्मना।

इत्युक्तो देवदेवस्तु प्रहसन्निदमब्रवीत् 14

ब्रह्मा -

शृणु विप्र प्रवक्ष्यामि सिद्ध्युपायमनामयम् ।

श्रुतिरेव द्विजातीनां नि:श्रेयसकरी परा 15

यतो वै श्रुतिमन्त्रेण नित्यमाराधयन् हरिम् ।

कैवल्यं परमं प्राप्तो न भूय: संसरेदिह 16

संवर्त: -

भगवन् केन शास्त्रेण देव आराध्यते पर: ।

कीदृशस्तु परो देवो विधि: को वा तदर्चने 17

ब्रह्मा -

वैष्ण वं शासनं शुद्धमच्छिद्रं पापनाशनम् ।

हितार्थं सर्वदेवानामादिदेवेन चोदितम् 18

चतुष्पाद समायुक्तं चतुर्वर्गफलप्रदम् ।

तेन शास्त्रविधानेन समाराधय केशवम् 19

तच्छास्त्रं श्रुतवान् मत्तः कपिलो मुनिपुङ्गवः ।

मच्छासनात्तु पातालं तत्समीपमितो व्रज 20

संवर्तः -

इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ।

पातालगमनार्थाय पुनस्तप्तं तपो मया 21

तपोबलेन पातालं प्रविशन्नागपालितम् ।

तत्रापश्यं सुखासीनं नागेशैः परिवारितम् 22

अवोचं कपिलं विष्णुं दण्डवत् प्रणतः क्षितौ ।

जम्बूद्वीपादुपावृत्तः संवत ऽहं प्रसीद मे 23

विद्धि मां भगवन् विष्णो प्राप्तं द्रुहिणशासनात् ।

ज्ञानयोगक्रियाचर्या मृग्यते यन्महर्षिभिः 24

तदशेषेण विदितं भवविध्वंसनं तव ।

संसारापारपाथोधिमग्नं मां भृशदुःखितम् 25

त्रायस्व भगवन्नार्तं कृपया परया विभो ।

त्वदृतेऽन्यो न वेत्तास्य मोक्षोपायस्य वर्त्मनः 26

इत्युक्तः कपिलो देवः प्रसादात्पद्मजन्मनः ।

पार्श्वस्थं पद्ममालोक्य प्रसीदन्निदमब्रवीत् 27

कपिलः -

हे पद्म नागराजेन्द्र जन्मविध्वंसहेतुकम् ।

महोपनिषदं सर्वं श्रुतवानसि मन्मुखात् 28

श्राव्यतां सकलं चायं संवत वेदपारगः ।

ज्ञानानां परमं ज्ञानं साक्षाद्देवसमाश्रितम् 29

सात्विकं देवदेवस्य समाराधनकर्मजम् ।

मोक्ष्यमाणैश्च सततं मृग्यमाणं दुरासदम् 30

संवर्तः -

उक्तेन कपिलेनैवं पद्माख्येन महात्मना ।

उदितं यन्महच्छास्त्रं तत्सर्वं प्रब्रवीमि ते 31

सार्धकोटिप्रमाणेन ब्रह्मणा केशवाच्छ्रुतम् ।

कपिलाय ददौ ब्रह्मा लक्षाणां पञ्चकं पुनः 32

कपिलोऽपि च पद्माय प्रददौ लक्ष मात्रया ।

पद्मोऽपि दत्तवान् मह्ममयुतग्रन्थसंख्यया 33

यस्मात्पद्मोपदिष्टेयं तस्मात् सा पाद्मसंहिता ।

मोक्षैकफलदं धर्ममाद्यमस्मिन् प्रजापते 34

तवैवाद्येन धर्मेण ब्रह्मा लोकपितामहः ।

आराधयन् महादेवं हरिं नारायणं परम् 35

यज्ञेन यज्ञं यष्टव्यं यजन्त इति च श्रुतिः ।

आद्यं धर्मसमास्थाय ये यजन्ते विचक्षणाः 36

ते यान्ति वैष्णवं स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितम् ।

एवं सर्वेषु कुर्वत्सु मानवेषु मुमुक्षुषु 37

सृष्टिक्षयो महानासीन्नारकी भूस्तृणावृता ।

पञ्चकालपराः सर्वे सर्वे च भगवन्मयाः 38

नान्यं यजन्ते ध्यायन्ति ऋते नारायणान्नराः ।

एवं कार्तयुगे धर्मे वर्तमाने महामुने 39

लोककर्ता स्वयं ब्रह्मा नारायणमुपागमत् ।

तुष्टाव च हृषीकेशं पुण्डरीकाक्षविद्यया 40

भूमौ दण्डप्रणामं च कृत्वा तूष्णीं व्यतिष्ठत ।

श्रीभगवान् -

लोकाः किं नानुवर्तन्ते शासनं तव शाश्वतम् । 41

ब्रह्मन् तवाधिकारो वा प्राप्यते किं नु राक्षसैः

तदीयं वा पदं प्राप्तं न तपस्यन्ति किं सुराः।

इत्युक्तो देवदेवेन प्रत्यभाषत पद्मभूः 42

ब्रह्मा -

भगवन् भूतभव्येश मम श्रेयसि जाग्रति।

त्वयि सर्वत्र कुशलं वर्तते सार्वकालिकम् 43

किं तु वक्ष्यामि देवेश श्रद्दधाना जितेन्द्रियाः।

महारहस्यमास्थाय यजन्ते सर्वमानवाः 44

ते यान्ति वैष्णवं स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितम्।

न स्वर्ग नापि नरको न जन्ममरणे उभे 45

संवर्तः -

इत्युक्तो ब्रह्मणा देवः शङ्खचक्रगदाधरः।

पार्श्वस्थं रुद्रमालोक्य व्याजहार स्वयं हरिः 46

श्री भगवान् -

षट्प्रकाराणि तन्त्राणि त्वद्दैवत्यानि शङ्कर।

परस्परविरुद्धानि कुरुष्व त्वं यथातथम् 47

अवतारैश्च बहुभिर्मत्स्यादिभिरहं पुनः।

त्वत्प्रणीतानि शास्त्राणि स्थापयामि महीतले 48

अल्पायासेन सुलभं भूयिष्ठं फलमद्भुतम्।

षट्प्रकारे च शास्त्रेऽस्मिन् दर्शय स्थेमकारणम् 49

योगशास्त्रस्य कर्तृत्वे विरिञ्चोऽधिकरिष्यति।

सांख्यस्य चापि निर्माणे कपिलोऽधिकरिष्यति50

बुद्धमूर्तिं समास्थाय बुद्धशास्त्रं सृजाम्यहम्।

ज्ञानापह्नवनिष्णातं ज्ञातृज्ञेयफलानि च 51

आर्हतीं मूर्तिमास्थाय शास्त्रं शास्मि तदार्हतः।

पाञ्चरात्राभिधं शास्त्रं मया पूर्वं कृतं किल 52

कापालं शुद्धशैवं च तथा पाशुपतं त्रयम्।

कुरुष्व त्रीणि शास्त्राणि लोकानां मोहनाय वै 53

शास्त्राणि मत्प्रणीतानि भवद्भिर्व्याकृतानि च।

आभूतसंप्लवं लोके स्थास्यन्ति मम शासनात् 54

बाढमित्येव ते सर्वे प्रणिपत्याब्रुवन् हरिम्।

कृतकृत्यस्तदा ब्रह्मा सार्धं देवैः स्वमालयम् 55

जगाम सिद्धगन्धर्वचारणादिभिरर्चितः।

संवर्तः -

पञ्चरात्रेण तुल्यानि तदाप्रभृति वै मुने।

शैवादीनि च शास्त्राणि प्रथन्ते शासनाद्धरेः 56

वैष्णव्या मायया लोके प्रचरन्ति निरङ्कुशाः।

शैवादयोऽपि समयास्तत्र तत्र प्रतिष्ठिताः 57

पञ्चेतरे पञ्चरात्रमदूषितमपि स्वयम्।

दूषयन्त्येव सृष्टत्वात् तद्दूषयितुमीश्वरैः 58

पाषण्डेषु निरस्तेषु हेतुवादानुकूलता।

जायते विष्णुमायाभिः पतितानां दुरात्मनाम् 59

नास्तिका निन्दका जाताः व्याधिभिः परिपीडिताः।

जायन्ते च म्रियन्ते च पच्यन्ते निरयेष्वपि 60

स्वर्गेषु च वसन्त्यन्ये मायामलिनचेतसः।

तरन्ति च भवाम्बोधिं मायया ये बहिष्कृताः 61

आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः।

नारायणामृतध्यानमुशन्ति ब्रह्मवादिनः 62

ब्राह्मणः सर्ववर्णेषु यतिश्चाश्रमिषूत्तमः।

यद्वद्गङ्गा च तीर्थेषु दैवतेष्वपि चाच्युतः 63

तद्वत्सर्वेषु शास्त्रेषु पञ्चरात्रं प्रशस्यते।

पञ्चरात्रोक्तविधिना य: समाराधयेद्धरिम् 64

कैवल्यं परमं प्राप्तो न भूय: संसरेदिह।

अक्षय्यं फलमाप्नोति स पुमान्नात्र संशय: 65

कल्याणकारिणस्तस्य पितर: स्वर्गवासिन:।

ब्रह्मलोकेऽपि पूज्यन्ते का कथा नरकार्णवे 66

मन्त्रैश्च वैष्णवैर्दत्तं हव्यं वा कव्यमेव वा।

तदक्षय्यं भवेत्तेन तृप्यन्ति पितृदेवता: 67

आस्फोटयन्ति पितर: प्रनृत्यन्ति पितामहा:।

वैष्णवो जायते येषामन्वयेषु महामति: 68

पाञ्चरात्रोक्तविधिना वासुदेवं समाश्रित:।

नारायणामृतध्याननिरस्ताशेष विप्लव: 69

एतच्छास्त्रं च दातव्यं शिष्यायानभ्यसूयवे।

मोक्षमाणाय नान्यस्मै कस्मैचन यदृच्छया 70

त्रयीनिष्ठाय दातव्यमध्येतव्यं च वेदवत्।

कण्व: -

[महोपनिषदाख्यस्य शास्त्रस्यास्य महामते]।

पञ्चरात्रसमाख्यासौ कथं लोके प्रवर्तते 71

संवर्त: -

पञ्चेतराणि शास्त्राणि रात्री (नाद्रि) यन्ते महान्त्यपि।

तत्सन्निधौ समाख्यासौ तेन लोके प्रवर्तते72

चन्द्रतारागणं यद्वच्छोभते नैव वासरे।

तथेतराणि शोभन्ते पञ्च नैवास्य सन्निधौ 73

पञ्चत्वमथवा यद्वद्दीप्यमाने दिवाकरे।

ऋच्छन्ति रात्रयस्तद्वदितराणि तदन्तिके 74

इदं पवित्रं पापघ्नं शास्त्रं भवविनाशनम्।

संसारार्णवमग्नानां कर्मपाशानुपेयुषाम् 75

महापोतेन सदृशं तारकं भवसागरात्।

ऋगादिभेदवत् , तन्त्रचातुर्विध्यम्

ऋगादि संज्ञया वेदश्चतुर्धा भिद्यते यथा 76

तद्वत्सिद्धान्तभेदेन पञ्चरात्रं चतुर्विधम्।

ऋगादयो यथा चैकं भिद्यते बहुशाखया 77

तथा सिद्धान्तमेकैकं वक्तृभेदेन भिद्यते।

सिद्धान्तं नाम चान्वर्थं निराहुरिति पण्डिता: 78

मीमांसादिषु शास्त्रेषु ये सिद्धार्था मनीषिण:।

तेषामन्तेऽधिकारोऽस्मिन् इति सिद्धान्तसंज्ञितम्

सिद्धान्तभेदनिरूपणम् -

एकमूर्तिप्रधानं तु मन्त्रसिद्धान्तमुच्यते।

चतुर्मूर्तिप्रधानं तु यत्तदागमसंज्ञितम् 80

सिद्धान्तमुच्यते सद्भिर्द्वितीयं लोकविश्रुतम्।

नवमूर्तिप्रधानं च तन्त्रसिद्धान्तमुच्यते 81

चतुर्वक्त्रे त्रिवक्त्रे वा देवे यत्रार्चनाविधि:।

तत्तन्त्रान्तरमिष्टं स्यात्तन्त्रमेतच्चतुर्विधम् 82

चतस्र: कथिता: पूर्वं वासुदेवादयस्तथा।

नारायणो हयग्रीवो विष्णुर्नृहरिसूकरौ 83

**तन्त्रसाङ्कर्ये दोष: **

साङ्कर्यं न तु कुर्वीत सिद्धान्तेषु परस्परम्।

यदि संकरतो मोहात् राजा राष्ट्रं च नश्यति 84

येन सिद्धान्तमार्गेण कर्षणादिक्रिया कृता।

तेनैव सकलं कर्म कुर्यात्तन्त्रविभागवित् 85

तत्तन्त्रान्तरमिष्टं स्यात् सर्वे सर्वफलप्रदा: ।

तेष्वयं मन्त्रसिद्धान्त: पाद्मसंज्ञोऽभिधीयते 86

एकैकवक्तृभेदेन सिद्धान्ता बहुधा स्मृता: ।

सङ्ग्रहो विस्तरश्चैव तन्त्राणां प्रकटीकृता: 87

सिद्धान्ते मन्त्रसंसिद्धै: शिष्याणां हितकाम्यया ।

तन्त्राणां चैव सर्वेषां वक्ता नारायण: स्वयम् 88

अनुग्रहार्थं भक्तानां श्रावयामास च स्वयम् ।

श्रोतारो मूर्तिभेदाश्च मुनयश्च पितामह: 89

प्रयोजनं च शास्त्रस्य मोक्ष: प्रकृतिदुर्लभ: ।

अभिधेयं भगवत: समाराधनमुत्तमम् 90

संबन्धोऽपीष्यते सद्भि: साध्यसाधनलक्षण: ।

श्रुतिमूलमिदं तन्त्रं प्रमाणं कल्पसूत्रवत् 91

सर्गे सर्गेऽप्यविच्छिन्नं देवदेवस्य शासनात् ।

चिन्तामणिर्यथा लोके शबला कल्पकद्रुम: 92

अर्थिभ्यो वाञ्छितं सर्वं प्रयच्छति गतिं विना ।

पञ्चरात्राख्य शास्त्रं तु चतुर्वर्गफलप्रदम् 93

शास्त्रान्तरव्यसनिनामभ्यास: कालयापनम् ।

फलं वा किञ्चिदेवान्यत् यत्तत्साधुबहिष्कृतम् 94

वासुदेवं परित्यज्य येऽन्यं देवमुपासते ।

नरकाय भवन्त्येते नात्र कार्या विचारणा 95

सत्यं सत्यं पुन: सत्यं उद्धृत्य भुजमुच्यते ।

वेदशास्त्रात्परं नास्ति न दैवं केशवात् परम् 96

तस्माद्भजस्व देवेशं विधिनानेन वै मुने

कण्व: -

कति भेदानि तन्त्राणां नामधेयानि कानि वा ।

श्रोतुमिच्छामि विप्रेन्द्र परं कौतूहलं हि मे 97

संवर्त: -

शतमेकमथाष्टौ च पुराणे कण्व शुश्रुम ।

नामधेयानि चैतेषां श्रूयतां कथ्यते मया 98

पाद्मं पद्मोद्भवं मायावैभवं नलकूबरम् ।

त्रैलोक्यमोहनं विष्णुतिलकं परमाह्वयम् 99

नारदीयं धनदीयं वासिष्ठं पौष्कराह्वयम् ।

सनत्कुमारं सनकं सत्याख्यं विश्वसंहिता 100

अनन्ताख्यं महीप्रश्नं श्रीप्रश्नं पुरुषोत्तमम् ।

माहेन्द्रसंहिता पञ्चप्रश्नाख्यं तत्वसागरम् 101

वागीशं सात्वतं चैव द्रविणं श्रीकराह्वयम् ।

सांवर्तं विष्णुसद्भावं सिद्धान्तं विष्णुपूर्वकम् 102

विष्णुतन्त्रं च कौमारं तथाऽहिर्बुध्न्यसंहिता ।

विष्णुवैभविकं सौरं सौम्यमीश्वरसंहिता 103

अनन्ताख्यं भागवतं जयाख्यं मूलसंहिता ।

पुष्टितन्त्रं शौनकीयं मारीचं दक्षसंहिता 104

औपेन्द्रं योगहृदयं हारीतं पारमेश्वरम् ।

आत्रेयं मान्दरं विष्वक्सेनमौशनसाह्वयम् 105

वैखानसं विहङ्गेन्द्रं भार्गवं परपूरुषम् ।

याज्ञवल्क्यं गौतमीयं पौलस्त्यं शाकलाह्वयम् 106

ज्ञानार्णवं जामदग्न्यं याम्यं नारायणाख्यकम् ।

पाराशर्यं च जाबालं कपिलं वामनाह्वयम् 107

जयोत्तरं बार्हस्पत्यं जैमिनं सात्वताह्वयम् ।

कात्यायनीयं वाल्मीकं औपगायनसंहिता 108

हैरण्यगर्भमागस्त्यं काण्वं बोधायनाह्वयम् ।

भारद्वाजं नारसिंहं गार्ग्यमुत्तरपूर्वकम् 109

शातातपं चाङ्गिरसं काश्यपं पैङ्गलाह्वयम् ।

त्रैलोक्यविजयं योगं वायवीयं च वारुणम् 110

कृष्णं चाम्बरमाग्नेयं मार्कण्डेयस्य संग्रह: ।

महासनत्कुमाराख्यं व्यासाख्यं विष्णुसंहिता 111

मार्कण्डेयं पारिषदं ब्रह्मनारदसंहिता ।

संवादं शुकरुद्राभ्यामुमामाहेश्वराह्वयम् 112

दत्तात्रेयं च शर्वाख्यं वाराहमिहिराह्वयम् ।

सङ्कर्षणाख्यं प्रद्युम्नं वामनं कल्कि राघवम् 113

प्राचेतसाख्यमित्येते शतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

एतानि तन्त्रनामानि मयोक्तानि महामते 114

तन्त्रास्त्वनेके बोध्यन्ते मुक्त्युपाया: पृथक्पृथक्

इति तन्त्रं समाख्यातं शास्त्रमेवं मनीषिभि:115

तन्त्राणां नामधेयानि यो नित्यं पठते नर:।

सर्वपापविनिर्मुक्तो यातिब्रह्मसनातनम्। 116

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां ज्ञानपादे शास्त्रावतारकं नाम प्रथमोऽध्याय:

****

द्वितीयोऽध्याय:

संवर्त: -

हे पद्म नागराजेन्द्र श्रुतवानसि यत्पुरा ।

तन्त्रं तदहमध्याप्यो मयि चेदस्त्यनुग्रह: 1

श्रीपद्म उवाच -

तत्प्रवक्ष्यामि विप्रर्षे तन्त्रं वै लोकविश्रुतम् ।

ज्ञानयोगक्रियाचर्याचतुष्पादसमन्वितम् 2

रहस्यमद्भुतं दिव्यं यन्मया कपिलाच्छ्रुतम् ।

संक्षिप्तं च महार्थं च सर्वसिद्धिप्रसादनम् 3

सार्धकोटिप्रमाणेन ब्रह्मणा केशवाच्छ्रुतम् ।

तस्मात्समुद्धृतं तन्त्रं वारिधेरमृतं यथा 4

विज्ञानमादौ सकलं सृष्ट्युपोद्घातमुच्यते ।

ततो योग: क्रिया पश्चाच्चर्या च तदनन्तरम् 5

विज्ञान शब्दार्थ:

विज्ञानं भगवज्ज्ञानं तज्ज्ञानान्मुक्तिरुच्यते ।

भगवत: आद्यं रूपम्**

आदिमध्यान्तरहितमवृद्धिक्षयमच्युतम् 6

नित्यं निरुपमं ज्योतिर्नित्यतृप्तं निरञ्जनम् ।

सर्वाकारं निराकारं तमस: परमव्ययम् 7

तत्कारणवशात्तस्मादाविरासीत्सनातनात् ।

द्विहस्तमेकवक्त्रं च शुद्धस्फटिकसन्निभम् 8

सहस्ररविवह्नीन्दुलक्षकोटिसमप्रभम् ।

मरीचिचक्रमध्यस्थं चक्राद्यायुधलाञ्छितम् 9

श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं वनमालाविराजितम् ।

किरीटहारकेयूरवलयादिविभूषितम् 10

पीताम्बरधरं सौम्यं रूपमाद्यं सनातनम् ।

स वासुदेवो विज्ञेय: सृज्यं सर्वं च तन्मुखात् 11

ध्येयश्च योगिभिर्नित्यं हृत्पद्माह्वयविष्टरे ।

पश्यन्ति सूरय: शश्वत्तद्विष्णो: परमं पदम् 12

वासुदेवात्ततो जातो वासुदेवाह्वयोऽपर: ।

एकवक्त्रश्चतुर्बाहुश्चक्राद्यायुध लक्षण: 13

स्थित्यै चक्रं सरसिजं दधानं सृष्ट्ये पुन: ।

मुक्तये पाञ्चजन्यं च गदां संहतये तथा 14

श्रीवत्सकौस्तुभोरस्को वनमालाविभूषित: ।

मयूरकण्ठवच्छ्याम: पीतनैसर्गिकाम्बर: 15

स वासुदेवो भगवान् सृष्टिस्थित्यन्तमुक्तिद: ।

आत्मानं स द्विधा चक्रे पुन: केनापि हेतुना 16

तयोरेको वासुदेव: शुद्धस्फटिकसन्निभ: ।

नारायणो द्वितीयस्तु नीलाम्बुदसमप्रभ: 17

सङ्कर्षणो वासुदेवात् तस्मात्प्रद्युम्नसंज्ञित: ।

प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽभूत् सर्व एते चतुर्भुजा: 18

ज्ञानादिगुणसामान्ये वासुदेव: प्रकीर्तित: ।

षण्णां गुणानां वैषम्ये वक्ष्यन्ते मूर्तय: क्रमात् 19

ज्ञानऽधिको भवेद्ब्रह्मन् सङ्कर्षणसमाह्वय: ।

बलेऽधिकस्तु प्रद्युम्न: स्यादैश्वर्येऽनिरुद्धक: 20

मूर्तिभ्यश्च चतुर्भ्यश्च चतुर्विंशतिमूर्तय: ।

जायन्ते क्रमशो ब्रह्मन् दीपाद्दीपान्तरं यथा 21

सर्वे चतुर्भुजा: पद्मशङ्खचक्रगदाधरा: ।

वासुदेवाद्दादिदेवात्प्रथमात् केशवस्तथा 22

नारायणो माधवश्च जज्ञिरे भूसुरोत्तम ।

सङ्कर्षणाच्च गोविन्दो विष्णुश्च मधुसूदन: 23

त्रयस्ते समजायन्त प्रद्युम्नाच्च त्रिविक्रम: ।

वामन: श्रीधरश्चैते जज्ञिरे मुनिसत्तम 24

अनिरुद्धाद्धृषीकेश: पद्मनाभश्च सुव्रत ।

दामोदरश्च तेनेत्थं द्वादशांशा: प्रजज्ञिरे 25

वासुदेवाच्च तन्नाम्ना तथा सङ्कर्षणादपि ।

प्रद्युम्नादपि तन्नाम्ना तन्नाम्नैवानिरुद्धकात्26

अभूवन् क्रमशस्तेभ्यश्चतुर्भ्य: पुरुषोत्तमा: ।

अधोक्षजो नृसिंहश्च चतुर्थश्चाच्युतो मत: 27

चतुर्भ्य एव तेभ्योऽमी जज्ञिरे च यथाक्रमम् ।

जनार्दनस्तथोपेन्द्रो हरि: कृष्ण: समाख्यया 28

वासुदेवाद्दादिदेवान्मूर्त्यष्टकमजायत ।

ब्राह्मी च मूर्ति: प्रथमा प्राजापत्या च वैष्णवी 29

दिव्या चार्षी मानुषी च सप्तमी चासुरी मता ।

पैशाची चरमा तासां मूर्तीनामपरा दश 30

मीनाद्या जज्ञिरे विप्र चतुर्व्यूहाद्यथाक्रमम् ।

मत्स्य: कूर्म वराहश्च वासुदेवादजायत 31

नृसिंहो वामनो रामो जामदग्न्योऽप्यजायत ।

सङ्कर्षणात्तथा जज्ञे प्रद्युम्नाद्राघवो बली 32

अनिरुद्धादभूत्कृष्ण: कल्कीति दश मूर्तय: ।

सङ्कर्षणाच्च पुरुष: सत्य: प्रद्युम्नसम्भव: 33

जातोऽच्युतोऽनिरुद्धाच्च बुद्धस्त्रैलोक्यमोहन: ।

दाशार्ह: शौरिरन्नेशो वासुदेवादजायत 34

सङ्कर्षणाद्धयग्रीव: शङ्खोदरनृकेसरी ।

वैकुण्ठमूर्तिराद्या तु मुकुन्दश्च वृषाकपि: 35

तत्रैवादिवराहश्च तत: सङ्कर्षणादपि ।

अनन्त: पन्नगो जात: सहस्रफणवान् बली 36

सुदर्शनाद्यायुधानि किरीटादिविभूषणम् ।

मूर्त्याविर्भावसमये सहैवैतानि जज्ञिरे 37

देव्यः श्रियादयस्तद्वत् मूर्तिभेदं समाश्रिताः ।

श्रीवत्सादेव सकलाज्जज्ञिरे दिव्यलाञ्छनात् 38

गरुडः पक्षिणामिन्द्रो वाहनं बलिनां वरः ।

वासुदेवादिमूर्तिभ्यश्छन्दोमूर्तिरजायत 39

कुमुदाद्याश्च भूतेशाः सर्वे पारिषदैः सह ।

पादतश्चानिरुद्धस्य समभूवन् सहस्रशः 40

सहस्रशीर्षचरणहस्तनेत्राद्भुताकृतेः ।

अनिरुद्धाज्जगज्जज्ञे स्वाङ्गादेव यथाक्रमम् 41

मुखादिन्द्रश्च वह्निश्च छन्दांस्यङ्गानि षट् तथा ।

द्यौर्मूध्न नयनात्सूय मनसश्चन्द्रमा अपि 42

श्रोत्राद्दिशो नभो नाभेः पद्भ्यां भूमिरजायत ।

प्राणाद्वायुस्तथापानान्मृत्युः केशात्तथाम्बुदः 43

त्रुट्यादिकालभेदाश्च कालश्चाभूत्तथा धियः ।

वनस्पतय ओषध्यो रोमकूपाद्विनिस्सृताः 44

यज्ञाश्च जज्ञिरे तस्माद्बहवो बहुदक्षिणाः ।

चातुर्वर्ण्यं क्रमाद्वक्त्रबाहूरुचरणोद्भवम् 45

एवं सृष्ट्वा जगत्सर्वं विश्वरूपधरो हरिः ।

आस्तेऽनन्तासने देवः श्रीभूमिभ्यां सह प्रभुः 46

मध्ये क्षीरार्णवे श्वेतद्वीपाख्ये हेमनिर्मिते ।

प्रासादे सेव्यमानश्च योगिभिर्विविधैरपि 47

चण्डादिद्वारपालैश्च कुमुदाद्यनुजीविभिः ।

पक्षीन्द्रविष्वक्सेनाभ्यां सेव्यमानो मुदान्वितः 48

श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजेयः शाश्वतो ध्रुवः ।

अनिरुद्धो जगत्स्वांशैरिन्द्राद्यैः परिपालयन् 49

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां ज्ञानपादे मूर्त्युत्पत्ति भेदो नाम द्वितीयोऽध्यायः

****

तृतीयोऽध्यायः

पद्मः -

ब्रह्मणः सृष्टिरधुना वक्ष्यते द्विजसत्तम ।

नारायणोऽसृजत्तोयं तत्रैवासीन्महार्णवः 1

अनिरुद्धांशजा दुर्गा मायारूपा सुमोहिनी ।

न्यग्रोधमसृजत्तस्मिन् मायारूपे महाद्रुमे 2

अनिरुद्धांशजः श्रीमान् पद्मनाभः पुरातनः ।

संहृत्य लोकान् पुरुषः पर्णपर्यङ्कमेयिवान् 3

* वटपत्रशायिनो नाभीपद्मे चतुर्मुखसृष्टिः *

तत्र पुंसः शयानस्य नागपर्यङ्कभूषिते ।

हिरण्मयं पद्मगर्भं नाभेरण्डमजायत 4

तदण्डं पञ्चभूतात्मभूतं शुद्धमतर्कितम् ।

अण्डस्य वर्धमानस्य मध्ये पद्मं सितप्रभम् 5

सहस्रदलपर्यन्तमन्तःकेसरमण्डितम् ।

मध्ये कर्णिकया युक्तमद्भुतं सृष्टिकारणम् 6

स्रष्टारमसृजत्तस्मिन् पद्मनाभश्चतुर्मुखम् ।

पद्मासनम्

आसनं ब्रह्मणो यस्मात्पद्ममादावभूत्ततः 7

अन्येषामपि देवानामासनं पद्ममिष्यते ।

* सनन्दनादीनां सृष्टिकार्यविमुखता *

सनन्दनादीनसृजत्सृष्ट्यर्थं पद्मभूः स्वयम् 8

स्रष्टुं मनो न दधिरे ते च स्वायंभुवास्तदा ।

सर्वे ते योगिनो जाता वीतरागा विमत्सरा: 9

* ब्रह्मण: क्रोधाद्रुद्रसृष्टि: *

तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकसृष्टौ महात्मसु ।

ब्रह्मणोऽभून्महान् क्रोधस्त्रैलोक्यदहनक्षम: 10

भ्रुकुटीकुटिलात्तस्य ललाटात्क्रोधदीपितात् ।

समुत्पन्नस्तदा रुद्रो युगान्ताग्निसमप्रभ: 11

अर्धनारीनरवपुर्महाकाय: प्रतापवान् ।

संविभज्यात्मनो देहं नरं नारीं च निर्ममे 12

मिथुनाज्जज्ञिरे तस्माद्रुद्राणां कोटयस्तथा ।

सर्वे चतुर्भुजा: क्रूरा: त्रिणेत्रा: शूलपाणय: 13

तेषु प्रधाना विप्रेन्द्र रुद्रा एकादश स्मृता: ।

* मरीच्यादिभिर्जगत्सृष्टि: *

रुद्रसृष्टिमपि ब्रह्मा व्यर्थमालोक्य लोककृत् 14

मरीच्यादीन् षडपरान् मनसा निर्ममे पुन: ।

तैरेतदखिलं सृष्टं त्रैलोक्यं सचराचरम् 15

* ब्रह्मण: परमपुरुषदर्शनम् *

एवं सृष्ट्वाजगदिदं पद्मयोनिश्चतुर्मुख: ।

ध्यानं परममातस्थौ कारणं स्वस्य चिन्तयन् 16

ध्यायतस्तस्य पुरत: तेज:पुञ्जमिवाभवत् ।

दिवाकरसहस्राभं विद्युत्सङ्घातसन्निभम् 17

तन्मध्ये पुरुषश्रेष्ठं पीतनिर्मलवाससम् ।

शङ्खचक्रगदापद्मं धारयन्तं चतुर्भुजम् 18

श्रीवत्साङ्कं प्रसन्नास्य कौस्तुभेन विराजितम् ।

स्फुरत्किरीटहाराद्यैर्भूषणैरुपशोभितम् 19

तं दृष्ट्वा पुरुषश्रेष्ठं पद्मयोनिरचिन्तयत् ।

एष एव परो देव: सर्वस्य जगत: प्रभु: 20

नास्मात्परतर: कश्चिद् दृश्यते पुरुष: स्थित: ।

तमेव संशयान् प्रष्टुं विविधानुपचक्रमे 21

ब्रह्मा-

कस्त्वमत्यद्भुताकार: पुरुष: पुरुषोत्तम ।

मह्यं जिज्ञासमानाय आत्मानं दर्शयस्व मे 22

श्रीभगवान् -

स्रष्टारं सर्वलोकानां पुराणं पुरुषं परम् ।

अनादिमध्यनिधनं विद्धि मामचलं ध्रुवम् 23

कारणं सर्वलोकस्य मा च भूत्संशयस्तव ।

संशयस्य त्वदीयस्य छेत्तारं मामुपस्थितम् 24

ब्रह्मा -

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि पूर्णकामोऽस्मि शाश्वत ।

अज्ञातं नास्ति ते ज्ञेयं कर्तव्यं नास्ति चाकृतम्25

नानवाप्तमवाप्तव्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।

कस्य हेतोर्जगत्स्रष्टुं जनान् प्रेरयसे वद 26

श्रीभगवान् -

क्रीडामि केवलं ब्रह्मन् सृष्टिसंहारपालनै: ।

लोकानामपि सर्वेषामहं केनापि हेतुना 27

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां ज्ञानपादे ब्रह्मादिसृष्टिप्रकारो नाम तृतीयोऽध्याय:

****

चतुथ ऽध्याय:

ब्रह्मा -

विधत्से केन रूपेण केन रूपेण पासि वा।

संहर्तुं यतसे केन शुश्रुषा मे विजृम्भते 1

*सृष्ट्यर्थासु अनन्तासु शक्तिषु चतस्रो मुख्या: *

श्रीभगवान् -

अनन्ता: शक्तय: सृष्टा: मनसैव चतुर्मुख।

चतस्रस्तासु निर्दिष्टा: मुख्या विष्ण्वादिमूर्तय: 2

* तत्र तिस्र: ससारगोचरा:, चतुर्थी मोक्षदायिनी *

रजस्सत्वतमोमय्यस्तिस्र: संसारगोचरा:।

आनन्दाख्या चतुर्थी तु भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी 3

सृष्ट्याद्युपयोगिनो गुणा:

रजोगुणेन भुवनं सृजामि सचराचरम्।

पालयामि च सत्वेन तमसा संहरामि च 4

आनन्दात्मानमास्थाय वासुदेवाह्वय: स्वयम्।

विपाशयामि संसारात् ये मामेव भजन्ति तान् 5

सृजामि पामि हन्म्येतद्रूपैर्ब्रह्मादिभिस्त्रिभि:।

*** निष्कामानां बन्धमोक्ष: ***

वासुदेवात्मरूपेण परेण भवसागरात् 6

विपाशयामि निष्कामान् ये मामाराधयन्ति तान्।

विष्णवादिषु चतसृषु वासुदेवमूर्तिरपवर्गप्रदा

मुख्यश्चतुर्णामेतेषामुच्यते परम: पुमान् 7

अपवर्गकरत्वेन वासुदेव: स ईरित:।

ब्रह्मादयस्ततोऽन्ये तु संसाराहितदृष्टय: 8

** संसारिस्वरूपं तन्मात्रा च **

ब्रह्मा -

संसारी पुरुष: कोऽस्य मात्रे के वा परावरे।

मुक्त: को यस्य मात्रे द्वे न विद्येते परावरे 9

श्रीभगवान् -

पुण्यपापनिमित्ते य: सुखदु:खे निषेवते।

संसारे सा परा मात्रा ब्रह्मभूयमितीर्यते 10

मात्रा परा भवेत्तस्य स्थावरत्व मसत्समम्।

मुक्तस्वरूपम्

संसारवासनातीतं विमुक्तं कर्मबन्धनै: 11

आत्मतृप्तमुदासीनं मुक्तमाहुर्मनीषिण:।

सदैकरूपरूपस्य मात्रा कापि न विद्यते 12

ब्रह्मा -

के संसारं प्रपद्यन्ते के च गच्छन्ति निर्वृतिम्।

कौतूहलं हि भगवन् ब्रूहि तत्त्वं यथातथम् 13

संसारबन्धमोक्षौ

श्रीभगवान् -

फलकामनया कर्म विहितं वैदिकं भजन्।

बध्यते नि:स्पृह: कर्म भजमानो न बध्यते 14

ज्ञानं वैषयिकं यस्य चक्षुरादिनिबन्धनम्।

बध्यते स परे देवे यस्य ज्ञानं स मुच्यते 15

ब्रह्मा -

मुक्तात्मनश्च भवतो भेद: क: पुरुषोत्तम।

एतदाचक्ष्व भगवन्नातिगुह्यं यदि प्रभो 16

मुक्तात्मन:, परमपुरुषस्य च भेद:

श्रीभगवान् -

अहमेव भवन्त्येते न भेदस्तत्र कश्चन ।

यथाहं विहराम्येवं तथा मुक्ताश्च देहिन: 17

ब्रह्मा -

बध्नन्ति पुरुषं के ते हेतव: कर्महेतव: ।

कर्मपाशैर्निगलितान्पुरुषान् भ्रामयन्ति ये 18

बन्धहेतव:

श्रीभगवान् -

त्रिभिरेव गुणैर्व्यस्तै: समस्तै: पूर्वमीरितै: ।

सत्वादिभि: क्रिया चापि त्रिविधा संप्रवर्तते 19

तया संसारमृच्छन्ति पुरुषा: पूर्ववृत्तय: ।

एवमेव सुरश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि 20

ब्रह्मा -

कथमेभिर्गुणैय ग: पुरुषस्योपजायते ।

कर्मपाशैर्विमुच्येते मोक्ष्यमाणश्च पूरुष: 21

विषयवशाद् गुणत्रययोगवियोगौ

श्रीभगवान् -

पुरुषस्य गुणा ये ते देहधर्मानुवर्तिन: ।

विषयस्य वशादेते भवन्ति न भवन्ति च 22

विषयस्वरूपप्रश्न:

ब्रह्मा -

कोऽसौ विषय इत्युक्त: पुरुषाणां महेश्वर ।

यस्य योगाद्भवन्त्येते न भवन्ति च ते गुणा: 23

श्रीभगवान् -

त्रिगुणा प्रकृतिर्ब्रह्मन् विषयो देहिन: स्मृत: ।

तद्योगद्बध्यते जन्तुस्तदयोगाद्विमुच्यते 24

जानाति पुरुषो नित्यं प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकाम् ।

सा च प्रसूते सततं निद्रालस्यं पृथग्विधम् 25

स्वरूपं विस्मरत्येष निद्रया विवश: स्वयम् ।

स बन्ध इष्यते पुंसां किं भूय: श्रोतुमिच्छसि 26

इति श्री पाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां ज्ञानपादे मुमुक्षुसंसारमोचनं नाम चतुथ ऽध्याय:

****

पञ्चमोऽध्याय:

ब्रह्मा -

प्रकृत्या तस्य संयोगो जायते केन हेतुना ।

एतदाचक्ष्व भगवन् रहस्यं दुर्लभं मम 1

** प्रकृत्या पुरुषस्य संयोगे हेतु: **

श्रीभगवान् -

यन्माया कारणं ब्रह्मन्ननादिरविनाशिनी ।

युनक्ति पुरुषं सैषा प्रकृत्या गुणरूपया 2

भगवत: प्रसादात् प्रकृत्या वियोग:

मत्प्रसादं विना तस्य न विरामोऽस्ति कस्यचित् ।

यावन्नाहं प्रसीदामि तावन्माया दुरत्यया 3

** पूर्णकामस्य भगवत: प्रसादे निबन्धनम्**

ब्रह्मा -

पूर्णकामस्य देवस्य प्रसादे किं निबन्धनम् ।

न जाने कारणं तस्य तन्मे ब्रूहि निबन्धनम् 4

श्रीभगवान् -

वर्णानामाश्रमाणां च मर्यादा या मया कृता।

तां ये समनुवर्तन्ते प्रसादस्तेषु मे महान् 5

तस्मात्संसारिणां पुंसां मत्प्रसादं विना क्वचित्।

नि:श्रेयसकरं नान्यद्बुध्यस्व कमलासन 6

ब्रह्मा -

भगवन् देवदेवेश जानामि पुरुषोत्तम्।

त्वामेव जगतां मन्ये स्रष्टारं कमलेक्षण 7

प्रभवन्ति यतो लोका: प्रलयं यान्ति यत्र च।

भगवन् तदशेषेण ज्ञातुमिच्छामि शंस मे 8

** सृष्ट्यादिनिरूपणम् **

प्रकृति: पुरुषश्चोभे मम रूपे दुरत्यये।

अनुप्रविश्य द्वितयं क्षोभयाम्यहमिच्छया 9

प्रकृतिस्त्रिगुणा ब्रह्मन् अनादिरविनाशिनी।

पुरुषाधिष्ठिता सूते स्थावराणि चराणि च 10

गुणसाम्यात्मनस्तस्मात्पुरुषाधिष्ठितात्पुन:।

अजायत महत्तत्वं त्रिविधं त्रिविधैर्गुणै: 11

अहङ्कारस्ततो जातस्तस्य तिस्रो विधा: स्मृता:।

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चेति तत्त्रि धा 12

वैकारिकादहङ्कारात्सात्विकात् पञ्च जज्ञिरे।

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव राजसात्तैजसात्पुन: 13

कर्मेन्द्रियाणि जातानि भूतादेस्तामसादथ।

शब्दतन्मात्रमभवत्तच्चाकाशमजीजनत् 14

स्पर्शमात्रं तथाकाशात्तस्माद्वायुरजायत।

रूपमात्रं ततो वायोस्तस्मादग्निरजायत 15

रसमात्रमजन्यग्नेस्तस्मादाप: प्रजज्ञिरे।

गन्धतन्मात्रमद्भ्योऽपि गन्धमात्रात्तथा मही 16

शब्दैकगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणोऽनिल:।

शब्दस्पर्शौ तथा रूपं तद्वदग्नेरुदाहृता: 17

शब्दस्पर्शौ रसो रूपं चातुर्गुण्यमपां स्मृतम्।

शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गन्ध: पञ्चगुणा मही 18

नानावीर्या: पृथग्भूतास्ते सृष्टा: संहतिं विना।

नाशक्नुवन् प्रजा: स्रष्टुं ततस्ते संहता: स्वयम् 19

महदादिविशेषास्ता: प्रधानपुरुषेरिता:।

अण्डं ममांशभूतस्य पद्मनाभस्य पद्मज 20

नाभेरजायत ततो जगद्योनिरभूद्भवान्।

सर्गादौ प्रकृतेरेवमुद्भूतमखिलं जगत् 21

लीयते प्रकृतावेव कल्पान्ते कमलासन

ब्रह्मा - मन्ये त्वया जगत्सृष्टं विधृतं च त्वया विभो

कालरूपस्त्वमेवैक: कल्पान्ते सञ्जहर्थ च 22

इदानीं वद मे ज्ञानं ब्रह्मसिद्धिदमच्युत।

यज्ज्ञात्वा न पुनर्जन्म मरणं भवबन्धनम् 23

** ब्रह्मज्ञानद्वैविध्यम् **

श्रीभगवान् - "

ज्ञानं द्विविधमाख्यातं सत्वाख्यं च क्रियात्मकम्।

सत्वाख्यस्य क्रियाख्येन सिद्धिरव्यभिचारिणी 24

ब्रह्मा -

ज्ञानं क्रियात्मकं तावत् वद कीदृग्विधं प्रभो।

येनाभ्यस्तेन सत्वाख्यं यास्यामि ब्रह्मसिद्धिदम् 25

** सत्वक्रियात्मकज्ञानलक्षणम् **

श्रीभगवान् -

यमश्च नियमश्चैव क्रियाख्या द्विविधा स्मृता।

ताभ्यां ज्ञानं च सत्वाख्यं प्राप्नोत्येव न संशय: 26

ब्रह्मण्यभिन्नं सत्वाख्यं ज्ञानाज्ज्ञेयमवाप्यते।

ज्ञानान्मुक्ति: परानन्दे परमात्मनि पद्मज 27

ब्रह्मा-

ब्रह्मप्राप्तौ त्वया सम्यगुपाय: कथित: पुरा।

इदानीं देवदेवेश ब्रूहि मे ब्रह्मलक्षणम् 28

** ब्रह्मलक्षणम् **

श्रीभगवान् -

आनन्दलक्षणं ब्रह्म नादरूपमविक्रियम्।

क्लेशादिभिरसंस्पृष्टं निष्क्रियं निर्विकल्पकम् 29

अद्वन्द्वमनवच्छिन्नं स्वसंवेद्यं निरञ्जनम्।

सुसूक्ष्मं स्ववशं स्वैरं स्वयंज्योतिरनादिमत् 30

अनन्तमक्षयं शान्तमदृष्टान्तमवृद्धिमत्।

ध्रुवमेकं सदानन्दं चिद्रूपं सर्वगं परम् 31

गतागतविनिर्मुक्तं वासुदेवाह्वयं विभुम्।

प्रभवं सर्वभूतानामीश्वरं पुरुषोत्तमम् 32

स्वभावनिर्मलं नित्यं निस्तरङ्गं निराकुलम्।

निर्मर्यादं गुणातीतं सगुणं सर्वकामदम् 33

हीनवर्णैरसंसेव्यं मोक्षमार्गैरतर्कितम्।

अध्येयं ध्येयमाश्चर्यमवाङ्मनसगोचरम् 34

षाड्गुण्यविग्रहं सर्वशक्ति स्वाश्रयमाश्रितम्।

भूतेशं भूतकृद्भूतं तमस: परत: स्थितम् 35

प्रधानं प्रकृतेरन्यद्भोग्यं भोक्तृनिरङ्कुशम्।

प्रमाणप्रत्ययातीतं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् 36

सर्वत: पाणिचरणं सर्वमावृत्य विष्ठितम्।

बहिरन्त:स्थितं व्यापि सर्वतन्त्रातिशासनम् 37

अजमोङ्कारमव्यक्तं मूलमन्त्रात्मकं शिवम्।

मायारूपं च मायाभिन्नित्यतृप्तमणोरणुम् 38

महतोऽपि महास्थूलमतुलं मृदु दीप्तिमत्।

अमूर्तं मूर्तमोजस्वि चिद्घनं निरुपद्रवम् 39

पश्यन्नित्थं परं ब्रह्म परेण ज्ञानचक्षुषा।

योगयुक्त: सदा मर्त्य: प्राप्नोति च परं पदम् 40

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां ज्ञानपादे ब्रह्मलक्षणं नाम पञ्चमोऽध्याय:

****

षष्ठोऽध्याय:

ब्रह्मा

सर्वत:पाणिपादादि ब्रह्मणो रूपमीरितम्।

अरूपस्याऽपि तत्सर्वं कथयस्व यथातथम्1

भगवत: सर्वत:पाणिपादादित्वनिर्वचनम्

श्रीभगवान् -

चराचरमिदं कृत्स्नमाक्षिप्तं परमात्मना।

यतस्तत्सर्वपाणित्वं तस्य लक्षणमुच्यते2

देशकालविशेषेण संयुक्तं परमेष्ठिना।

यौगपद्येन सततं सर्वत: पात् प्रभु: स्मृत:3

तिर्यगूर्ध्वमधश्चोच्चैर्गत्वा भासयते जगत्।

रविर्यथा तथा कृत्वा विश्वतश्चक्षुरुच्यते4

सर्वं पुर:स्थितं तस्य वस्तुजातं यतस्तत:।

विश्वतोमुखता तस्य ब्रह्मण: कमलासन5

ज्ञानेन्द्रियाणि सर्वाणि श्रयन्ते शिर उत्तमम्।

तथा ज्ञानाश्रयत्वेन ज्ञेय: सर्वशिरा: प्रभु:6

विदूरमविदूरस्थं तथा व्यवहितेतरे।

श्रृणोति शब्दसङ्घातं तेनासौ सर्वत: श्रवा:7

भिन्नो वह्निरय:पिण्डादभिन्न इव दृश्यते।

तद्वद्व्यक्ताद्बहिर्भूतो व्यक्तमावृत्य तिष्ठति8

आदर्शे निर्मले यद्वदन्तस्था प्रतियातना।

दृश्यते तत्र तद्वत्स्याद्विभोरव्यक्तरूपता9

सेन्द्रियाधीनविज्ञानो रूपादिषु चतुर्मुख।

भगवानमुतो हेतो: सर्वज्ञ: कथितो बुधै:10

परमेण महत्वेन संयोगात्परमात्मन:।

व्यापित्वमुच्यते विष्णोरीश्वरस्य मनीषिभि:11

अनादित्वमजत्वेन तथैवानन्तता विभो:।

परोक्षत्वेन सर्वेषामसदित्युच्यते नृभि:12

असम्विद्विषयो ब्रह्मन् गन्ध: पुष्पादिके यथा।

त्रिभिर्गुणैरबद्धोऽपि बद्धवत्तेषु तिष्ठति23

यथा पुष्करपर्णेषु स्वच्छमम्भ: प्रतिष्ठितम्।

अन्तर्बहिरभिव्याप्य तिष्ठत्येको महार्णवे14

निमग्नस्येव कुम्भस्य बहिरन्तरपां स्थिति:।

परक्षेत्रज्ञयोरैक्यमात्मनो: श्रुतिचोदितम्15

क्षेत्रज्ञस्यास्य बाहुल्यं देहभेदात्प्रतीयते।

एकस्यैव हि बिम्बस्य दर्पणेषु यथा तथा16

भूतादिपञ्चसङ्घातं क्षेत्रं तत्र व्यवस्थित:।

जीवो यस्तं विदु: प्राज्ञा: क्षेत्रज्ञं परसंज्ञितम्17

अबुद्धिबोध्यमस्पष्टं व्यक्तस्योपरि विष्ठितम्।

परात्परतरं विष्णुं सूरयो ज्ञानचक्षुषा18

विदन्ति न तमज्ञानात् ज्ञानगोचरमक्षरम्।

परस्य व्यापिनो देहचलनाद्या न विभ्रमम्19

यथा घटस्थमाकाशं नीयमाने घटे मति:।

यातीति वस्तुतो नैव भेदोऽस्ति परजीवयो:20

पद्मपत्रसहस्रेषु सूचिभिन्नेष्वनुक्रमात्।

सूक्ष्मत्वात्कालभेदस्तु यथा नैवोपलभ्यते21

तथैव परमात्मायं नाम्नाणु: परिकीर्तित:।

दूरस्थमज्ञा: पश्यन्ति हृत्पद्मे विष्ठितं सदा22

वितत्य वायुराकाशं यथैकस्तिष्ठति प्रभु:।

तथा चराचरम् विश्वं व्याप्य तिष्ठत्यज: स्वयम् 23

स्रष्टुं संहर्तुमीशानो रश्मीनभ्युदितो रवि:।

यथा तथा जगत्सर्व स्रष्टुं हर्तुं प्रभुर्हरि:24

स्वं परं चापि विषयं प्रकाशयति चिद्घन:।

यथा प्रदीप: स्वस्यापि पटादेश्च प्रकाशकृत्25

वर्णै: सितादिभिर्हीनस्तद्वद्भासयते हरि:।

षड्भिर्गुणैरन्वितत्वात् ज्ञानादिभिरनन्यगै:26

भगवान् कथित: सद्भि: परमात्मा जगन्मय:।

दध्नि सर्पिस्तिले तैलं माधुर्यं च गुडादिषु27

अभिन्नं तत्वतो द्रव्यादमूर्तं तत्र च स्थितम्।

उपलम्भन सामर्थ्याद् दृश्यते न तदीक्ष्यते28

अजोऽप्यमूर्ति: सर्वेषामन्तरात्मा पर: पुमान्।

ज्ञानिनां भावना योगादुपलब्धिपथं गत:29

ब्रह्मा -

चराचरेषु सर्वेषु यद्वस्तु व्याप्य विष्ठितम्।

अमूर्तमपृथग्भूतं स्वसंवेद्यं विदन्ति के?30

विद्यया भगवन् मह्यं तानाचक्ष यथातथम्।

पञ्चरात्रविधिदीक्षितानां विष्णुमायोत्तरनम्

श्रीभगवान् -

पञ्चरात्रोक्तमार्गेण ये दीक्षां चक्रमण्डले।

कृत्वा समर्चनं विष्णो: द्विषट्काक्षरविद्यया31

आराधयन्ति शास्त्रोक्तविधिना देशिकोत्तमा:।

तेषां हृदम्बुजे साक्षादाविरास्ते पर: पुमान्32

तरन्ति विष्णुमायां ते न तरन्तीतरे जन:

ब्रह्मा -

वस्तु साक्षात्कृतं कीदृग् लक्षणं तस्य किदृशम्।

भगवान् कथ्यतां सर्वं मयि चेदस्त्यनुग्रह:33

निदिध्यासितवस्तुस्वरूपम्-

श्रीभगवान् -

वालाग्रशतभागस्थं प्रधान पुरुषात्मकम्।

गमनागमनैर्हीनमणिष्ठं तदणोरपि34

महिष्ठं महितो वस्तु परमानन्दविग्रहम्।

वृद्धिक्षयविनिर्मुक्तं सर्वगं संविदात्मकम्35

सद्रूपं प्रणवाद्वेद्यं अप्रतर्क्यं प्रमाणवत्।

एवं वस्तु च कांक्षन्ते हृदये योगिन: सदा36

तस्य स्थूलादिरूपेण त्रैविध्यम्

स्थूलं सूक्ष्मं परं तस्य त्रिविधं रूपमीरितम्।

** स्थूलादीनां लक्षणम्**

स्थूलं तत्सकलं ज्ञेयं सूक्ष्मं सकलनिष्कलम्37

परं निष्कलमेव स्याद्रूपं कमलसम्भव।

रूपं सहस्रशीर्षादि सकलं परमात्मन:38

तेज: पुञ्जमिवाभाति रूपं सकलनिष्कलम्।

सच्चिदानन्दरूपादिरूपं निष्किलसंज्ञितम्39

प्रकृतिविकृतिनिरूपणम्

प्रकृतिर्विकृतिश्चोभे स्वरूपे परमात्मन:।

सत्यादिगुणसङ्घात: प्रकृतिर्विकृति: पुन:40

पुरुष: परमात्माख्य: तेनेयं त्रिगुणात्मिका।

परमात्माधिष्ठिताया: प्रकृतेर्जगत्सर्गादि:

अधिष्ठिता जगत्सर्वं प्रसूते चेतनात्मकम्41

संहरत्यपि तत्सर्वं नियोगादेव तस्य सा

स परमात्मा नारायण:

एक एव परो देवो नानाशक्तिसमन्वित:42

करोति सर्गसंहारौ स च नारायण: स्मृत:।

नानादिक्कै: पुरद्वारैर्यथा पुरनिवासिन:43

अन्तर्विशन्ति यद्वच्च पुरुषा: पुरुष: परम्।

उपासका विशन्त्यन्तर्विद्यया परया सदा44

* ब्रह्मरन्ध्रादिषु रुक्माभत्वादिगुण विशिष्ट ब्रह्मस्वरूप ध्यातु: *

दग्धकल्मषस्य ब्रह्मप्राप्ति:

ज्योतिर्मण्डलमध्यस्थं रुक्माभं पुरुषं परम्।

हृत्पद्मकर्णिकारूढं शङ्खचक्रगदाधरम्46

चतुर्भुजं भावयन्ति स्थानेष्वेतेषु योगिन:।

ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये नाभिचक्रे गलावटे46

जिह्वाग्रे तालुमध्ये च भावयन्तो यतेन्द्रिया: ।

पूर्वजन्मकृतं कर्म दग्ध्वा यान्ति सनातनम्47

निष्कामकर्मिणामन्येषामपि ब्रह्म प्राप्ति कथनम्

विष्णोराराधनपरा: पञ्चकालपरायणा: ।

अष्टाङ्गयोगसिद्धाश्च द्वादशाक्षरचिन्तका:48

वासुदेवाश्रया मर्त्या वासुदेवपरायणा: ।

सर्वपाप विशुद्धाश्च यान्ति ब्रह्मसनातनम्49

मुक्तात्मपरमात्मनो: सदृष्टान्तं भेदगर्भाभेदनिरूपणम्

वर्षधारा: पृथग्भूता: पतन्त्यो दिवि मेघत: ।

भूमावैक्यं यथा यान्ति तद्वद्ब्रह्मणि योगिन:50

अण नदीनां बहुधा तत्स्वरूपादि भेदवत् ।

प्रविष्टं वारिधेर्वाचि नोदकाद्व्यतिरिच्यते51

तथैव ब्रह्मणि परे मुक्तात्मानश्चतुर्मुख ।

एकीभावेन तिष्ठन्ति तत्सालोक्यं यथा भवेत्52

एतद्रहस्यमुदितं निषत्सूपनिषत्सु च ।

योग: प्रकाशितस्तुभ्यं मया कमलसम्भव53

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां ज्ञानपादे ब्रह्मप्राप्त्युपायकथनं नाम षष्ठोऽध्याय:

****

सप्तमोऽध्याय:

** ब्रह्मप्राप्तिसाधनज्ञानोत्पत्तिकारणप्रश्न: **

ब्रह्मा -

ब्रह्मण: प्राप्त्युपायस्य ज्ञानस्योत्पत्तिकारणम् ।

उच्यतां तदशेषेण प्रसादो मयि चेत्तव1

** निष्कामकर्मभिर्निर्मलीकृतचित्तस्य ब्रह्मज्ञानोपत्तिनिरूपणम् **

श्री भगवान् -

बाह्योपरागरहितं निर्मलं तस्य जायते ।

विज्ञानं यस्य भगवत्समाराधनकर्मभि:2

अनाद्यविद्याविलयो योगाङ्गैश्च यमादिभि: ।

शौचमिज्या तपश्चर्या स्वाध्यायाभ्यसनं तथा3

ब्रह्मचर्या: मिताहारो मौनमिन्द्रियनिग्रह: ।

अहिंसा चोपवासश्च स्नानं तीर्थनिषेवणम्4

वैराग्यं पुत्रदारेषु दुष्टाहारविवर्जनम् ।

अरता वृद्धसेवा क्षमा मैत्र्यनृशंसता5

परदारपरस्वेषु वैमुख्यं शास्त्रसेवनम् ।

असक्तता भोग्यवस्तुष्वेतैश्चित्तप्रसाधनै:6

ज्ञानं प्रत्यङ्मुखं जातं तेन जानन्ति तत्पदम् ।

यत्प्राप्य न निवर्तन्ते जन्ममृत्युविवर्जिता:7

पुरुषा: कर्मनिरता ज्ञानविज्ञानजन्मनि ।

** जीवस्य संसारहेतुनिरूपणम् **

संसारहेतुमधुना कथयामि चतुर्मुख8

शुभाशुभात्मकं कर्म कृत्वा मायावशं गता: ।

भोगायतनमास्थाय तत्तत्कर्म प्रवाहजम्9

मोक्षसंसारौ प्रति ज्ञानाधिक्य कर्माधिक्य योर्हेतुता

दु:खं सुखं वा पुरुषा भुञ्जते नियतेन्द्रिया: ।

संसृति: सा चतुर्वक्त्र तस्या: कर्मैव कारणम्10

मुक्तिर्ज्ञानाधिके तस्या: संसृतेरात्मनो भवेत्।

कर्माधिके पुन: सैव जायते निरवग्रहा11

संसारहेतुभूतं तत् कर्मज्ञानेन नश्यति।

क्षीणे कर्मणि संसारहेतौ मुक्तिरनन्तरम्12

कल्पते संसृति: कर्महेतुरुक्ता विनिश्चिता।

करोति कर्मचाविद्याविवश: पुरुष: स्वयम्13

** सत्वरजस्तमसां शुभाशुभकर्महेतुत्वम् **

गुणा एव त्रयो विद्या समासव्यासवृत्तय:।

तैरेव कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम्14

तैस्त्रिभिर्विविधा निद्रा जायते कर्मकारणम्।

सैषाऽविद्या च माया च कथ्यते कोविदोत्तमै:15

सत्वात्सुखमयी निद्रा रजस: कर्मसङ्कुला।

तमसो मोहिनी नाम ताभिर्निर्गलित: पुमान्16

संसारतोऽवश: कर्म करोति जनिकारणम्।

** उक्तार्थप्रपञ्चनम् **

सत्वादिगुणसंयुक्तं मनो भूतेषु पञ्चसु17

प्रयुक्तं पञ्चधा भिन्नं प्रसूते बहुधा क्रिया:।

मन: सत्वगुणोपेतं पृथिवीस्थं यदा भवेत्18

तदा करोति पृथिवीखननादिक्रियां नर:।

आराधयेत् प्रतीच्छायां पालनाय नृणां तथा19

रजसिस्थे प्राणिहिंसां मृगयाबुद्धिमेव च।

तमसिस्थे तु हृदये च्छेदनं भेदनं तथा20

अभिचारवशीकारपरस्वहरणादिकम्।

सत्वस्थेऽप्सु जलक्रीडा जलपानं चतुर्मुख21

नदीतरनमित्यादि करोति विवश: पुमान्।

रजसा च जलद्रोण्यामवगाहो निमज्जनम्22

सेतुबन्धं समुद्रादौ बाहुभ्यां तरणं तथा।

तमसिस्थे तु मनसि जलतीरे विमोचनम्23

कूपे वा पतनं श्वभ्रे करोति पुरुष: सदा।

मनस्तेजसि सत्वस्थे सूर्यचन्द्रादिदर्शनम्24

पटुत्वमुष्णभावश्च रत्नहेमादिदर्शनम्।

करोति रजसि प्राप्ते खड्गहस्त: समुत्थित:25

मृगान् हन्ति तथा मुष्टिदण्डैश्च भृशताडनम्।

तमसिस्थे मनस्यग्नौ रक्तपुष्पादिषु स्पृहा26

श्वसनस्थे गुणे सत्वे शीघ्रयानं च नर्तनम्।

गानं प्रलापनं कर्म करोति रजसि स्थिते27

चित्ते गजाश्वरोहादि तथोर्ध्वगमनादिकम्।

तमोगुणस्थे मनसि प्रासादारोहणादिकम्28

चित्ते व्योमनि सत्वस्थे निराभासं निराश्रयम्।

गमनं राजसे चित्ते दृष्टं जाग्रति यत्पुन:29

स्वापे तदीक्षितं सर्वं मानसे तमसि स्थिते।

सर्पदष्ट पदात्मायं सुख दु:खं न बुध्यते30

एवं बहुविधं कर्म पुमान् मायावशङ्गत:।

करोति त्रिगुणैर्युक्त: कर्मभिस्तै: पुमालयम्31

संसारेऽपि गतो जन्मनाशं च प्रतिपद्यते।

यदा प्रसादसुमुख: परमात्मा सनातन:32

तदा माया विमुक्तश्च योगयुक्तो जितेन्द्रिय:।

विज्ञानेन परं ब्रह्म प्राप्नोति सुखलक्षणम्33

*जीवस्य गुणत्रययोगायोगकारणनिरूपणम्**

ब्रह्मा -

एभिर्गुणैस्तथा योगो वियोगो वा कथं भवेत्।

श्री भगवान् -

पुरुषस्य गुणा एते त्रयोऽपि कमलासन34

मायायोगवियोगाभ्यां भवन्ति न भवन्ति च।

मायानपायिनी नित्या मयि तिष्ठति शाश्वती35

मायावशं गता: सर्वे भ्रमन्त्यज्ञानमोहिता:।

ब्रह्मादयोऽपि किमुत देवाद्या: कमलासन36

** भगवत्प्रसादान्मायानिवृत्ति: **

मत्प्रसादावसाना या मदधीना विनश्यति।

मायायोगेन बध्यन्ते मुच्यते तां जयन्ति ये37

** भगवत्प्रसादकारणनिरूपणम् **

ब्रह्मा -

परिपूर्णस्य भगवन् प्रसादस्तव किंकृत:।

न वेद्मि कारणं तत्र तन्मे ब्रूहि यथातथम्38

श्रीभगवान् -

श्रद्धा भक्ति: समाधिश्च मयि सम्यक् समर्पिता।

कारणं शास्त्रदष्टेन विधिना नान्यथा भवेत्39

सर्वेषां मोक्ष्यमाणानां कारणत्रयमीरितम्।

तैर्विना संसरन्त्यन्ये मायापरवशा जना:40

** श्रद्धाभक्तिसमाधीनां विषयविशेषनैयत्यम् **

ममावताररूपाणि बुध्वा सृष्टानि मन्मुखात्।

अधर्मस्योपशान्त्यर्थं धर्मकामप्रवृद्धये41

बहूनि बोद्धुं योग्यानि त्रयं तत्र समाचरेत्।

सर्वाकारविनिर्मुक्तं रूपं यत्परमात्मन:42

दुर्विज्ञानं तदेतेषां श्रद्धादीनामगोचरम्।

मुक्तिकारणमुद्दिष्टं ब्रह्मन् भूय: किमिष्यते43

** चेतनाचेतनयोरभिन्नकारणत्वनिरूपणम् **

ब्रह्मा -

अचेतनं चेतनं च रूपं स्रष्टुं समीक्ष्यते।

किमेकयोनि: सा सृष्टिय निभेद: किमेतयो:44

श्रीभगवान् -

अभिन्नमेकमव्यक्तं रूपं तत्परमात्मन:।

अविभक्तं विभक्तं च दध्नि सर्पिरिव स्थितम्45

अव्यक्तं व्यक्तमापन्नं कदाचित्पुरुषेच्छया।

महान् जातस्ततोऽव्यक्तादहङ्कारस्ततोऽजनि46

अहङ्कारान्मनो जातं तन्मात्रापञ्चकं तत:।

इन्द्रियाणि दशैकं च समजायत पद्मज47

महाभूतं पृथिव्यादिपञ्चकं तदनन्तरम्।

अचेतनाच्चेतनाच्च सृष्टिरेवमुदाहृता48

*गुणत्रयवशादुत्तमाधममध्यमभावोत्पत्ति: **

त्रिभिरेवं गुणैरेतैरुत्तमाधममध्यमा:।

जायन्ते कारणवशात् तान् ब्रवीमि क्रमादहम्49

** तेषां स्वरूपम् **

भावेषु तेषु भूयिष्ठं सत्वं श्रेयाँश्चतुर्मुख।

भूयिष्ठराजसो मध्यो जघन्यस्तमसाधिक:50

**उत्तमसत्वभावार्चनाया: भोगमोक्षसाधनत्वम् *

तत्र सत्वाधिकैर्भावैरर्चना मम तोषिणी।

भोगो वाप्यपवर्गो वा फलं तेषां यथेप्सितम्51

** रजस्तमोभावयो: क्षयिफलत्वम् **

रजसाधिकभावेन यजन्ते ये द्विजातय: ।
तेषां त्रिविष्टपे वास: पुनारावृत्तिलक्षण:52
संसृतिश्च क्षयेत्तस्य यजन्ते ये तमोधिका: ।
तेषां भुव:स्थले वास: क्षये भूलोकसंसृति:53
यक्षभूतपिशाचादि यजन्ते तमसाधिका: ।
उषित्वा नरके घोरे जन्म स्याज्जङ्गमादिषु54

भगवद्याजिनामेवाऽपुनरावृत्तिलक्षणफलावाप्ति:

गत्वा गत्वा निवर्तन्ते यज्ञधर्मपरायणा: ।
अद्यापि न निवर्तन्ते ये ममाराधने स्थिता:55
आब्रह्मसदनाल्लोका: जायन्तेऽर्वागवस्थिता: ।
मल्लोकवासिनो भूय: संसरन्ति न कुत्रचित्56
तस्माद्भजस्व मां ब्रह्मन् सत्वभावस्थित: सदा ।

** आहारत्रैविध्यम् **

सत्वादिगुणयुक्तानामाहारस्त्रिविध: स्मृत:57
स्निग्धाश्च मधुरा ह्यास्तिष्ठत: प्रथमे गुणे ।
कट्वाम्ललवणप्राया: मध्यमे तिष्ठत: प्रिया:58
रसहीनं यातयामं पूतिगन्धं चिरोषितम्।
उच्छिष्टं प्रीतिजननं जघन्यगुणवर्तिन:
सत्वात्सुखमयी निद्रा रजस: कर्मसङ्कुला ।
निद्रा दिवानिशं तस्य तमो यस्याधिको गुण:60

**सत्वादिनिष्ठानां गतिस्त्रैविध्यम् **

सत्वस्थस्योर्ध्वगमनं स्थितिर्मध्ये रजोधिके ।
अधोगतिस्तामसानां त्रिविधानां त्रिधा गति:61

** सत्वज्ञानादय: सत्वनिष्ठस्य गुणा: **

तत्र सत्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनावृतम् ।
सत्यं ज्ञानं तपो मौनं धृति: शौचं शम: क्षमा62
इत्यादय: सत्वनिष्ठे गुणा: कल्याण कारिण: ।

** अहङ्कारादयो रजोनिष्ठस्य गुणा:**

अहङ्कारस्त्रिधा दर्प: क्रोधो दम्भ इतीरित:63
गुणा रजोगुणस्यैते तामसस्य तु कथ्यते ।

** पैशुन्यादयस्तमोनिष्ठस्य गुणा: **

पैशुन्यं परनिन्दा च निद्रालस्यं नृशंसता64
इत्यादयस्तमोधीना गुणा: प्रोक्ताश्चतुर्मुख ।

** रजस्तमसोर्विलये सत्वविवृध्या ज्ञानादिप्राप्ति:

प्रलीनयोरितरयोर्गुणयोश्च जघन्ययो:35
सत्वे प्रवृद्धे विज्ञानमुत्कुष्टं जायतेऽधिकम् ।
तेन प्राप्नोति परमं स्थानं प्रकृतिदुर्लभम्66
यत्प्राप्य न निवर्तन्ते संसारे दु:खसम्भवे ।
देहं त्यजन्त: सत्वस्था: लोकान् यान्ति सनातनान्67
रजस्स्थस्य प्रलीनस्य जन्ममात्रं महाकुले ।
प्रलये तमसिस्थस्य पुरुषस्य चतुर्मुख68
मूढयोनिषु जन्म स्यान्निकृष्टासु पुन:पुन: ।
त्यजतोऽन्ते स्मृतिर्येषु देहसम्बन्धमात्मन:69
भावेषु तं तमाप्नोति पुरुषो भावनावशात् ।
पुंसामेवं बहुविधा: गतय: समुदाहृता:70

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां ज्ञानपादे गतिविशेषकथनं नाम सप्तमोऽध्याय:

****

अष्टमोऽध्याय:

** विज्ञानोपायतपश्चर्यास्वरूपप्रश्न: **

ब्रह्मा -

विज्ञानोपायरूपेण तपश्चर्या च कीर्तिता।

भगवन् तत्तप: कीदृक् किं वा तत्कथ्यतां मम1

** वाचिकादि तपस्त्रैविध्यम् **

श्रीभगवान् -

वाङ्मन:कायजत्वेन तपस्तत् त्रिविधं मतम्।

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम्2

अहिंसनं ब्रह्मचर्यं तप: शारीरमीरितम्।

अनुग्रहपरं वाक्यं सत्यं भूतोपकारकम्3

स्वाध्यायाभ्यसनं चेति वाचिकं कथिकं तप:।

सन्तोष: सततं ब्रह्मचिन्तयाऽत्मविनिग्रह:4

भावशुद्धि: सौम्यता च तपोमानसमीरितम्।

** सात्विकादिभेदेन पुनस्त्रैविध्यम् **

श्रद्दधानै: कृतं सम्यगफलाकांक्षिभिर्नरै:।

सात्विकं तत्तपो ज्ञेयं तद्धि विज्ञानकारकम्।

सत्कारमानपूजादिसिध्यर्थं राजसं तप:6

तामसं तु तपस्तत्स्यात् यत्परोत्सादनादिकम्।

कर्म तद् द्विविधं नैव विज्ञानोत्पत्तिकारणम्7

**सृष्टिकारणलयाधिष्ठानस्थितिकालानां निरूपणम् **

ब्रह्मा -

कुत: प्रसूतिर्जगतां तेषां नाश: क्व संमत:।

कियन्तं कालमेतेषां स्थितिर्मे भगवन् वद8

श्रीभगवान् -

आपन्ना प्रकृतिर्व्यक्तिं सूते सर्वं चराचरम्।

तत्रैव लीयते सर्वं ब्राह्मे आयुषि च स्थिति:9

** चतुर्मुखायु: परिमाणम् **

कालो युगसहस्राख्य: दिवारात्रिश्च तावती।

ब्रह्मणस्तेन मानेन शतमायुश्च वत्सरा:10

** ब्रह्मण एकस्मिन् दिने चतुर्दश मनव: **

भवन्ति मनवस्तस्य दिने तत्र चतुर्दश।

एकोनसप्तति: कालो मनोरेकस्य कीर्तित:11

परस्मिन् ब्रह्मणि ब्रह्मन् अर्वाचीने लयं गते।

प्रलयो महदाख्योऽयं चतुरानन कीर्तित:12

** अवान्तरलयो दैनन्दिन: **

अवान्तराश्च प्रलया: दिनानामवसानजा:।

** सृष्टिस्थितिलयानामविश्रान्ति: **

भवन्ति धातृभिस्तैस्तैर्महांश्च प्रलय: पुन:13

चक्रवद्वर्तते कालो न विरामोऽस्ति कर्हिचित्।

ब्रह्मा -

किंरूपा प्रकृतिर्देव सूते कथमिदं जगत्।

ब्रूहि सर्वमशेषेण भगवन् भूतभावन14

** प्रकृतिस्वरूपनिरूपणम् **

श्रीभगवान् -

अन्यूनाधिकरूपाणां सत्वादीनां चतुर्मुख।

गुणानां संहतिर्या सा प्रकृति: सद्भिरुच्यते15

** भगवदधिष्ठितायास्तस्या जगद्योनित्वम् **

अचेतना सा विश्वस्य योनिरव्याकृता स्वयम्।

नित्या सूते जगत्सर्वं नियोगात्परमात्मन:16

अविभक्ता विभक्ता च दध्नि सर्पिरिव स्थिता।

सङ्कर्षणाख्यो भगवान् प्रकृतावेव ता: प्रजा:17

रुद्र: संहरति स्वैरं ब्रह्मणो दिवसक्षये।

दिवसादौ जगत्सर्वं पुनरेवासृजत्प्रजा:18

लोककर्ता स्वयं ब्रह्मा यथापूर्वं यथाक्रमम्।

इत्येवं सर्गसंहारौ मया सम्यगुदीरितौ19

ब्रह्मा -

ऐश्वर्यमष्टगुणवत् किं तद्यद्भक्तिमान् पुमान्।

आप्नोति कीदृक् सायुज्यं युञ्जानस्य सुमेधस:20

लब्ध्वा चैश्वर्यमखिलं केन प्रतिनिवर्तते।

** अणिमाद्यैश्वर्यनिरूपणम् **

श्रीभगवान् -

अणिमा महिमा चापि यावानेवास्य काम्यते।

तावन्तीमिष्टामाप्नोति गरिमा लघिमाऽपि वा21

इष्यमाणवाप्नोति लघिम्ना तेन पुरुष:।

देशं विदूरमप्येष क्षणमात्रेण गच्छति22

यथा शाल्मलितूलस्य तथा देहस्य लाघवम्।

गरिम्णा तेन देहस्य पर्वतस्येव नोद्गमति:23

आहारेषु विहारेषु यथाकामं प्रवर्तते।

सङ्कल्पेनैव भूतानि वश्यानि कमलासन। 24

परकायप्रवेशं च यथेष्टं प्रतिपद्यते।

एभिरष्टभिरेवैते विहरन्ति यथेप्सितम्25

यदि मां विस्मरेयुस्ते सुखनिद्राविमोहिता:।

मद्भक्तिक्षरणादेव प्रतिस्रोतोवहा जना:26

जायन्ते पुनरुत्कृष्टवंशेषु महतां सताम्।

पुनर्भजेयुर्मामेव यजन्ते सिद्धिकाम्यया27

मुच्यन्ते मत्प्रसादेन जन्मनोऽस्माद्विगर्हितात्।

** सायुज्यादिभेदेन मुक्तेस्त्रैविध्यम् **

भेदेन चाप्यभेदेन मिश्रेण च चतुर्मुख28

त्रिधैव मुक्तिरुदिता भेदे कैङ्कर्यलक्षणा।

मुक्तिर्यथेह लोकेषु हरिचर्या परा नरा:29

देवस्य तद्वदेवैते वैकुण्ठे परमात्मन:।

लोके तस्य समीपस्था मुक्तात्मान: समाहिता:30

वसन्ति किङ्करा: सन्त: तत्प्रसादपरा: सदा।

अभेदमुक्तिरत्यन्तमैक्यं स्यात्परजीवयो:32

आत्मनो भावना चैक्ये सोऽहमित्येवमात्मिका।

यस्य तस्यैकतापत्तिर्मुक्तिर्जीवपरात्मनो:32

सिद्धान्ते मिश्ररूपे तु भेदे स्थित्वाऽर्चनादिभि:।

तोषयित्वा परं देवं ततो युक्त: समाहित:33

विज्ञानेनैकतानेन परमात्मनि चिद्घने।

ऐक्यं प्राप्नोति सा मुक्तिरुक्ता सायुज्यलक्षणा34

ऐश्वर्यमणिमाद्यष्टगुणावाप्ति: सुदुर्लभा।

मुक्तिर्वा परमानन्दप्राप्तिरूपा यदीप्सितम्35

पुंसां तदुभयं मुक्ति: प्रसूते परमात्मनि।

** तत्त्वप्रश्न: **

ब्रह्मा -

बहूनि तत्त्वान्युक्तानि शास्त्रैर्बहुभिरच्युत36

तेषु तत्त्वेषु सर्वेषु भावना विहिता क्रमात्।

समाधिरेकतानैव शास्त्रविज्ञानमुत्तमम्37

प्रसूते येन तद्ब्रह्म तत्तेभ्य: परमं मतम्।

प्राप्नुवन्ति नरा: सर्वे तत्त्वानि कथयस्व मे38

** एकपञ्चाशत्तत्त्वानि **

श्रीभगवान् -

चत्वारिंशद्दशैकं च तत्त्वानि परमात्मन:।

रूपाण्येव चतुर्वक्त्र संक्षेपात्कथयाम्यहम्39

भावना तेष्वविकृता सिद्धये कल्पते परा।

वक्तव्यानि ततस्तानि हेतोस्तान्यवधारय40

अव्यक्तं बुद्धिरन्वक्च तत: परमहङ्कृति:।

तन्मात्रा पञ्चकान्येकादश चोक्तान्यनुक्रमात्41

पृथिव्यादीनि भूतानि पञ्चैव कमलासन।

माया कालकलारागविद्यादीनि यत: क्रमात्42

नन्दश्चैव महानन्दो महाविद्या समीरिता।

क्षेत्रज्ञश्च शिवो ब्रह्मा पुरुषस्तदनन्तरम्43

सत्याच्युतौ तथाऽनन्तो विष्णु: सर्वश्च निर्वृति:।

विश्वश्च पुरुषश्च द्वौ परमेष्ठी समीरित:44

नाम्नाऽनिरुद्ध: प्रद्युम्न: सङ्कर्षणसमाह्वय:।

वासुदेवश्च चत्वारिंशद्दशचैकं चतुर्मुख45

तत: प्रोक्तमिदं सर्वं यत्रोत्पन्नं चराचरम्।

तस्य प्रपञ्चो रूपाणि तेषां नामानि क: क्षम:46

इह सर्वाण्यशेषाणि वक्तुं वाचामपीश्वर:।

इत्येषा कथिता तुभ्यं तत्त्वानां नामपद्धति:47

संज्ञा विकल्पैस्तत्त्वानि भावयन्त: समाधिभि:।

युञ्जाना योगिन: शश्वत्प्राप्नुवन्ति परं पदम्48

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां ज्ञानपादे तपोविशेषकथनं नाम अष्टमोऽध्याय:

****

नवमोऽध्याय:

** भुवनकोशस्वरूपनिरूपणम् **

ब्रह्मा -

अज्ञानसागरं तीर्त्वा विद्यापारमुपेयिवान्।

उच्यतां सांप्रतं मह्यं भुवनानि चतुर्दश1

रूपतो नामतश्चापि जिज्ञासा परमेश्वर।

श्रीभगवान् -

यत्र प्रतिष्ठितं यच्च मानं रूपं च यादृशम्2

भुवनानां तदखिलं चतुर्मुख मुखै: शतै:।

वक्तुं निरवशेषेण क: क्षमेत प्रपञ्चत:3

बोद्धुं न वा निखिलं शक्त: को वा धारयितुं क्षम:।

तद्ब्रवीमि समासेन सर्वं त्वं बुध्यसे यथा4

** पृथिव्या: परिमाणम् **

चतुरश्रा भवति भू: पञ्चाशत्कोटियोजनै:।

विस्तीर्णा सर्वतो दिक्षु घनं वै कोटियोजनम्5

द्वीपानि सप्तसन्यत्र तावन्तस्तोयराशय:।

अङ्गुलीयकवत्सर्वे भूमेरुपरिविष्ठिता:6

** सप्तद्वीपा: **

द्वीपानि नामभिस्तावत् कथ्यन्ते क्रमश:शृणु।

जम्बूप्लक्षकुशक्रौञ्चा: शाकद्वीपस्तथा पर:7

शाल्मली पुष्करो नाम सप्तमश्चतुरानन

**सप्तसमुद्रा: **

आनुपूर्व्यात्समुद्राँश्च कथयामि यथातथम्8

लवणेक्षुरसौ पश्चात् मैरेयस्तदनन्तरम्।

सर्पिर्दधि पयस्त्वन्यत्तत: शुद्धोदकं परम्9

** द्वीपसमुद्रपरिमाणम् **

भूभागे मध्यमे जम्बूद्वीपमानं च कथ्यते।

लक्षयोजनविस्तारं सर्वतस्तदनन्तरम्10

विस्तारं वारिधि: क्षारस्ताद्दग्द्वीपमनन्तरम्।

उत्तरोत्तरमेकैकं द्विगुणायामविस्तरम्11

द्वीपानि षट् समुद्राश्च परिशिष्टाश्चतुर्मुख।

द्वीपं जम्बूसमाख्यातं विभजेन्नवधा पुन:12

** मेरो: सन्निवेशविशेष: **

भागे तु मध्यमे मेरो: उच्छ्रायो लक्षसंमिता:।

योजनानां क्षितेरन्तर्मग्न: षोडश संख्यया13

सहस्राणां योजनानां शिष्टोभाग: प्रकाशते।

क्षितेरूर्ध्वं सुमेरुश्च पर्वतो मूर्ध्नि विस्तृत:14

द्वात्रिंशच्च सहस्राणां योजनानामयं पुन:।

कर्णिकावच्च भूपद्ममध्ये सम्यगवस्थित:15

श्रृङ्गै: शतसहस्रेण शतयोजनविस्तृतै:।

तत्संख्यापरिणाहैश्च तस्य पार्श्वे महीधरान्16

वक्ष्यामि चानुपूर्व्येण यथा तदवधारय।

** मेरोर्दक्षिणतस्त्रयो वर्षाचला: **

हिमवान् हेमकूटश्च निषदश्चास्य दक्षिणे 17

एते वर्षाचला: प्रोक्तास्त्रय: कमलसम्भव।

** त्रीणि वर्षाणि **

वर्षं भारतमाख्यातं प्रथमं तदनन्तरम्18

नाम्ना किंपुरुषं तस्मात् हरिवर्षमनन्तरम्

** उत्तरतस्त्रयो वर्षाचला: **

उत्तरे मेरुशैलस्य क्रमाद्वर्षमहीधरा:।

नील: श्वेताह्वय: शृङ्गी नाम्ना वर्षत्रयं पुन:19

** त्रीणि वर्षाणि **

रम्यं हिरण्मयं वर्षमुत्तरा: कुरवस्तथा।

उक्तानि षट् च वर्षाणि प्रत्येकं परिमाणत:20

योजनानां सहस्राणि नव वर्षं तु मध्यमम्।

इलावृतं समाख्यातं तन्मध्ये मेरुरीरित:21

मेरोश्चतुर्दिशं तत्र विस्तीर्णं योजनानि षट्।

त्रीणि चैव सहस्राणि चत्वारस्तत्र पर्वता:22

विष्कम्भरूपैरचिता योजनायुतमुच्छ्रिता:।

** दिशाचलानां नामानि **

मन्दरो दिशि पूर्वस्यां याम्यायां गन्धमादन:।

प्रतीच्यां विपुलो नाम्ना कौबेरीमधितिष्ठति (सुपार्श्व:)

** चतुर्दिक्षुचत्वारो वृक्षा: **

दिशासु तासु चत्वारो वृक्षा: केतुवदुन्नता:।

कदम्बभूरुहो जम्बू: पिप्पलो विटपी वट:24

शतानि दश चैकं च तेषां प्रत्येकमायति:25

** जम्बूवृक्षप्रभाव: **

जम्ब्वा तया समाख्या स्यात् द्वीपस्य कमलासन

फलानि गजमानानि पतितानि शिलातले26

शीर्यन्ते शतधा तेषां रसवाहा सरिद्वरा।

जाम्बूनदीति कथिता तत्तटोर्वीनिवासिन:। 27

न स्वेदो न च दौर्गन्ध्यं नेन्द्रियाणामपि क्षय:।

भवन्ति तेषां नीरोर्वि मृदस्तद्रसरञ्जिता:

पीत्वा रसं जरामृत्यु बलीपलितवर्जिता:।

जाम्बूनदाख्यां कल्पन्ते सौवर्णा कल्पसंपद:28

** भद्रकेतुमालेलावतवर्षाणा स्थानविशेष: **

भद्राश्ववर्षमाख्यातं मेरो: प्राच्यां चतुर्मुख।

पश्चिमं केतुमालाख्यं एतयोर्वर्षयो: पुन:29

इलावृतं समाख्यातं मध्यमं तत्पुरोदितम्

** चतुर्दिक्षु चत्वार्युद्यानानि **

वनं चैत्ररथं पूर्वं दक्षिणं गन्धमादनम्30

वैभ्राजं पश्चिमं मेरोर्वनं नन्दनमुत्तरम्31

** चत्वारि सरांसि **

अरुणोदं सर: पूर्व महाभद्रंतत: परम्32

शीतोदकं प्रतीचीनं उदीचीनं तु मानसम्।

देवोपभोगयोग्यानि सरांसि कथितानि ते33

** मेरोश्चतुर्दिक्षु प्रत्येकं पञ्चपञ्चकेसराचला: **

शीतातश्च मुकुन्दश्च कुररी माल्यवानथ।

वैकङ्को नाम पञ्चैते पौरस्त्या: केसराचला:

त्रिकूटोऽङ्गिरसश्चोभौ पन्नग: कूटलाह्वय:।

निषधो दक्षिणे तस्य तावन्त: केसराचला:

शिखिवासोऽथ वैदूर्य: कपिलो गन्धमादन:।

जारुथि: पञ्चमो ब्रह्मन् केसरा: पञ्चभूधरा:

शङ्खकूट: समाख्यात: सामाख्यातस्तथर्षभ।

हंस: समाख्यया नाग: तथा कालाञ्जनप्रभ:37

उदीच्यां केसरा: पञ्चविंशति: केसराचला:।

** मेरुशृङ्गमध्ये ब्रह्मपुरीसन्निवेश: **

योजनानां सहस्राणां द्वात्रिंशन्मानसंमिते38

विस्तारो मूर्ध्नि शैलस्य मेरोर्भागेऽथ मध्यमे।

चतुर्भिर्दशभिश्चैव सहस्रैर्निर्मिता पुरी39

योजनै: संमितो धातु: कर्णिकेवाचलाम्बुजे।

विदिक्षु दिक्षु चाष्टासु परितो ब्रह्मण: पुरी40

** पूर्वादिदिक्षु लोकपालनगर्य: **

इन्द्रादिलोकपालानां पुर: पूर्वादिषु स्थिता:।

विस्तारायाममानेन शतयोजनसंमिता:41

पुरी भवति माधोनी नाम्ना चैवामरावती।

सहस्रगोपुरद्वारप्राकारपरिघाकुला42

तेजोवती पुय ग्रेयी याम्यां संयमनी पुरी।

रक्षोवती राक्षसी पू: शुद्धवत्यथ वारुणी43

वायोर्गन्धवती ख्याता नाम्ना सौम्या महोदया।

यशस्विनी भवस्योक्ता केसराचलभूमिषु44

भगवन्मूर्तिभेदानां पुर: सन्ति परिष्कृता:।

** चतुर्दिक्षु गङ्गाविभाग: **

भित्वेन्दुमण्डलं गङ्गा भगवत्पादजन्मभू:45

दिव: पतन्ती प्रत्याशमम्याशं ब्रह्मण: पुर:।

चतुर्दिक्षु वहन्ती सा चतुर्धा भवति स्वयम्46

सिता चालकनन्दा च सुचक्षुर्भद्रया सह।

चतस्रो नामभेदाश्च दिग्भेदाश्च चतुर्मुख47

सीतान्तरिक्षगा पूर्वशैलान्निष्क्रम्य निम्नगा।

याति पूर्वेण वर्षेण भद्राश्वेन च संज्ञया48

प्रविष्टा सागरमुखं दक्षिणेन तथाध्वना।

भारतं वर्षमन्येति शैलात्सप्तमुखा तता49

प्रविष्टाऽलकनन्दा सा नदी त्रैलोक्यपावनी।

सुचक्षु: पश्चिमाच्छैलात् केतुमालात्स्वयं पुन:50

अतीत्य वर्षमम्भोधिमेति योषिद्यथा पतिम्।

भद्रा गिरिरुदीचीनां देशानुत्तरत: कुरून्51

अतीत्य वारिधिं याति निम्नगा सरितां पतिम्।

** लोकपद्मप्रकारकल्पनम् **

आनीलनिषधायामौ माल्यवान् गन्धमादन:52

मध्ये तयोर्मेरुशैल: कर्णिका पङ्कजे यथा।

भारतं केतुमालं च भद्राश्वं कुरुसंज्ञकम्53

पत्राणि लोकपद्मस्य मर्यादा शेलतो बहि:।

हेमकूटश्च निषधो दक्षिणोत्तरमायतौ54

मर्यादापर्वतौ ज्ञेयौ कैलासो गन्धमादन:।

अशीतियोजनायामौ पूर्वापरमहोदधी55

संस्पृशन्तौ पारियात्रनिषधावधि भूभृतौ।

मेरो: पश्चिमभूभागे पूव त्तरमथाश्रितौ56

त्रिशृङ्गो जारुधिर्वर्षपर्वतौ मेरुभूभृत:।

उत्तरेण स्थितौ प्राप्य पुर्वापरमहोदधी57

पर्वतानामवस्थानमानन्त्यान्न प्रपञ्च्यते।

शैलानामन्तरद्रोण्य: सेव्यन्ते सिद्धचारणै:58

अन्यैश्च पुण्यकृद्भिस्ता दैत्यदानवकिन्नरै:।

भौमा ह्येते कृता: स्वर्गा: दुर्लभा: पापकर्मभि:59

** लोकरक्षार्थ भद्राश्वादिषु भगवतो वास: **

ज्ञानमूर्तिर्हयग्रीवो भद्राश्वे वसति स्वयम्।

वर्षेषु मूर्तयो विष्णो: मर्यादा पर्वतेषु च60

वसन्ति लोकरक्षायै नानारूपविशेषिता:।

** किंपुरुषादीनां भोगभूमित्वोपपादनम्**

यानि किंपुरुषादीनि वर्षाण्येतेषु पद्मज61

निरातङ्का: प्रजा: शश्वन्न शोको न भयं तथा।

नोदन्या न बुभुक्षा च न द्वेषो नायुष: क्षय:62

सन्ति तेषां सहस्राणि वर्षाणि द्वौ च विंशति।

आयुर्न तेषु देशेषु भौममम्भो न वर्षति63

देवो न च ऋतुभेदोऽस्ति न कालो युगभेदवान्।

सदा कृतयुग: कालो वर्तते चतुरानन64

धर्मश्चतुष्पात्सकलो ध्यानमेवार्चनं हरे:।

पर्वता: सरितश्चापि यत्र यत्र पुराणि च65

ग्रामाश्च सन्ति बहव: स्वधर्मनिरता: सदा।

ब्राह्मणा भूमिपाश्चापि प्रजापालनतत्परा:66

स्वे स्वे कर्मण्यभिरताश्चातुर्वर्ण्यमवस्थिता:।

चातुराश्रम्यमप्येवं यथोक्तमवतिष्ठते67

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां ज्ञानपादे जम्बूद्वीपादिप्रमाणवर्णनं नाम नवमोऽध्याय:

****

दशमोऽध्याय:

भारतवर्षवर्णनम्

श्रीभगवान् -

आदाक्षिणात्यादम्भोधेराशैलाच्च हिमालयात्।

देशोऽयं भारतं वर्षं भूरेषा कर्मिणां नृणाम्1

योजनानि सहस्राणि विस्तारश्चैव कथ्यते।

स्वर्गापवर्गफलदं कर्म कार्यं नृणामिह2

सह्यो महेन्द्रो मलय: शुक्तिमानृक्षनामवान्।

विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वता:3

इहैव क्रियमाणस्य कर्मणो नरकं फलम्।

वर्षेष्वन्येषु सर्वेषु केवलं भुज्यते फलम्4

इहैव चातुराश्रम्यं चातुर्वर्ण्यमवस्थितम्।

कृतादियुगभेदानां चतुर्णामिह संभव:5

दानं यज्ञं तपो मर्त्या: परलोकफलार्थिन:।

इह कुर्वन्ति यज्ञेशं यजन्ते पुरुषोत्तमम्6

श्रेष्ठं तद्भारतं वर्षं सर्ववर्षेषु सम्मतम्।

फलार्थिन: कामयन्ते कर्मभूषु जनिं बुधा:7

सहस्राणि तथैवास्मिन् दिव्यानि पुरुष: पर:।

आस्ते धामानि नद्यश्च पुण्या: सन्ति सहस्रश:8

ग्रामा: पुर: पत्तनानि भवन्ति च पर:शतम्।

द्वीपेषु षट्सु चान्येषु सन्ति वर्षाणि सप्त वै9

प्रत्येकं सप्त च ब्रह्मन् भवन्ति कुलपर्वता:।

वर्णानामाश्रमाणां च भेदास्तत्र व्यवस्थिता:10

** पुष्करद्वीपवर्णनम् **

अन्तिमे पुष्करद्वीपे मानसोत्तरपर्वत:।

मध्ये वलयवद्भाति तस्योच्छ्रायोऽभिधीयते11

योजनानां सहस्राणि पञ्चाशत्तत्समुन्नति:।

तावानेवास्य विस्तारो द्वीपं तद्विभजन्निव12

स्थित: शैलवरो ब्रह्मन् द्वे वर्षे परिमण्डले।

शैलस्यान्तर्यमानस्य बहिश्च सदृशे उभे13

तन्मूर्ध्नि लोकपालानां इन्द्रादीनां यथा पुन:।

पुर: सन्ति पुनस्तासां नामान्यपि यथापुरम्14

देवानामपि चान्येषां तत्र सन्ति पुर: पृथक्।

असङ्ख्याता ब्राह्मणश्च पुरी भवति पुष्करे15

स्वादु: स्वच्छोदकै: पूर्ण वारिधि: पुष्कराद्बहि:।

तेन तद्वेष्टितं द्वीपं यथान्याण्यर्णवोत्तरै:16

** लोकालोकाचलवर्णनम् **

स्वादूदकाद्बहिर्भूमि: सर्वा चैव हिरण्मयी।

तपनीयमयो ब्रह्मन् लोकालोकाचलो बहि:17

भूलोकस्य समस्तस्य सालवच्चतुरश्रकम्।

आवृत्य तिष्ठतस्तस्य योजनायतमुन्नति:18

विस्तारश्च स एवास्य मूर्ध्नि सर्वत्र च स्वयम्।

मूर्तिभेदैरपर्यन्तै: परम: पुरुष: स्थित:।

कुमुदादिगणाश्चात्र चक्रादीन्यायुधानि च19

देव्यौ महीच लक्ष्मीश्च विष्वक्सेन: पतत्रिराट्।

स्थानानि मूर्तिभेदानां विष्णो: परिजनस्य च20

सन्ति भूयांसि रम्याणि तत्र तत्र चतुर्मुख।

परं पार्श्वं रविस्तस्य न द्योतयति भानुभि:21

आवृत्य तं तम: शैल भागं बाह्यमवस्थितम्।
लोकालोक: स च पुन: समन्ताद्वेष्टितो गिरि:22
बहिरण्डकटाहेन महता समनन्तरम्।
योजनानामियं पृथ्वी पञ्चाशत्कोटिभिर्मिता23
सहैवाण्डकटाहेन सद्वीपाब्धिमहीधरा।
अनया ध्रियते सर्वं जगद्धात्री तत: स्मृता24

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां ज्ञानपादे भूलोकविस्तारकथनं नाम दशमोऽध्याय:

****

एकादशोऽध्याय:
उक्तानुवादपूर्वकमतलादिवर्णनम्

श्रीभगवान् -

एष भूलोकविस्तार: कथित: कमलासन।
लोकानधस्तादधुना सप्त वच्मि यथातथम्1
अतलं प्रथमो लोको द्वितीयं वितलाह्वयम्।
तृतीयं नितलं विद्धि ज्ञेयं तुर्यं गभस्तिमत्2
पञ्चमं महदाह्वानं सुतलं षष्ठमीरितम्।
पातालं सप्तमं विद्यात्तेचैकैकं समुच्छ्रिता:3
योजनानां सहस्राणि दशैतेष्वतलादिषु।
वसन्ति दानवा दैत्या: कालेया: फणिनस्तथा4
स्वर्गेऽपि न भवन्त्येव ये भोगास्त्वतलादिषु।
भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं स्वादिष्ठं गुणवत्तरम्5
प्रासादभूमयो रम्या: काननानि च निम्नगा:।
नागकन्याश्च शतश: सन्ति सर्वाङ्गशोभना:6
रत्नानां दीप्तजालेन ध्वान्ते ध्वस्ते दिवानिशम्।
नाक न चन्द्रमास्तत्र जनैराकांक्ष्यते क्वचित्7
या प्रीतिर्वसतां तत्र न सा मुक्तात्मनामपि।
यद्भोक्तुमिष्यन्ते वस्तु दृश्यते तदुपस्थितम्8
न मृग्यते क्वचिद्वापि वस्तु तद्भोगतत्परै:।
स्वर्गादष्टगुणं भोगमतलादिषु सप्तसु9
भुञ्जते भोगनिरता: रक्षोदैतेय दानवा:।
न दरिद्रा न रोगार्ता न कृशा न च दु:खिता:10
बिलानि शतश: सन्ति विपुलानि समन्तत:।
सहस्रफणवान् विष्णु: कपिलो नाम सप्तमे11
पातालाख्ये तलादीनामास्ते रक्षांश्च केवलम्।
सर्वै: पारिषदै: सार्धं पुरे महति शोभिते12
तामसीं तनुमास्थाय विष्णुरेषामवस्थित:।
सप्तानामतलादीनां शेषाख्यो बलवत्तर:13
फणासहस्रसुभगो मणिभिर्दीपयन्दिश:।
अनन्त इति च प्राज्ञै: ख्यातो लोके महर्षिभि:14
तस्य मूर्धनि मालेव ध्रियते सकला मही।
कुर्वन् सुरादिदैतेयानबलानात्मतेजसा15
किरीटी स्रग्धर: सुभ्रूर्मदघूर्णितलोचन:।
नीलवासा: सिततनु: कैलास इव भूधर:16
लाङ्गलं मुसलं बिभ्रदायुधं दैत्यदारणम्।
उपास्यमानो वारुण्या शश्वत्यन्निदधानया17
कल्पावसाने वक्त्रेभ्यो यस्य सङ्कर्षण: शिव:।

निष्क्रामति जगत् सर्वं संहर्तुं विषपावक:18

आस्ते संपूजित: सर्वै: पातालतलवासिभि: ।

नास्य वर्णयितुं शक्ता गुणा वक्त्रशतैरपि19

यदा मदेन मूर्धानं कम्पयन्नवतिष्ठते।

तदा महीतलं सर्वं साद्रिवारिधिकाननम्20

कम्पते क: क्षमेतास्य बलं वक्तुमशेषत:।

अधस्ताच्छेषफणिन: कूर्म: कालानलस्थिति:21

शिखासहस्रजटिलो दु:सह: कमलासन।

आधारशक्तिरेतस्यादधस्ताद्वैष्णवी तनु:22

अनन्तरमथैतस्या: भवत्यण्डकटाहक:।

कर्मण: पुण्यरूपस्य कथिता: फलभूमय:23

अधुना पापरूपस्य कथ्यन्ते फलभूमय:।

भुवो जलस्य चाधस्तान्नरकाख्या भुव: स्मृता:24

रौरवा प्रथमं तच्च महत्पूर्वमनन्तरम्।

तप्तपुत्तलिका कुम्भी शूलरोपणमीरितम्25

सूच्यग्रं च क्षुरं चैव खड्ग कृन्तनमन्यत:।

सूकरं तैलकुम्भं च महाज्वाला च तापनम्26

असिपत्रंपूतिवहं व्याघ्रसिंह वृकादिकम्।

तप्तस्तम्भं शुना भक्ष्यं शाल्मली हेमपुष्पिता27

लालोदकं रक्तसिन्धु: शक्तिभिश्छेदनं तथा।

एवमादीनि चान्यानि फलान्याहुर्विकर्मणाम्28

नरकाणामसंख्यानामेषा दिक् कथिता मया।

पतितास्तेषु पापिष्ठा जन्तवो भुञ्जते फलम्29

न कर्मणां क्षयो ब्रह्मन् विना भोगै: पृथग्विधै:।

ज्ञानाग्नि: सर्वकर्मानि भस्मसात्कुरुते दृढम्30

न स्वग नापि नरको योगविद्यामुपेयुषाम्

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां ज्ञानपादे अतलादिलोकपरिमाणं नाम एकादशोऽध्याय:

****

द्वादशोऽध्याय:

** भुवरादिलोकस्वरूपनिरूपणम् **

ब्रह्मा -

विस्तार: कथितो भूमे: लोका: सप्ततलादिका:।

नरकाणि तथोक्तानि सांप्रतं भगवन्मम1

भुव:प्रभृतिलोकानां रूपं मानं च कथ्यताम्।

श्रीभगवान् -

यावत्प्रमाणा पृथिवी विस्तीर्णा परिमण्डला2

तावद्भुरव:स्थलं ब्रह्मन् विस्तीर्णं परिमण्डलम्।

** भूसूर्ययोरन्तरमानादि **

उपरिष्टात् क्षितेव्य म्नि लक्षयोजनसंख्यया3

रविस्तिष्ठति तिग्मै: स्वैरंशुभिर्भासयन् जगत्।

रथमास्थाय भगवान् बहुयोजनविस्तृतम्4

वामपार्श्वे रथस्यैकं चक्रं दिव्यं प्रतिष्ठितम्।

वहन्ति सप्तय: सप्त छन्दांसि स्यन्दनं महत्5

सारथिश्चारुण: सर्वानश्वान्वाहयति स्वयम्।

मानसोत्तरशैलस्य मूर्ध्नि स्यन्दनपद्धति:6

विभागहेतुरुषसामह्नामपि गतिक्रमात्।

योगिनां परम: पन्था: स्मृत: क्लेशपरिक्षये7

मोक्षमाणा: पथानेन यान्ति विष्णो: परं पदम्।

उदयास्तमयो नैव भानु: सर्वत्र संमुख:8

दर्शनादर्शने भानोरुदयास्तमयौ मता।

यैर्यत्र दृश्यते भानु: स तेषामुदय: स्मृत:9

याति यत्र तिरोभावं तत्रास्तमयधीर्नृणाम्।

स्फीता भवन्ति पूर्वाह्णे रश्मयोऽर्कस्य सन्तता:10

ह्रस्वी भवन्ति पश्चात्तु यावत्तेषामदर्शनम्।

वर्जयित्वा पुरीं धातु: सर्वतो मेरुभूधरे11

पतन्ति भानवो भानो: तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा।

सभां तु ब्रह्मणो गत्वा प्रस्थितं पान्ति ये पुन:12

ब्रह्मणस्तेजसा तेन नान्यत्र स्खलनं क्वचित्।

** भुवल क: **

भूसूर्ययोरन्तरालं भुव:स्थलमुदाहृतम्।

विद्याधराश्च गन्धर्वा: सिद्धाश्च सह दानवै:13

वसन्ति मुदिता: स्वेषु पुरेष्वेव पृथक् पृथक्।

** सूर्यध्रुवयोरन्तराले इतरग्रहाणां स्थिति: **

लक्षे दिवाकरस्थानाच्छशिन: स्थानमीरितम्14

तस्योपरिष्ठात्तिष्ठन्ति नक्षत्राणि यथायथम्।

लक्षत्रयमतित्योर्ध्वं बुधस्य स्थितिरुच्यते15

उशना तु स्थितो लक्षद्वयमुत्तीर्य तिष्ठति।

तद्योजनान्यतिक्रम्य भौमस्तिष्ठति सर्वदा16

तावत्प्रमाणेऽवस्थानं गुरोस्तस्योपरि स्थिति:।

शनैश्चरस्तत्प्रमाणमतीत्योर्ध्वं रवे: सुत:17

लक्षलक्षक्रमादूर्ध्वं नक्षत्रं मुनय: परे।

पर: सहस्रमृषय: सन्त्युपर्यूर्ध्वगामिन:18

ततो ध्रुव: स्थित: स्थाने दुरारोहे महर्षिभि:।

द्वादशारं महाचक्रं नेमी द्वे तस्य नाभय:19

तिस्र:सन्ति वसन्त्यस्य मासपान्तेष्वरेषु ते।

मेषादयोऽप्यरेष्वेवं मीनान्ता द्वादश स्थिता:20

मासा द्वादश चैत्राद्या वसन्तप्रमुखास्तथा।

ऋतव: षट्सयङ्क्रामाश्च विषुवद्ययनद्वयम्21

सितासितौ च पक्षौ द्वौ युगभेदाश्च वत्सरा:।

त्रुट्या दय: कालभेदा: चक्रधारास्सुनिष्ठिता:22

ध्रुव: स्थितो नाभिमध्ये प्रादक्षिण्येन राशय:।

प्रसव्येन ग्रहा: सर्वे चरन्ति गतिरीदृशी23

कुलालचक्रमध्यस्थमृत्पिण्डसदृशो ध्रुव:।

भ्रमन्ति परित: सर्वे ध्रुवं ज्योतिर्गणा: सदा24

** सुवल क: **

आदित्यध्रुवयोर्मध्ये देश: स्वर्गसमाह्वय:।

वसन्ति तस्मिन् गीर्वाणा विमानेषु पृथक् पृथक्
असंख्याता नित्यतृप्ता: ज्योतिर्मयवपुर्धरा:।

तेषां गङ्गाजलं सेव्यं पुष्पाणि सुरभूरुहाम्26

धनं च चिन्तामणय: स्त्रियश्चाप्सरस: स्मृता:।

सिद्धादयो वसन्ति स्म पुरेषु निरुपद्रवा:27

उपेन्द्रमूर्तिर्भगवानासीनस्तत्र सर्वदा।

रक्षति स्वर्गनिलयान् देवादीन् स्वेन तेजसा28

भूर्भुव:स्वस्त्रयो लोका: लक्षा: पञ्चदश स्मृता:।

तत: परं महल क: कोटियोजनमायत:29

सनन्दनाद्या मुनयो वसन्ति दशकोटय:।

** जनोलोकादिनिरूपणम् **

तत: परं जनोलोक: कोटिद्वयसमायत:30

अनन्तरं तपोलोक: स्थित: कोटिभिरष्टभि: ।

योजनानां सत्यलोक: पुनस्त्रिगुणमायत:31

कोटित्रयायतं तस्मादूर्ध्वं धातु: पुरं स्थितम् ।

तद्ब्रह्मलोकं मुनय: गृणन्ति कमलासन32

लक्षयोजनविस्तारं साल प्रासादगोपुरम्33

** प्रकृतिमण्डलस्थविष्णुलोक: **

उत्तरेण ब्रह्मलोकाद्विष्णुलोकं विदुर्बुधा: ।

अनन्तरं लोकयोरुक्तं लक्षयोजनसंमितम्34

** शिवलोक: **

तावत्येवान्तरालेऽस्य दक्षिणस्यां दिशि स्थित: ।

शिवलोकश्चतुर्वक्त्र तस्मिन्नास्ते शिव: स्वयम्35

** ऊर्ध्वक्रमेण भगवत: पञ्चलोका: **

योजनानां कोटिरूर्ध्वे उल्लङ्घ्य पुरत: स्थिते ।

सर्वात्मा भगवानूर्ध्वं तस्मात्कोटित्रयायते36

निवृत्यात्मा निवसति भगवानव्यय: स्वयम् ।

तावत्येव स्थितो माने विश्वात्मा विश्वकृद्धरि:37

पुरुषात्मा पुरस्तात्तु चतुष्कोटिप्रमाणके ।

स्थित: कोटिरतीत्योर्ध्वं पञ्च पश्चादवस्थित:38

परमेष्ठी स भगवान् पञ्चकं विष्णुविष्टरम् ।

अध्यास्ते भगवान् नित्यं शङ्खचक्रगदाधर:39

पञ्चशक्तिमयो विष्णु: कोटियोजनसंमिते ।

आस्ते श्रीभूमिसहितो वैनतेयेन सेवित:40

** अण्डभित्ति: **

अण्डभित्तिरुपर्यस्य स्थितोर्ध्वे कोटियोजने ।

घनं च तस्या: कोट्या तु संमितं कमलासन41

शुद्धं हिरण्मयं ज्ञेयं अण्डं तद्विस्मयावहम् ।

** आवरणसप्तकम् **

एतेनाण्डकटाहेन लोका: सर्वे समावृता:42

उपर्युपर्यमी लोका: कपित्थफलवत्स्थिता: ।

तादृशोत्तरसंख्येन वारिणा परिवेष्टितम्43

आवृत्याण्डं यथा वारिस्थितं तद्वत्तदग्निना ।

स वायुना तद्वदेव स व्योम्ना च समावृत:44

सर्वं दशोत्तरं विद्यात् तद्व्योम महतावृतम् ।

महाँश्च स प्रधानेन प्रधानं तमसावृतम्45

तदनन्तरपर्यन्तं न संख्या तत्र विद्यते ।

हेतुभूतमशेषस्य तमस: प्रकृति: परा46

** अण्डानाम् संख्यातत्वम् **

अण्डानामीदृशं ब्रह्मन् सहस्राण्ययुतानि च ।

बहुनापि किमुक्तेन संख्या वक्तुं न शक्यते47

** नारायणेनान्तर्बहिर्व्याप्ति: **

अण्डानि तानि सर्वाणि व्याप्य नारायण: स्थित: ।

अन्तश्च तेषां भगवान् सर्वव्यापि पर: पुमान्48

बहिश्च साक्षिवत्सर्वमीक्षमाणोऽवतिष्ठते ।

** चत्वारो व्यूहलोका: **

महतस्तमसो बाह्ये लोका: सुबहुयोजना:49

चत्वार: करमश: सन्ति चतुर्भि: समधिष्ठिता: ।

व्यूहै: क्रमेण वक्ष्ये ताननिरुद्ध: पर: स्मृत:50

प्रद्युम्नोऽनन्तरं तेषां सङ्कर्षणसमाह्वय: ।

वासुदेवस्तत: पश्चाद्व्यूहाख्य: कमलासन51

विभवाख्यो वासुदेवस्तदनन्तरमीरित: ।

अनादिर्वासुदेवश्च तयोल कावनुक्रमात्52

ततो नारायणस्यापि लोकस्तन्निकटे स्थितः।

एकैकस्यान्तरं कोटिय जनानामुदीरिता53

तावानेव च विस्तारः तेषामतिमनोहरः।

** वैकुण्ठलोकः **

तेभ्यो बहिःस्थितो लोके यत्रास्ते भगवानजः54

अनादिर्वासुदेवाख्यः शोभते मणिमण्डपे।

शेषभोगासने दिव्ये श्रीभूम्यां सममास्थितः55

व्याप्त्यादिभिस्तयाष्टाभिः शक्तिभिः परिवारितः।

बालव्यजनहस्ताभिः सेव्यमानाभिरन्तिके56

सेनेशाद्यैः पारिषदैश्चक्राद्यैरायुधैरपि।

प्रणमद्भिः सेव्यमानः सामीप्यादि पदस्थितैः57

मुक्तैश्च पञ्चकालज्ञैः सिद्धैः किङ्करतां गतैः।

उपास्यमानः सततं द्वादशाक्षरचिन्तकैः58

अष्टाङ्गयोगसंसिद्धैर्बहुभिर्भगवन्मयैः।

पञ्चरात्रार्थतत्वज्ञैर्नित्यतृप्तैः समीपगैः59

यथार्हं भगवच्छेषकर्मनिष्ठैर्महात्मभिः।

दिगेषा कथिता ब्रह्मन् धन्यानां तत्र तिष्ठताम्60

अन्तर्गतानां लोकानां अण्डेषु बहिरप्यथ।

विस्तारः कथ्यते नैव दुर्ग्रहत्वाद्भवादृशैः61

** परार्थनिगमनम् **

सारमात्रं समुद्धृथत्य सर्वतः समुदाहृतम्।

** ब्रह्मणा कृतज्ञताप्रकाशनम् **

ब्रह्मा -

ज्ञानं भगवतः किञ्चिदज्ञानं येन हन्यते62

नष्ठमज्ञानतिमिरं ज्ञानं तद्दर्शितं महत्।

सर्वे च संशया नष्ठाः प्रसादाद्भगवन्मम63

** यथोक्तज्ञानस्य सप्रदायशुद्धिः **

पद्म : -

इति गुह्यतमं ज्ञानं भगवान् ब्रह्मणे ददौ।

ब्रह्माऽपि तद्यथातत्वं कपिलायावतारयत्64

कपिलोऽपि महर्षिस्तत् ज्ञानं मम यथातथम्।

ददौ तुभ्यं तदित्येवं पारम्पर्यक्रमागतम्65

सिद्धान्तज्ञानमुत्कृष्टं त्वय्यनुग्रहकाम्यया।

भगवन्मयमाख्यातं रहस्यतरमद्भुगतम्66

** भगवज्ज्ञानस्य अपात्रे अनाख्येयत्वम् **

नैतद्गुह्यतरं ज्ञानमाख्येयमतिमानिने।

नाभक्ताय न हीनाय न चाशुश्रूषवे पुनः67

नादीक्षिताय दातव्यं न कृतघ्नाय पापिने।

न नास्तिकाय चाख्येयं न च पाषण्डिने तथा68

न हीनवर्णिने नैव पिशुनाय दुरात्मने।

नैव चानुपनीताय न बाह्यागमसङ्गिने69

न चाभ्यसूयवे चापि त्यक्ताचाराय कर्हिचित्।

** योग्यपात्रनिरूपणम् **

वक्तव्यं च विनीताय शुद्धाय ब्रह्मचारिणे70

शुश्रूषवे प्रसन्नाय व्रतिने वशिने तथा।

आश्रमस्थाय संसारविमुखाय मुमुक्षवे71

जिज्ञासमानाय तथा पाञ्चरात्रोदितां क्रियाम्।

सुशीलाय कृतज्ञाय ऋजवे ऋजुबुद्धये72

छन्दांस्यधीतिने साङ्गं कुलीनाय तपस्विने।

त्रैवर्णिकाय संवर्तमहर्षे संहितामिमाम्73

नाध्यापयेन्नोपदिशेन्नविद्यामरये वदेत्।

* उक्तानुवादपूर्वं संहिताध्ययनफलनिरूपणम् *

कण्व: -

हे शिष्या: कथितं सर्वं यत्संवर्तमुखाच्छ्रुतम्74

विज्ञानं तदशेषेण भवद्भ्य: कथितं मया।

योगं चाप्युपदेक्ष्यामि शुश्रूषा यदि तत्र व:75

य: संहितामिमां पाद्मीं अधीते नियमस्थित:।

स ब्रह्मलोकमभ्येति नेह भूयोऽपि जायते76

श्लोकमेकं तदर्धं वा पादमेकं सुयन्त्रित:।

प्रत्यहं पठमानस्य फलमिष्टं करे स्थितम्77

ज्ञानांशो द्वादशाध्याय: तन्त्रे पाद्मे समीरित:।

संक्षिप्य सारमुद्धृत्य विस्तीर्णात्तन्त्रसागरात्78

शुश्रूषवोऽपि हे शिष्या: प्रसन्नेनान्तरात्मना **

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां ज्ञानपादे

भुवल कादिविस्तारकथनं नाम द्वादशोऽध्याय:

****

ज्ञानपाद: समाप्त:

****

श्रीपाद्मसंहितायां योगपाद:

प्रथमोऽध्याय:

** नि:श्रेयस साधन योग निरूपणम् **

ब्रह्मा-

भगवन् योगयुक्तस्य नि:श्रेयसमुदीरितम्।

पुरुषस्य दयासिन्धो ज्ञानिन: पुरुषोत्तम 1

स योग: कथ्यतां भूय: श्रोतव्यं यदि मद्विधै:।

यदि वानुग्रहोऽस्मासु भजमानेषु विद्यते2

** योगद्वैविध्यम् **

श्रीभगवान् -

अव्याकुलस्य चित्तस्य बन्धनं विषये क्वचित्।

यत्संयोगश्चतुर्वक्त्र स च द्वैविध्यमश्नुते3

** विभक्तयो: प्रत्येकं लक्षणम् **

कर्म कर्तव्यमित्येवं विहितेष्वेव कर्मसु।

बन्धनं मनसो नित्यं कर्मयोग: स उच्यते4

यत्तु चित्तस्य सततं अर्थे श्रेयसि बन्धनम्।

ज्ञानयोग: स विज्ञेय: सर्वसिद्धिकर: शुभ:5

** समुच्चितयोस्तयोम क्षसाधनत्वम् **

यस्योक्तलक्षणे योगे द्विविधेऽवस्थितं मन:।

स याति परमं श्रेयो मोक्षलक्षणमञ्जसा6

** योगाङ्गनिरूपणम् **

यमादिरङ्गं पूर्वस्य वैराग्यादि परस्य तु।

अष्टौ यमादयो योगा: यमोऽहिंसादिलक्षण:7

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम्।

क्षमा धृतिर्मिताहारो शौचं चेति यमा दश8

तप:प्रभृतिरूपस्तु नियम: कथ्यते पुन:।

तपस्स तुष्टिरास्तिक्यं दानमाराधनं हरे:9

सिद्धान्तश्रवणं ह्रीश्च जप इत्यादिलक्षण:।

आसनादीनि सर्वाणि स्वस्तिकादीनि संप्रति10

वर्ण्यन्ते स्वस्तिकं पादतलयोरुभयोरपि।

पूव त्तरे जानुनी द्वे कृत्वासनमुदीरितम्11

सीवन्या दक्षिणे पार्श्वे सव्यं सव्ये तु दक्षिणम्।

गुल्फं कृत्वासनं तच्च स्वस्तिकं कथ्यते बुधै:12

आरोप्य चोव श्चरणौ तदङ्गुष्ठद्वयं पुन:।

व्युत्क्रमेणैव हस्ताभ्यां गृह्णीयात्तत्तदासनम्13

बद्धपद्मासनं ज्ञेयमासनेषु सुपूजितम्।

एकं चरणमन्यस्मिन्नूरावारोप्य निश्चल:14

आस्ते यदिदमेनोघ्नं वीरासनमुदाहृतम्।

सीवनीं गुल्फदेशाभ्यां निपीड्य व्युत्क्रमेण तु15

प्रसार्य जानुनोर्हस्तावासनं सिंहपूर्वकम्।

गुल्फौ च बृषणस्याध: सीवन्युभयपार्श्वयो:16

निवेश्य पादौ हस्ताभ्यां दृढं बध्वा यदासनम्।

भद्रासनं तद्विज्ञेयं सर्वपापप्रणाशनम्17

गुल्फं सव्येतरं सव्ये पृष्ठपार्श्वे निधाय च।

गुल्फं तथेतरं पृष्ठपार्श्वेऽन्यस्मिन्निधाय च18

आसनं गोमुखं यद्वत् गोमुखासनमिष्यते।

सीवनीपार्श्वमुभयं गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण तु19

निपीड्यासनमेतच्च मुक्तासनमुदाहृतम्।

मेढ्रस्योपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं तथेतरम्20

निवेश्योपरि गुल्फस्य यद्वा मुक्तासनं भवेत्।

अवष्टभ्य धरां सम्यक् तलाभ्यां हस्तयोर्द्वयो:21

कूर्परौ नाभिपार्श्वे च स्थापयित्वा मयूरवत्।

समुन्नम्य शिर:पादौ मयूरासनमिष्यते22

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां योगपादे आसनभेदलक्षणं नाम प्रथमोऽध्याय:

****

द्वितीयोऽध्याय:

** नाडीशुद्धि: **

श्रीभगवान् -

यमैश्च नियमैश्चैव योगाङ्गैरासनैरपि।

सुसंयतो नाडिशुद्धौ प्राणायामो विधीयते1

देहमानं स्वाङ्गुलीभि: षण्णवत्यङ्गुलायतम्।

प्राण: शरीरादधिको द्वादशाङ्गुलमानत:2

देहस्थमनिलं देहसमुद्भूतेन वह्निना।

न्यूनं समं वा योगेन कुर्वन् ब्रह्मविदिष्यते3

देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजांबूनदप्रभम्।

त्रिकोणं द्विपदामन्यच्चतुरश्रं चतुष्पदाम्4

वृत्तं विहङ्गमानां तु षडश्रं जलजन्मनाम्।

अष्टाश्रं स्वेदजानां तु तस्मिन् दीपवदुज्ज्वल:5

वैश्वानरोऽग्नि: पचति प्राणापानसमायुत:।

चतुष्प्रकारमशनं देहमध्येऽभिधीयते6

अपानात् द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं अधो मेढ्रस्य वामत:।

देहमध्यं मनुष्याणां मेढ्रमध्यं चतुष्पदाम्7

इतरेषां तुन्दमध्यं सर्वेषामेव पद्मज।

कन्दस्थानं मनुष्याणां देहमध्ये नवाङ्गुलम्8

चतुरङ्गुलमुत्सेधं चतुरङ्गुलमायतम्।

अण्डाकृतिस्तिरश्चां च द्विपदां च चतुष्पदाम्9

तुन्दमध्यं तदिष्टं वै तन्मध्यं नाभिरिष्यते।

तत्र चक्रं द्वादशारं आहुर्मासानराणि तु10

विष्ण्वादिमूर्तयस्तेषु द्वादश द्वादशस्वपि।

अहं तत्र स्थितं चक्रं भ्रामयामि स्वमायया11

अरेषु भ्रमते जीव: क्रमेण कमलासन।

तन्तु: पञ्जरमध्यस्था यथा भ्रमति लूतिका12

प्राणारूढश्चरति य: जीवस्तेन विना न हि।

तस्योर्ध्वे कुण्डलीस्थानं नाभेस्तिर्यगथोर्ध्वत:13

अष्टप्रकृतिरूपा सा चाष्टधा कुण्डलीकृता।

यथावद्वायुचारं च ज्वलनादि च नित्यश:14

परित: कन्दपार्श्वे तु निरुध्यैव सदा स्थित:।

मुखेनैव समावेक्ष्य ब्रह्मरन्ध्रमुखं तथा15

योगकाले च मरुता साग्निना चोदिता सती।

स्फुरिता हृदयाकाशे नागरूपा महोज्वला16

वायुर्वायुमुखेनैव ततो याति सुषुम्नया।

कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्ना सुप्रतिष्ठिता17

पद्मसूत्रप्रतीकाशा ऋजुरूर्ध्वप्रवर्तिनी।

ब्रह्मणो विवरं यावत् विद्युदाभा सनालिका18

वैष्णवी ब्रह्मनाडीं च निर्वाणप्राप्तिपद्धति: ।

इडा च पिङ्गला चैव तस्या: सव्येतरे स्थिते19

इडा समुत्थिता कन्दाद्वामनासापुटावधि ।

पिङ्गला चोत्थिता तस्मादन्यनासापुटावधि20

गान्धारी हस्तिजिह्वा च द्वे चान्ये नाडिके स्थिते ।

पुरत: पृष्ठतस्तस्या वामेतरदृशौ प्रति21

पूषा यशस्विनी नाड्यौ तस्मादेव समुत्थिते ।

सव्येतरश्रुत्यवधि पायुमूलात्वलम्बुसा22

अधोमुखा कुहूनाडी मेढ्रान्तावधिरायता ।

पादाङ्गुष्ठावधि: कन्दाद्यथायाता च केशिनी23

दशप्रधानभूतास्ता: कथिता: कन्दसम्भवा: ।

तन्मूला बहवो नाड्य: स्थूला: सूक्ष्मास्तु नाडिका:

द्विसप्तति सहस्राणि स्थूला: सूक्ष्मास्तु पद्मज ।

संख्यातुं नैव शक्यन्ते स्थूलमूला: पृथग्विधा:25

यथाश्वत्थदले सूक्ष्मा: स्थूलाश्च विततास्तथा ।

प्राणोऽपान: समानश्च उदानो व्यान एव च26

नाग: कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जय: ।

चरन्ति दश नाडीषु दशप्राणादिवायव:27

प्राणादिपञ्चकं तेषु प्रधानं तत्र च द्वयम् ।

प्राण एवाथवा श्रेष्ठो जीवात्मानं बिभर्ति य:28

आस्यनासिकयोर्मध्यं हृदयं नाभिमण्डलम् ।

पादाङ्गुष्ठमिति प्राणस्थानानि कमलासन29

अपानश्चरति ब्रह्मन् गुदमेढ्रोरुजानुषु ।

समान: सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी व्यवस्थित:30

उदान: सर्वसन्धिस्थ: पादयोर्हस्तयोरपि ।

व्यान: श्रोत्रोरुकट्यां च गुल्फस्कन्धगलेषु च31

नागादिवायव: पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिता: ।

तुन्दस्थं जलमन्नं च रसनाग्निसमीकृता32

तुन्दमध्यगत: प्राणस्तानि कुर्यात्पृथक् पृथक् ।

इत्यादि चेष्टया प्राण: करोति वपुषि स्थितिम्33

अपानवायुर्मूत्रादे: करोति च विसर्जनम् ।

प्राणापानादि चेष्टादि क्रियते व्यानवायुना34

उज्जीर्यते शरीरस्थमुदानेन नभस्वता ।

पोषणादि शरीरस्य समान: कुरुते सदा35

उद्गारादिक्रिया नाग: कूम ऽक्ष्यादिनिमीलनम् ।

कृकरस्तु क्षुत: कर्ता दत्तो निद्रादिकर्मकृत्36

मृतगात्रस्य शोभादि धनञ्जय उदाहृत: ।

नाडीभेदं मरुद्भेदं मरुतां स्थानमेव च37

चेष्टाश्च विविधास्तेषां ज्ञात्वैवं कमलासन ।

शुद्धौ यतेत नाडीनां वक्ष्यमाणेन वर्त्मना38

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां योगपादे नाडीस्वरूपकथनं

नाम द्वितीयोऽध्याय:

****

तृतीयोऽध्यायः

** प्राणायामविधिः**

श्रीभगवान् -

त्रैवर्णिकः स्ववण त्तैराश्रमानुगुणैस्तथा।

आचारैराचरन् युक्तैर्वासुदेवार्चने रतः1

विविक्तं देशमासाद्य सर्वसंबाधवर्जितम्।

योगाङ्गद्रव्यसंपूर्णं तत्र दारुमये शुभे2

आसने कल्पिते दर्भवासः कृष्णाजिनादिभिः।

तालमात्रसमुत्सेधे तालद्वयसमायुते3

उपविश्यासने वश्ये स्वस्तिकादि यथारुचि।

बध्वा प्रागासनः सम्यक् ऋजुकायः समाहितः 4

नासाग्रन्यस्तनयनो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन्।

रसनां तालुनि न्यस्य श्लथबाहुद्वयान्वितः5

आकुञ्चितशिराः किञ्चित् निबध्नन् योगमुद्रया।

हस्तौ यथोक्तविधिना प्राणायामं समाचरेत्6

** प्राणायामलक्षणम् **

रेचनं पूरणं वायोः रोधनं रेचनं तथा।

चतुर्भिः क्लेशनं वायोः प्राणायाम उदीरितः7

हस्तेन दक्षिणेनैव पीडयेन्नासिकापुटम्।

इडया पूरयेदन्तर्वायुमात्मनि कुम्भयेत्8

शनैः शनैरथ बहिः क्षिपेत्पिङ्गलयानिलम्।

द्वात्रिंशन्मात्रया कुक्षौ पूरयेदिडयानिलम्9

भूयः षोडशमात्राभिः चतुःषष्ट्या तु मात्रया।

संपूर्णकुम्भवद्देहं पूरयेन्मातरिश्वना10

पूरणान्नाडयः सर्वाः पूर्यन्ते मातरिश्वना।

** प्राणायामफलम् **

एवं कृते सति ब्रह्मन् चरन्ति दश वायवः।

हृदयाम्भोरुहं चापि व्याकोचं भवति स्फुटम्11

पूरणेन तथा कुम्भीकरणादुन्मुखं स्थितम्।

गलकूपविरूढं तु तदधोमुखमम्बुजम्12

नालं तालनिभं तस्य दलाष्टकसमन्वितम्।

कदलीपुष्पसङ्काशं चन्द्रकान्तसमप्रभम्13

सन्ध्ययोर्मध्यरात्रे च प्राणायामाँस्तु षोडश।

एकाहमात्रं कुर्वाणः सर्वपापैः प्रमुच्यते14

किमन्यैर्बहुभिः प्रोक्तैः प्राणायामपरायणाः।

निर्धूतसर्वपाप्मानो वत्सरत्रयपूरणे15

पश्यन्ति मामपि ब्रह्मन् हृदयाम्भोरुहे स्थितम्।

संवत्सरत्रयादूर्ध्वं प्राणायामपरो नरः16

योगसिद्धौ भवेद्योगी वायुजिद्विजितेन्द्रियः।

अल्पाशी स्वल्पनिद्रश्च तेजस्वी बलवान् भवेत्17

अपमृत्युमतिक्रम्य दीर्घमायुरवाप्नुयात्।

प्रस्वेदजननं यस्य प्राणायामेषु सोऽधमः18

कम्पनं वपुषो यस्य प्राणायामेषु मध्यमः।

उत्थानं वपुषो यस्य स उत्तम उदाहृतः19

अधमे व्याधिपापानां नाशः स्यान्मध्यमे पुनः।

पापरोगमहाव्याधिनाशः स्यादुत्तमे पुनः20

अल्पमूत्रोऽल्पविष्ठश्च लघुदेहो मिताशनः।

वश्येन्द्रियः पटुमतिः कालत्रयविदात्मवान्21

रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भीकरणमेव यः ।
करोति त्रिषु लोकेषु नैव तस्यास्ति दुर्लभम्22
नाभिकन्दे च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नवान् ।
धारयन्मनसा प्राणान् सन्ध्याकालेषु सर्वदा23
सर्वरोग विनिर्मुक्तो भवेद्योगी गतक्लमः ।
कुक्षिरोगविनाशः स्यात् नाभिकन्देषु धारणात्24
नासाग्रे धारणाद्दीर्घमायुर्वै देहलाघवम् ।
पादाङ्गुष्ठे भवेद्धृत्या वायोः कमलसंभव25
वायुमाकृष्य जिह्वाग्रे पिबन्नश्रमदाहभाक् ।
ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते वायुमाकृष्य जिह्वया26
पिबतस्त्रिषु मासेषु वाक्सिद्धिर्महती भवेत् ।
अभ्यस्यतश्च षण्मासान् महारोगविनाशनम्27
यत्र यत्र धृतो वायुरङ्गे रोगादिदूषिते ।
धारणादेव मरुतः तत्तदारोग्यमश्नुते28
मनसो धारणादेव श्वसनो धारितो भवेत् ।

** मनसः स्थैर्यनिरूपणम् **

मनसः स्थापनाहेतुरुच्यते कमलासन29
करणानि समाहृत्य विषयेभ्यः समाहितः ।
अपानमूर्ध्वमाकृष्य वस्तेरुपरि धारयेत्30
बध्नन् कराभ्यां श्रोत्रादि करणानि यथातथम् ।
युञ्जानस्य यथोक्तेन वर्त्मना स्ववशं मनः31

** वायुजयः **

मनःस्पृष्टः स वै वायुः स्ववशे स्थाप्यते सदा ।
नासिकापुटयोः प्राणः पर्यायेण प्रवर्तते32
तिस्रश्च नाडिकाः प्राणस्तावत्यश्च चरत्ययम् ।
शङ्खिनी विवरे याम्ये प्राणः प्राणभृतां स ताम्33
तावन्तश्च पुनः कालं सौम्ये चरति सन्ततम् ।
इत्थं क्रमेण चरता वायुना वायुजिन्नरः34
अहश्च रात्रिं पक्षं च मासत्रृत्वयनादिकम् ।
अन्तर्मुखो विजानीयात्कालभेदं समाहितः35
अङ्गुष्ठादि स्वावयवस्फुरणादर्शनैरपि ।
अरिष्टैर्जीवितस्यापि जानीयात्क्षयमात्मनः36
ज्ञात्वा यतेत कैवल्यप्राप्तये योगवित्तमः ।

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां योगपादे प्राणायामलक्षणो नाम तृतीयोऽध्यायः

****

चतुथ ऽध्यायः

** अरिष्टनिरूपणम् **

ब्रह्मा -
भगवन् कान्यरिष्टानि कथं तैर्जीवितक्षयः ।
सूच्यते संशयस्यास्य छेदने कारणं भवान्1

** अरिष्टप्रकाराः **

श्रीभगवान् -
पादाङ्गुष्ठे कराङ्गुष्ठे स्फुरणं यस्य नश्यति ।
तस्य संवत्सरादूर्ध्वं जीवितस्य क्षयो भवेत्2

मणिबन्धे तथा गुल्फे स्फुरणं यस्य नश्यति।

षण्मासावधिरेतस्य जीवितस्य स्थितिर्भवेत्3

कूर्परे स्फुरणं यस्य तस्य त्रैमासिकी स्थिति:।

कक्षे मेहनपार्श्वे च स्फुरणाद्युपलम्भने4

मासावधिर्जीवितस्य तदर्धं स्वेददर्शने।

आश्रुते जाठरे घोषे दिनानि दश जीवितम्5

ज्योति: खद्योतवद्यस्थ तदर्धं तस्य जीवितम्।

जिह्वाया दर्शने त्रीणि दिनानि स्थितिरात्मन:6

नासाग्रादर्शने मृत्यु: द्विदिने नैव संशय:।

** अरिष्टज्ञानानन्तरकर्तव्यानि **

एवमादीन्यरिष्टानि दृष्ट्वा य: क्षयकारणम्7

नि:श्रेयसाय युञ्जीत जपध्यानपरायण:।

** प्रत्याहारप्रकारद्वयम् **

मनसात्मन्यनुष्ठानं यदिदं नित्यकर्मणाम्8

प्रत्याहार: स विज्ञेय: योगाङ्गत्वेन सेवित:।

यद्वाष्टादशभेदेषु मर्मस्थानेषु धारणम्9

स्थानात्स्थानं समाकृष्य सा प्रत्याहृतिरिष्यते।

** अष्टादश मर्मस्थानानि **

पादाङ्गुष्ठं तथा गुल्फं जङ्घामध्यं तथैव च10

मध्यमूर्व श्च मूलं च पायुर्हृदयमेव च।

मेहनं देहमध्यं च नाभिं च गलकूबरम्11

तालुमूलं च मूलं च घ्राणस्याक्ष्णोश्च मण्डलम्।

भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च मूर्धा चापि तत: परम्12

मूलं च कर्णयोर्मूलं मर्माण्येतानि पद्मज।

** धारणालक्षणम् **

पञ्चभूतमये देहे भूतेष्वेतेषु पञ्चसु13

मनसो धारणं यत्तद्युक्तस्य च यमादिभि:।

धारणा सा च संसारसागरोत्तारकारणम्14

** शरीरे पञ्चभूतस्थानविभाग: **

आजानुपादपर्यन्तं पृथिवीस्थान मिष्यते।

पित्तला चतुरस्रा च वसुधा वज्रलाञ्छिता15

स्मर्तव्या पञ्चघटिकास्तत्रारोप्य प्रभञ्जनम्।

तस्योपर्युरुमूलान्तं वारिस्थानं चतुर्मुख16

अर्धचन्द्रसमाकारं श्वेतमम्बुजलाञ्छितम्।

स्मर्तव्यमङ्गे श्वसनमारोप्य दश नाडिका:17

आनाभिदेहमध्यान्तमग्निस्थानमुदाहृतम्।

तत्र सिन्दूरवर्ण ऽग्निस्त्र्यश्राङ्को दश पञ्च च18

स्मर्तव्यो नाडिका: प्राणं कृत्वा कुम्भकधारितम्।

नाभेरुपरि नासान्तं वायुस्थानं तु तत्र वै19

वेदिकाकारवद्धूम्रो बलवान् भूतमारुत:।

स्मर्तव्य: कुम्भकेनैव प्राणमारोप्य मारुत:20

घटिका विंशतिस्तस्माद् घ्राणाद्ब्रह्मबिलावधि।

व्योमस्थानं नभस्तत्र भिन्नाञ्जनसमप्रभम्21

ध्यायेन्मारुतमारोप्य कुम्भकेनैव यत्नवान्।

विश्वम्भरांशे देहस्य चतुर्बाहुमलङ्कृतम्22

अनिरुद्धं हरिं योगी यजेत भवमुक्तये।

अबंशे पूरयेद्योगी नारायणमुदग्रधी:23

प्रद्युम्नमग्नौ वाय्वंशे सङ्कर्षणमत:परम्। व्योमांशे परमात्मानं वासुदेवं समर्चयेत्24
अचिरादेव तत्प्राप्तिर्युञ्जानस्य न संशय:

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां योगपादे पञ्चभूतस्थाननिर्णयो नाम चतुथ ऽध्याय:

****

पञ्चमोऽध्याय:

** ध्यानलक्षणम् **

श्रीभगवान् -

बध्वा योगासनं पूर्वं हृद्देशे रचिताञ्जलि:।

नासाग्रन्यस्तनयनो जिह्वां कृत्वा च तालुनी1

दन्तैर्दन्तानसंस्पृश्य ऊर्ध्वकाय: समाहित:।

संहरेदिन्द्रियग्रामं ततो बुध्या विशुद्धया2

चिन्तनं वासुदेवस्य परस्य परमात्मन:।

सरूपस्याप्यरूपस्य स्वहृदम्बुरुहासने3

यत्तद्ध्यानं प्रशंसन्ति कैवल्यफलदं सदा

** ध्यानफलम् **

याममात्रं वासुदेवं चिन्तयेत् कुम्भकेन य:।

सप्तजन्मकृतं पापं तस्य नश्यति योगिन:4

** जाग्रदादिवृत्तीनां स्थानानि **

नाभिकन्दात्समारभ्य यावद्धृदयगोचरम्5

जाग्रद्वृतत्तिं विजानीयात् कण्ठस्थं स्वप्नमुत्तमम्।

सुषुप्तं तालुमध्यस्थं तुर्यं भ्रूमध्यसंस्थितम्6

तुर्यातीतं परं ब्रह्म ब्रह्मरन्ध्रे तु लक्षयेत्।

जाग्रद्वृत्तै: समारभ्य यावद्ब्रह्मबिलान्तरम्7

तत्रोदयं तुरीयं स्यात् तुर्यान्ते विष्णुरुच्यते।

** ध्येयशुभाश्रयस्वरूपम् **

ध्यायेच्चैवं समायुक्त: व्योम्नि चात्यन्तनिर्मले8

सूर्यकोटिद्युतिधरं नित्योदितमधोक्षजम्।

हृदयाम्बुरुहासीनं ध्यायेद्वा विश्वरूपिणम्9

अनेकाकारखचितं अनेक सदनान्वितम्।

अनेकभुजसंयुक्तमनेकायुधमण्डितम्10

नानारूपधरं देवं शान्तमुग्रमुदायुधम्।

अनेकनयनाकीर्णं सूर्यकोटिसमप्रभम्11

ध्यायतो योगिन: सर्वं यतोऽज्ञानं विनश्यति।

हृत्पुण्डरीकमध्यस्थं चैतन्यं ज्योतिरव्ययम्12

कदम्बमुकुलाकारं तुर्यान्तान्मण्डलात्परम्।

अनन्तमानन्दमयं चिन्मयं भास्वरं विभुम्13

निवातदीपसदृशं अकृत्रिममणिप्रभम्।

ध्यायतो योगिनस्तस्य मुक्ति: करतले स्थिता14

विश्वरूपस्य देवस्य रूपं यत्किञ्चिदेव हि।

स्थवीय: सूक्ष्ममन्यद्वा पश्यन् हृदयपङ्कजे15

ध्यायतो योगिनो वस्तु साक्षादेव प्रकाशते।

अणिमादि फलं चैव सकलं का कथाऽपरे16

समाधि: जीवात्मन: परस्यापि यदैक्यमुभयोरपि।

समाधि: सतु विज्ञेय: साध्वर्थानां प्रसाधक:17

** ध्यानप्रकार: **

अहमेव परं ब्रह्म तदिति ध्यानमास्थित:।

स्थाणुभूतो दृढः शश्वद्विषयान्नावबुध्यते18

यथा बाह्यजलं वारां प्रविष्टं निश्चलं निधिम्।

चलस्वभावं त्यजति तथा जीवः प्रलीयते19

परमात्मनि वैकुण्ठे समाधिस्थस्य योगिनः।

** परतत्वाभिलाषोपायः **

अचिरात्परमे तत्वे ह्यभिलाषा प्रवर्तते20

तमुपायं प्रवक्ष्यामि श्रूयतां कमलासन।

द्वादशाक्षरमध्यस्य परयात्मधिया हरिम्21

असूर्यभूमौ लिखिते चक्रपद्मे सुलक्षणे।

तस्योपरि सुविस्तीर्णे समासीनः कुशासने22

बध्वा पद्मासनं योगी सिते पक्षे तथोत्तरे।

अयने श्वसनं पूर्वं धारयित्वा यथापुरम्23

देहमध्यस्थितं वह्निं दीपयित्वा समुज्वलम्।

हृत्पुण्डरीकमध्यस्थं स्मरन् ब्रह्म सनातनम्24

विद्युत्सहस्रसंकाशं युगान्तानिलसन्निभम्।

तन्मयं च स्वचैतन्यं कृत्वा तद्वह्निरश्मिभिः25

भूतदेहं दहेत्कृत्स्नं दग्ध्वा मन्त्रस्वरूपहृक्।

मुक्ताण्ड इव पक्षीश आसीनं चिन्तयेच्छनैः26

शनैः परिणतां मन्त्रतनुं तेजोमयीं सदा।

चिन्मयीं सर्वगां शब्दस्वरूपां भावयन्नपि27

शनैः शनैरस्थिरां च विनिवार्य ततः स्वयम्।

** ब्रह्मसंपन्नस्य अपुनरावृत्तिः **

ब्रह्म संपद्यते योगी न भूयः संसरेदिह28

** उक्तार्थनिगमनं अधिकारिफलादिनिरूपणम् *

इत्येवं योगसारोऽयं कथितः कमलासन।

नित्यं क्रियातत्पराणां संसार चकितात्मनाम्21

मद्भक्तानां दीक्षितानां वाच्योऽयमुपसीदताम्।

इदं भवहरं पुण्यं योगं सर्वार्थसिद्धिम्30

योऽधीते गुर्वनुज्ञातः स याति परमां गतिम्

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां योगपादे योगलक्षणं नाम पञ्चमोऽध्यायः

योगपादः समाप्तः

****

श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादः
प्रथमोऽध्यायः

** ब्रह्मणा भगवन्तं प्रति ज्ञानयोगयोरविदुषां गतिमुद्दिश्य प्रश्नः: **

ब्रह्मा-

भगवन् देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधर ।

ज्ञानयोगौ च कात्स्न्र्येन निर्वाणफलदौ श्रुतौ1

तयोरविदुषां देव नाधिकारः कदाचन ।

अज्ञानिनां च भक्तानां गतिं चापीच्छतां नृणाम्2

येनोपायेन निर्वाणफलं स्वर्गादि चेतरत् ।

भवत्युपायं तमृजुमुपदेष्टुं त्वमर्हसि3

इदमन्यच्च वक्तव्यं यदि मय्यस्त्यनुग्रहः ।

त्वदर्चने कोऽभ्युपायः कथ्यतां मधुसूदन4

** स्थानविशेषेषु भगवदर्चामूर्तियजनस्य सर्वसिद्धिकत्वम् *

श्रीभगवान् -

कृत्वा प्रतिविधिं सम्यग् दारुलोह शिलादिभिः ।

तत्स्थापयित्वामत्स्थाने शास्त्रदृष्टेन वर्त्मना5

यजस्व मां वक्ष्यमाणविधिना कमलासन ।

कर्षणादि प्रतिष्ठान्तं क्रियाविधिमतः शृणु6

वक्ष्यामि येन विधिना प्रसीदाम्यचिरादहम् ।

अधीतिनो ये विद्यासु शास्त्राणि श्रुतपूर्विणः7

ते मां भजन्ते पुरुषाः ज्ञानयोगपरायणाः ।

अन्येषामप्यविदुषां भक्तानां बहुसंपदाम्8

जायते सिद्धिरचिरात् स्थाने स्थापयतां च माम् ।

ज्ञानं योगश्च यदिदं केवलं मुक्तिकारणम्9

स्थापयित्वा तु मां स्थाने पुरुषः सर्वमश्नुते ।

यो मां संस्थाप्य सदने समाराधयति स्वयम्10

न तस्य केवलं सिद्धिः स्थानाभ्यर्णजुषामपि ।

तस्मात्सर्वात्मना ब्रह्मन् स्थाने मां स्थापयेत्पुमान्11

** स्थानद्वैविध्यम् **

द्विविधं स्थानमाख्यातं सिद्धासिद्धप्रभेदतः ।

** सिद्धस्थानविवरणम् **

मूले मूर्धनि शैलानां नद्यास्तीरे च सङ्गमे12

समुद्रतीरे पुलिने ह्रदे तीर्थे च कानने ।

एतेषु निर्मितं स्थानं सिद्धाख्यं विश्वकर्मणा13

देवादिभिरहं तत्र स्थापितश्चेद्यथाविधि ।

** असिद्धायतनम् **

मनुष्यैर्निर्मितं स्थानं नगरादि कृतं मम14

असिद्धायतनं विद्धि ग्रामादिस्थितिहेतुकम् ।

** यजमानस्य रूपम् **

श्रद्धावानास्तिको भक्तो धनधान्यसमृद्धिमान्15

महोत्साहः शुचिर्दक्षः कृतज्ञो लोभवर्जितः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वाप्यनुलोमजः16

जानीहि यजमानं तं सर्वैः समुदितं गुणैः ।

** वरणीयाचार्यलक्षणम् **

पञ्चरात्रविदं शान्तं सिद्धान्तेषु कृतश्रमम्17

भगवद्वंशजं शुद्धमलोलुपमदाम्भिकम् ।

अपापमृजुमव्याधिमदृष्ट परमास्तिकम्18

तं भागवतमाचार्यं प्रथमं वरयेत् सुधीः ।

** भूपरीक्षा **

आचाय यजमानश्च दैवज्ञेन शुभे दिने19

ग्रामादिस्थापनायादौ निमित्तानि परीक्षयेत् ।

शुभे निमित्ते ग्रामादीनारभेत विचक्षणः20

भूपरीक्षादिकं सर्वं स्थकारेण वै सह ।

आचार्यः पञ्चरात्रज्ञः कुर्यादभ्युदितक्रमात्21

** भूमेः सुपद्मादिप्रभेदः **

सुपद्मा भद्रका पूर्णा धूम्रा चेति चतुर्विधा ।

भूमिस्तु लक्षणं तासां क्रमेणोपदिशामि ते22

** सुपद्मा भूमिः **

चम्पकागरु कर्पूरकदम्बतिलकार्जुनैः ।

क्रमुकैर्नालिकेरैश्च कुशकाशैः समावृता23

पद्मोत्पलसमाकीर्णा प्रागुदक्प्रवणा शुभा ।

या च तोयावृता भूमिः सा सुपद्मेति कीर्तिता24

** भद्रका भूमिः **

नदीसागरपार्श्वस्था तीर्थायतसमाश्रिता ।

क्षीरवृक्षसमाकीर्णा फलवृक्षसमाकुला25

उद्यानोपवनोपेता लतागुल्मसमावृता ।

यज्ञवृक्षाः कुशाः काशाः व्रीहिक्षेत्रं तु यत्र वै26

अधोजलसमोपेता भद्रका इति सा स्मृता ।

** पूर्णा भूमिः **

कुलुत्थ निम्बनिष्पावकोद्रवश्यामकान्विता27

गिरिपार्श्वस्थिता चैव गिरेः शिखरमाश्रिता ।

आप्रभूतोदका भूमिः सा पूर्णेति प्रकीर्तिता28

** धूम्रा भूमिः **

यववेण्वादिसङ्कीर्णा स्नुहिश्लेष्मातकान्विता ।

विभीतकार्कसङ्कीर्णा कठिना शर्करान्विता29

वायसश्येनगृध्राढ्या गोमायुवृकसङ्कुला ।

ऊषराद्यैः समोपेता सा धूम्रेति प्रकीर्तिता30

सुपद्मादिभूमीनां फलभेदाः

सुपद्मा शान्तिदा भूमिः सुखदा भद्रका भवेत् ।

सुपूर्णा पुष्टिदा भूमिः क्षयदा धूम्रका भवेत्31

** खातमृत्पूरणपरीक्षा **

दण्डमात्रायतां भूमिं तावद्विस्तारसंयुताम् ।

जानुमात्रं खनेद्भूमिं मृद्भिस्ताभिश्च पूरयेत्32

अधिके चोत्तमा भूमिः समं चेन्मध्यमा भवेत् ।

न्यूनेऽधमां विजानीयात् तां भूमिं वर्जयेद्बुधः33

** वास्तुभूमौ बीजावापः **

शालिमुद्गयवादीनामुप्त्वा बीजानि वै भुवि ।

परीक्षकः परीक्षेत प्रशस्तामथवेतराम्34

अङ्कुरो जायते यत्र त्रिरात्राभ्यन्तरे महीम् ।

तामुत्तमां विजानीयात् पञ्चरात्रिषु मध्यमाम्35

अधमा सप्तरात्रे स्यात् अदृश्ये वा तदङ्कुरे ।

वर्जयेदधमां भूमिं स्थापयेदन्ययोर्द्वयोः36

** अधमाया अपि भूमेः क्वचित् परिग्राह्यता **

कुशपालाशहरिणाः सन्ति यत्र स्वयं भुवि ।

अधमामपि तां विद्धि प्रशस्तां कमलासन37

** रसवर्णादिभि: भूपरीक्षा **

रसेन मधुरेणोर्वीमुत्तमां कटुकात्मिकाम् ।

मध्यमामधमा मल्पां रसैरन्यैश्च विद्धि ताम्38

श्वेतवण त्तमा भूमि: मध्यमा पीतलोहिनी ।

अधमा कृष्णवर्णास्यादित्येतद् भूमिलक्षणम्39

** बलिप्रदानम् **

वास्तुविद्यासु कृतिना क्रियासु निपुणेन च ।

रथकारेण सहित: कुशल: पाञ्चरात्रवित्40

आचार्य: प्रथमं कुर्यात्प्रवेशबलिमुत्तमम् ।

आचाय यजमानेन सहितो वास्तुसीमनि41

नृत्तैर्वाद्यैश्च तूर्यैश्च तथा मङ्गलपाठकै: ।

पूर्णकुम्भैस्तथा दीपै: ध्वजच्छत्रसमन्वितै:42

ब्राह्मणैर्ज्ञानसम्पन्नैरधीयानैर्बहुश्रुतै: ।

प्रदक्षिणं परिक्रम्य मन्त्रै: स्वस्त्ययनैरपि43

विदिक्षु दिक्षु पूर्वादिबलिं कुर्यात्समन्तत: ।

भूतानां च पिशाचानां रक्षसां दितिजन्मनाम्44

ग्रहाणामपि नागानां अन्येषां च बलिं क्षिपेत् ।

ब्रह्मस्थाने प्रयत्नेन पायसेन महीसुर:45

बलिं प्रक्षिप्य तदनु मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।

भूता: पिशाचा नागाश्च असुरा राक्षसा ग्रहा:46

सर्वे ते व्यपगच्छन्तुबलितुष्टा यथायथम् ।

देवानां च द्विजानां च स्थानं सम्यक् करोम्यहम्47

वासुदेवस्य देवस्य सर्वभूतात्मकस्य च ।

अस्त्रमन्त्रेण संसिद्धान् सिद्धार्थान् सर्वत: क्षिपेत्48

कृत्वा बलिं यथाशास्त्रं सूत्राण्यपि च पातयेत् ।

शिला: संस्थापयेत्तत्र सूत्र सन्धिषु सर्वत:49

** वास्तुपुरुषकल्पनम् **

अधोमुखं प्राक्छिरसं विन्यसेद्वास्तुपूरुषम् ।

प्रसार्य पाणिपादौ द्वौ कोणभूषु प्रकल्पितौ50

एवं ध्यात्वा समभ्यर्च्य पुरुषं वास्तुकल्पितम् ।

तस्य दक्षिणपार्श्वे तु वास्तुहोमं प्रकल्पयेत्51

स्थण्डिले दीपयित्वाग्निं पञ्चोपनिषदा घृतम् ।

सहस्रं वा शतं वाऽपि जुहुयाद्वास्तुशान्तये52

अपामार्गस्य शम्याश्च खदिरस्य यथाक्रमम् ।

यक्षरक्ष:पिशाचानां समिधो जुहुयात् स्वयम्53

हुत्वा तु मूलमन्त्राभ्यां पृथगष्टोत्तरं शतम् ।

वास्तुनाथस्य मन्त्रेण चरुणा जुहुयाच्छतम्54

पूर्णाहुतिं ततो हुत्वा त्विन्द्रादीनां बलिं क्षिपेत् ।

दिक्ष्वष्टसु यथात्मीयमेवं ग्रामादि कल्पयेत्55

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे

**ग्रामस्वीकारो नाम प्रथमोऽध्याय:

****

द्वितीयोऽध्याय:

** ग्रामादीनां लक्षणम् **

ग्रामादीनां चतुर्वर्गफलदानां यथाक्रमम् ।

स्वरूपं तत्र भेदं च वक्ष्यामि तव साम्प्रतम्1

ब्राह्मणादिवर्णानां वासस्थानस्य समाख्याभेद:

वसन्ति ब्राह्मणा यत्र स्थाने ग्राम: स उच्यते ।

अग्रहारश्च तस्यैव नामधेयमिति स्मृतम्2

क्षत्रियाणां तथा वास: पुरं नगरमित्यपि ।

वैश्यानां पत्तनं वासो मलिकाकुलमित्यपि 3

दण्डकं स्वस्तिकं चैव प्रस्तरं च प्रकीर्णकम् ।

नन्ध्यावर्तं पताकं च पद्मं च श्रीप्रतिष्ठितम्4

ग्रामादिषु प्रभेदोऽसौ शृणु तेषां च लक्षणम् ।

** दण्डकग्राम: **

पूर्वाग्रमुत्तराग्रं च यावन्मानं भवेदथ5

दण्डवत्तु भवेद्वीथी तद्दण्डकमुदाहृतम् ।

** स्वस्तिकग्राम: **

पूर्वाग्रमुत्तराग्रं च कृत्वा वीथीद्वयं पुन:6

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पूर्ववीथ्यां तु निर्गम: ।

पश्चिमाभिमुखो भूत्वा दक्षिणेन तु निर्गम:7

उत्तराभिमुखो भूत्वा पश्चिमेन तु निर्गम: ।

प्राङ्मुखस्तु ततोभूत्वा सौम्यवीथ्या तु निर्गम:8

एवं प्रकल्पितो ग्राम: स्वस्तिकाह्वय इष्यते ।

एवमेव तु सर्वेषां ग्रामादीनां तु निर्गम:9

** प्रस्तरग्राम: **

द्विचतु:पञ्चषट्स:प्तवीथयश्चेदुदङ्मुखा: ।

प्राङ्मुखैस्तु त्रिभिर्युक्त: प्रस्तर: परिकीर्त्यते10

** प्रकीर्णकग्राम: **

पूर्वाग्रमुत्तराग्रं च रथ्याभिस्तिसृभिर्युतम् ।

प्रकीर्णकमिदं ज्ञेयमभिप्रेतार्थसाधनम्11

** नन्द्यावर्तग्राम: **

पूर्वे तु दक्षिणे चैव पश्चिमे चोत्तरे तथा ।

ग्रामस्य निर्गमश्चैव चतुर्दिक्षु विधीयते12

त्रयोदशाद्यैर्वीथीभिरेकैकमधिकं भवेत् ।

नन्द्यावर्तंभवेत्पञ्च पञ्चभि: प्राङ्मुखैर्युतम्13

** पताकग्राम: **

अष्टादशाद्यैरेकैकं वर्धते पञ्चभिस्तथा ।

उदङ्मुखै: पताकं स्यात् प्राङ्मुखै: षड्भिरेव च14

** पद्मग्राम: **

त्रयोविंशतिवीथीनां आद्यै: पञ्चाप्युदङ्मुखै: ।

सप्तभि: प्राङ्मुखैर्युक्तं पद्मग्राममुदाहृतम्15

** श्रीप्रतिष्ठितग्राम: **

अष्टाविंशतिवीथीनां पूर्वाभिश्चाप्युदङ्मुखै: ।

अष्टभि: प्राङ्मुखैर्युक्तं श्रीप्रतिष्ठितमुच्यते16

** ग्रामादिवास्तुभूमि विभाग: **

एवमष्टौ विधा: प्रोक्ता: ग्रामादीनां समासत: ।

ग्रामादिं पञ्चधा कृत्वा भागमेकं बहिस्त्यजेत्17

ब्राह्मं दैवं मानुषं च पैशाचमिति तत्पुन: ।

चतुष्टयीं विजानीयात् भागानां तत्र दैविके18

दैविकादिभूविभागेषु परिकल्पनीयधिष्ण्यानि

मानुषे च द्विजातीनां गृहाणि परिकल्पयेत् ।

पैशाचे दैवधिष्ण्यानि दिक्ष्वष्टासु च मध्यमे19

** ग्रामादिभेदेन गर्भन्याससस्थानभेद: **

ग्रामस्य गर्भविन्यासौ द्विजानां स्थापनात्पुरा ।

मध्ये कुर्यात्पुराणां तु दिश्यैन्द्र्यां पत्तनेषु च20

कौबेर्यां दिशि गर्भस्य न्यास एवमुदाहृत: ।

** गर्भभाजने स्थापनीयद्रव्याणि **

धातुलोहानि रत्नानि कन्दं बीजं मृदं तथा21

भाजने लोहजे कृत्वा दारवे मृण्मयेऽपि वा ।

उपोषित: शुचि: स्नात्वा नववस्त्रोत्तरीयक:22

रात्रौ मुहूर्ते संप्राप्ते गर्भाधानं समाचरेत् ।

आदाय भाजनं पश्चात्स्वमात्मानं हरिं स्मरेत्23

ध्यात्वा तु वसुधां देवीं मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।

** वसुधाप्रार्थनमन्त्र: **

सर्वभूत धरे कान्ते पर्वतस्तन मण्डिते24

समुद्रपरिधानीये देवि गर्भं समाश्रय ।

** न्यस्तगर्भरक्षा **

श्वभ्रं मृद्भिस्तत: सम्यक् पूरयित्वा समन्तत:25

पञ्चरात्रं त्रिरात्रं वा रक्षां कुर्यादतन्द्रित: ।

** आचार्य दक्षिणा **

शतनिष्कं तदर्धं वा तदर्धमथवापि वा26

श्रद्धया दक्षिणां दद्यादाचार्यायाग्रहारकृत् ।

द्विगुणं त्रिगुणं निष्कं पुरादौ दक्षिणा स्मृता27

** गर्भन्यासानन्तरं द्विजाना गृहे संवेश: **

गर्भन्यासे कृते पश्चात् द्विजान् संवेशयेद् गृहे ।

** वास्तुदेवस्थानम् **

वास्तुदेवान् यथान्यायं क्रमेण स्थापयेत् सुधी:28

** पञ्चमूर्तेर्हरे: ग्रामादौ स्थापने पञ्चयज्ञादि साफल्यम् **

स्थापयेत् ग्राममध्ये तु पञ्चमूर्तिमयं हरिम् ।

विप्राणां पञ्चयज्ञोऽयं एवं साफल्यमश्नुते29

चातुराश्रम्यसिध्यर्थं चतुर्मूर्तिमथापि वा ।

सर्वार्थमेकमूर्तिं वा ग्राममध्ये समर्चयेत्30

योगिनं भोगिनं वापि कारयेदच्युतं प्रभुम् ।

आसीनं वा शयानं वा तिष्ठन्तं वा समर्चयेत्32

सृष्टिकृद्योगशयनं देवदेवस्य कीर्त्यते ।

संहारं भोगशयनं तथा नरहरेर्वपु:32

** जामदग्न्यं नार्चयेत् **

विश्वरूपधरं देवं जामदग्न्यं च नार्चयेत् ।

** आलयद्वाराणां दिग्भेदेन फलभेद: **

प्राग्द्वारं सुखदं विद्धि पश्चिमं पुष्टिवर्धनम्33

धनदं चोत्तरं द्वारं द्वारं याम्यं च मोक्षदम् ।

** भास्करादीनां स्थानद्वारनिरूपणम् **

ऐन्द्रे तु भास्करस्थानं प्रत्यग्द्वारं तु कल्पयेत्34

पावके मदनस्थानं प्रत्यग्द्वारं प्रकल्पयेत् ।

सुब्रह्मण्यस्य याम्ये स्यात् पूर्वद्वारनिकेतनम्35

नैरृते विघ्नराजस्य पूर्वद्वारं प्रकल्पयेत् ।

वारुण्यां स्थापयेद्विष्णुं श्रीभूमिसहितं स्थितम्36

आसीनं वा श्रियोपेतं गरुडारूढमेव वा।

विश्वरूपधरं भोगशयनं वा प्रकल्पयेत्37

प्राङ्मुखं तु प्रकुर्वीत पश्चिमे विष्णुमन्दिरम्।

पश्चिमे तु श्रियःस्थानं अथवा कल्पयेद्बुधः38

वायव्यां प्राङ्मुखं स्थानं दुर्गायै परिकल्पयेत्।

धनदं चोत्तरे स्थानं जृम्भलादिसमन्वितम्39

ऐशान्यामैश्वरं स्थानं सोमेशानान्तरेऽपि वा।

इन्द्रेशानान्तरे वापि नान्यत्र परिकल्पयेत्40

आग्नेय्यां च महामोटीं ग्रामाद्दूरतरे स्थिताम्।

नैरृते चैव शास्तारं ग्रामाद्दूरतरे स्थितम्41

ग्रामस्य चोत्तरे पार्श्वे किञ्चिद्दूरतरे स्थितम्।

मातृस्थानं भवेत्तत्र सर्वास्ताश्चोत्तराननाः42

ऐशान्यां वाथ मातृणां नातिदूरे गृहं भवेत्।

आग्नेय्यां वा गुहं दुर्गां वायुसोमान्तरेऽपि वा43

** रज्जुपातत्रिशूलसूत्रसन्ध्यादिषु देवस्थान गृहादीनां निषेधः **

रज्जुपातेषु सर्वत्र त्रिशूले सूत्रसन्धिषु।

देवस्थानं न कर्तव्यं वीथ्यग्रेषु विशेषतः44

गृहाश्च नैव कर्तव्यास्तत्र वंशर्धिमिच्छता।

प्रमादात्तेषु कुर्याच्चेत् ग्रामादीनां क्षयो भवेत्45

** ग्राममध्ये हरेरर्चनं मन्त्रक्रियादि सर्वलोपानां प्रायश्चित्तं भवति **

मन्त्रहानौ क्रियाहानौ हव्यकव्यादिकर्मसु।

प्रायश्चित्तं भवेत्तस्य ग्राममध्यार्चनं हरेः46

** भास्करादिपरिवाराणामर्चने फलविशेषः **

आराधने भास्करस्य ग्रामे रोगो न जायते।

सौभाग्यसौम्यसौन्दर्यगुणाः कामस्य पूजनात्47

भूतादयो नृणां नैव भवेयुर्गुहपूजनात्।

सर्वे विघ्ना विनश्यन्ति विघ्नराजस्य पूजनात्48

वारुण्यां पूजयेद्विष्णुं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्।

दुर्गां संपूजयेद्देवीं नित्यमायुर्विवृद्धये49

धनधान्यसमृद्धिः स्यात् कुबेरपरिचर्यया।

ज्ञानवन्तो नराः सर्वे भवेयुः शिवपूजनात्50

मोटीपूजनयाचैव बालानां न विपद्भवेत्।

वास्तुः पूजनयाचैव पुष्यन्ति ग्रामवासिनः51

मातृपूजनया नित्यं पिशाचा नैव पीडकाः।

** पुरमलिकयोर्मध्ये हरेः स्थापननिषेधः **

पुरे च मलिकायां च मध्ये न स्थापयेद्धरिम् 52

** अनुलोमजानां मध्ये हर्यर्चननिषेधः **

वासोऽनुलोमजानां च मध्ये न हरिमर्चयेत्।

** शूद्रादीनां वास्तुदेवतानिषेधः **

शूद्राणां प्रतिलोमानां न वास्तु न च देवता53

यदि स्यादविवेकेन राजा राष्ट्रं च नश्यति।

** ग्रामादौ देवोत्सवार्थे वास्तुदेवकल्पननिषेधः *

देवोत्सवार्थे ग्रामादौ वास्तुदेवान्न कल्पयेत्54

अङ्गिनो नैव स्वाङ्गानि कल्पयन्ति स्वतन्त्रवत्

कल्पयेयुः प्रजानां च राष्ट्रस्य प्रतिकूलकाः 55

मूर्तीनां केशवादीनां मत्स्यादीनां तथैव च।

अन्तरालेषु सर्वेषु दिक्षु चैव विदिक्षु च56

सर्वत्र भगवद्गेहं ग्रामादौ कारयेत्सुधीः।

ग्रामप्रेक्षं न कुर्वीत उग्रमुग्रायुधोद्यतम्57

जामदग्न्यं नृसिंहं च संहारशयनं तथा।

सर्वत्र भोगशयनं भोगस्थानं तथैव च58

भोगासनं च सर्वत्र शयनं सृष्टिसंज्ञितम्।

यानकं च क्रियोपेतं सर्वत्रैव तु कारयेत्59

** ग्रामस्यान्तरा शूलिनो न्यासनिषेधः **

ग्रामान्तरे न कुर्वीत स्थानं देवस्य शूलिनः।

विनश्यत्यचिराद्ग्रामो राजा राष्ट्रं तथैव च60

तस्माद्दूरतरे कुर्यात् ग्रामादीनामुमापतिम्।

** देवताभेदेन पूजकभेदः **

एवं संस्थाप्य दिग्देवान् पूजकः पूजयेत् क्रमात्61

विष्णोर्भागवतैरेव पञ्चरात्रपरायणैः।

पूजा कार्या न सामान्यदेवतामातृपूजकैः। 62

शिवस्य शिवशास्त्रज्ञैः पूजनं च शिवद्विजैः।

सोमपाभिर्द्विजश्रेष्ठैः कार्य दिनकरार्चनम्63

मदनं गणनाथं च सुब्रह्मण्यं शिवद्विजः।

पूजयेद्धनदादीनां पूजको विप्र इष्यते64

दुर्गां संपूजयेद्देवीं सदा भागवतः स्वयम्।

मातृणामर्चनं कार्यं तज्ज्ञैः पारशवैस्तथा65

शास्तारं च महामोटीं कुलालः पूजयेत्सदा।

*सुवर्णकाराम्बष्ठानां ग्रामस्यान्तः प्रकल्पनम् *

स्वर्णाम्बष्ठकलाभिज्ञान् ग्रामस्यान्तः प्रकल्पयेत्

** प्रतिलोमादीनां स्थानम् **

अन्येषां प्रतिलोमानां बहिर्ग्रामात्प्रकल्पयेत्।

प्राच्यां दिश्यनुलोमानां स्थापनं कर्मिणां भवेत्67

सर्वेषां प्रतिलोमानां दक्षिणादिषु कल्पनम्।

श्रेणीभ्योऽपि बहिर्दूरे चण्डाला नैरृते स्मृताः68

** सामान्येन श्मशानस्थानम् **

ग्रामस्य चोत्तरे दूरे श्मशानमुदकाशये।

** द्विजानां श्मशाने स्थानविशेषः **

याम्ये तटे तटाकस्य श्मशानं स्याद् द्विजन्मनाम्69

सर्वेषामनुलोमानां दाहः प्राच्यादिरोधसि।

अन्येषां प्रतिलोमानां दिशः प्राच्यादयो विदुः70

इत्थं प्रकल्पयेद्ग्रामं नगरं पुरमेव वा।

मुक्तिमाप्नोति पुरुषः पुनर्नेहोपजायते71।

उपकुर्वन्ति ये मर्त्या द्रव्यैर्वा मानसेन वा।

स्वर्गलोके वसन्त्येते कालं कल्पावसानिकम्72

रक्षन्ति ये यथाक्लृप्तं ग्रामादीन् पृथिवीश्वराः।

ते यान्ति कीर्तिमतुलां नाकपृष्टे वसन्ति च73

ये चालयन्ति मनुजाः जायन्ते ते श्वयोनिषु

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे

ग्रामादिविन्यासो नाम द्वितीयोऽध्यायः

****

तृतीयोऽध्यायः
** मन्दिरनिर्माणविधिः **

ब्रह्मन् मन्दिरनिर्माणं तव वक्ष्यामि तच्छृणु।

** कर्षणार्थं भूसंस्कारः **

पूव क्तां भूमिमासाद्य प्रवेशबलिपूर्वकम्1

भूमिं प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रमेतमुदीरयेत्।

यक्षाः पिशाचा नागाश्च येऽत्र तिष्ठन्ति सर्वदा2

सर्वे प्रयान्तु तेऽन्यत्र विष्णोः स्थानं करोम्यहम्।

ततोऽस्त्रमन्त्रसंसिद्धान् सिद्धार्थान् सर्वतः क्षिपेत्।

पूर्ववद्वास्तु होमं च कुर्याद्वास्तुबलिं तथा।

** ब्राह्मणादिकर्षकभेदेन अनडुहो वर्णभेदः **

ततो भागवताचाय हलेन विलिखेद् भुवम्4

ब्राह्मणो यजमानः स्यात् अनड्वान् गौरवर्णकः।

क्षत्रियो लोहितो वैश्यः पीतः शूद्रस्तु मेचकः5

यथोक्तवर्णालाभे तु कपिलो गौर एव वा।

ऋषभौ रक्तवर्णौ तु महान्तौ सबलौ मतौ6

क्षालयेत् खुरशृङ्गादीन् भूषयेत् कनकादिभिः।

** कर्षकवर्णानुगुणं हलयुगादिवैविध्यम् **

हलं युगं च पालाशं ब्राह्मणस्य विधीयते7

न्यग्रोधं क्षत्रियस्य स्यात् प्लाक्षं विट्छूधद्रयोर्भवेत्

न्यग्रोधपिप्पलौ स्यातां सर्वेषां युगलाङ्गलौ8

सर्वेषामेव वर्णानां सौवर्णः कुशिको भवेत्।

राजतं ताम्रमथवा योक्त्रं तेषां यथाक्रमम्9

कुशा धनुर्ज्या वीरण्यः काशा रज्जुश्च तन्मयी।

हलभूतं च मेधिं च कारयेदेकयोनिकम्10

** कर्षकस्य अङ्गप्रसाधनम् **

स्नातो नवाम्बरधरः सोष्णीषः शुचिरात्मवान्।

माल्यानुलेपनायुक्तः सोत्तरीयपरिच्छदः11

भूषितः स्वयमाचार्यः पादौ प्रक्षालयेत्ततः।

आचम्यायम्य च प्राणान् न्यासं कृत्वा यथाविधि 12

द्विजेन्द्रैरभ्यनुज्ञातः कर्षणं प्रारभेत्ततः।

** पुण्याहपूर्वकं मन्त्रेण हलयुगादियोजनम् **

पुण्याहं वाचयित्वा तु वैष्णवैर्मन्त्रवित्तमैः13

योजयेद् वृषभस्कन्धे युगं वै मूलविद्यया।

लाङ्गलं च युगेनैव योजयेद्विद्यया तया14

सुमुहूर्ते सुलग्ने च कर्षयेत् प्राङ्मुखः स्थितः।

भेरीपटहशङ्खा दीन् घोषयेत् सर्वदिक्षु च15

सूक्तं शाकुनिकं विप्राः पठेयुः सर्वशान्तिदम्।

हृत्सरोजे च मां ध्यायेद्विद्यारूपेण चक्षुषा13

दण्डं प्रवहणं कुर्यात् पालाशादि महीरुहान्।

** कर्षणविधिः **

आदाय तोदनं पश्चात्पीडयेत् हुंफडादिना17

प्राङ्मुखः प्रथमं ब्रह्मन् कर्षयेन्मूलविद्याया।

सूक्तेन पौरुषेणैव द्वितीयं भूमिकर्षणम्18

तृतीयं विष्णुसूक्तेन तद्गायत्र्या तुरीयकम्।

नारायणानुवाकेन कर्षणं पञ्चमं स्मृतम्19

पञ्चोपनिषदैर्मन्त्रैः षष्ठं स्याद् भूमिकर्षणम्।

सप्तमं भूमिसूक्तेन कर्षयेद्देशिकोत्तमः20

प्रदक्षिणक्रमेणैव सीता स्यात्कमलासन।
दक्षिणोत्तरतस्तद्वत् कर्षयेत्पञ्चरात्रवित्21

** निमित्तपरीक्षा **

निमित्तानि परीक्षेत तत्काले देशिकोत्तमः।
देशिकस्य मनस्तुष्टिस्तत्काले शर्मणे भवेत्22
विपर्यये क्षयं विद्धि प्रासादयजमानयोः।
अनड्वयच्छ्यने चैव योक्त्रादीनां च भेदने23
व्यत्यासे भ्रमणे चैव दुर्निमित्तोदये तथा।
अर्धच्छेदो भवेत् सूत्रः स्वामिनो मरणं ध्रुवम्24
तृतीयभागच्छेदे च राष्ट्रक्षोभों भवेद् ध्रुवम्।
विच्छेदेऽपि चतुर्भागे प्रयोक्तृभ्रंश उच्यते25

** दुर्निमित्ते शान्तिः **

पञ्चोपनिषदा कुर्याच्छतं वारान् घृताहुतीः।
शाम्यन्ति दोषास्ते सर्वे नार्तिमृच्छेत्प्रयोजकः26
आचाय यजमानस्तु ब्राह्मणान् भोजयेद्धनैः।

** भूसमीकरणबीजावापौ **

कृष्टां भुवं समीकुर्यात् यत्नेन महता वृतः27
आलवालान् पृथक् कृत्वा जलकुल्यासमन्वितान्
शालिमुद्गयवादीनि तत्र बीजानि वापयेत्28
सिक्तं प्रतिदिनं क्षेत्रं तोयेन महता भवेत्।
रक्षां च कुर्याद्यत्नेन परिपाकावसानिकम्29
पक्वं लुनीयात्तत्क्षेत्रमानयेत् गोकुलानि तत्।

** फलवृद्धिह्रासयोः फलम् **

फले महति तद्ग्राम दीर्घकालं भविष्यति30
अल्पे त्वल्पतरं कालं प्रासादे सन्निधिर्हरिः।
फलहीने भवेद्ग्राम प्रक्षीणधनधान्यकम्31
ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र सहस्रं शतमेव वा।
भुक्तवद्भ्यो धनं दद्याद् ब्राह्मणेभ्यो गवादिकम्32

** भूशोधनम् **

प्रोक्षयेत् पञ्चगव्येन पञ्चोपनिषदा भुवम्।
कुद्दालैर्वा खनित्रैर्वा यावदम्भः खनेत् क्षितिम्33
प्रथमावरणं यावत् तावद्विस्तार इष्यते।
दण्डमात्रायतंखातं खनेद्वा कमलासन34
क्षेत्रदोषानुरूपेण मन्दिरोच्छ्रायणेऽपि वा।

** तुषाङ्गारादिलाभे शान्तिः **

भूतले खन्यमाने तु भस्माङ्गारतुषादिकम्35
दुष्टसत्वोपलम्भे तु कृमिकीटादिदर्शने।
जुहुयाच्छान्तये तेषामाचार्यः सर्पिरादिना36
ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दद्याद्धेमादिकं धनम्।

** रत्नादिलाभे समृद्धिः **

रत्नादिदर्शने धाम समृद्धं सर्वदा भवेत्37

** होमकुम्भस्थापनादिविधिः **

खात्वा होमं बहिः खातात् स्थण्डिले चतुरश्रके।
स्थापयित्वाग्निमादीप्य कुर्यादाज्येन देशिकः38
मूलमन्त्रेण सूक्तेन पौरुषेण चरुं पुनः।
गुग्गुलं तिलनीवारं जुहुयान्मूलविद्यया39
पुण्याहं वाचयित्वा तु शालिं खाते विनिक्षिपेत्।
कुम्भानुपरि शालीनां सूत्रवस्त्रादिवेष्टितान्40

कुम्भा लोहमया: प्रोक्ता: तदभावे तु मृण्मया: ।

आधारशक्तिं सौवर्णीं कृत्वा कुम्भे विनिक्षिपेत्41

मध्यमे तदनु प्राच्यां कुम्भे बीजानि निक्षिपेत् ।

आग्नेय्यां सर्वलोहानि सर्वधातूनि दक्षिणे42

पुण्यतीर्थमृदं कुम्भे नैरृते वारुणे पुन: ।

मधुना पूरयेत् कुम्भं वायवीयं तु सर्पिषा43

रत्नैर्धानेश्वरे कुम्भे ऐशाने शैलमृत्तिकाम् ।

निक्षिपेन्मध्यकुम्भे तु शालिक्षेत्रमृदं तथा44

अशोष्यह्रदसंभूतां वल्मीकभवमृत्तिकाम् ।

कन्दानि चोत्पलादीनां प्रक्षिपेत् प्राङ्मुखः स्थित: ।

लोहरत्नानि च तथा निदध्या दर्भकूर्चकम् ।

अपि दध्याच्छरावेण क्रमेण परिपूजयेत्46

कुम्भस्योपरि मध्यस्य कुम्भमन्यं निवेशयेत् ।

विधाय कूर्म कालाग्निं सौवर्णं तत्र निक्षिपेत्47

कुम्भं तृतीयं विन्यस्य तत्रानन्ताकृतिं क्षिपेत् ।

चतुर्थं वसुधाधारमुपरिष्टात् घटं क्षिपेत्48

गन्धोदकेन तान् कुम्भान् पूरयित्वा समर्चयेत् ।

खातमृद्भिश्च पुण्याभिरस्पृष्टाभिश्च दूषणै:49

पूरयेद्वालुकाभिश्च जलैश्चोपरि पूरयेत् ।

हस्तिपादैर्दृढं कृत्वा पुनस्तोयैश्च पूरयेत्50

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे कर्षणविधिर्नाम तृतीयोऽध्याय:

****

चतुथ ऽध्याय:

** विघ्ननिवारणोपायप्रश्न:

ब्रह्मा -

आरभ्यमाणे प्रासादे ग्रामादौ च जनार्दन ।

ये विघ्नकारिणो दैत्ययक्षराक्षसदानवा:1

तेषां भवेद्यथा शान्ति: तद्ब्रूहि भगवन्मम।

** बालालये भगवतोऽर्चनेन विघ्नशान्ति: **

श्रीभगवान् -

कृत्वा बालगृहं पूर्वं तत्र मामर्चयेत्सुधी:2

प्रत्यूहकारिण: सर्वे तेन शाम्यन्ति ते ध्रुवम् ।

ग्रामादिश्चाचिरादेव निष्प्रत्यूहं समाप्यते3

** बालगृहनिर्माणदिगादि **

इन्द्रेशानान्तरे वापि सोमेशानान्तरेऽपि वा ।

इन्द्राग्निमध्ये वा मध्ये पावकस्य यमस्य च4

यमस्य निरृतेर्मध्ये निरृतेर्वरुणस्य वा ।

मध्ये वरुण वायोर्वा वायो: सोमस्यवान्तरे5

यथाभिमतमेतेषां आरम्भायतनं प्रति ।

स्थाने बालगृहं विद्यात् सप्तपञ्चत्रिहस्तकम्6

धाम्नो मूलस्य बलभिद्दिशि यत्र प्रकल्पितम् ।

द्वारं बालालयस्यापि तत्रैव परिकल्पयेत्7

** बालालये अर्चनीयबिम्बमानम् **

बिम्बं बालालये लौहमाश्मनं वाऽथ दारवम् ।

शङ्खचक्रगदापद्मदिव्यायुधचतुर्भुजम्8

उत्सेधस्तस्य बिम्बस्य ह्रासे पञ्चाङ्गुलो भवेत्।

त्रयश्च विंशतिश्चैव वृद्धावङ्गुलय: स्मृता:9

मानं सुखावहं यत्स्यात् यजमानस्य तद्भवेत्।

मत्स्यादिष्वतारेषु कल्पेष्वारभ्य मन्दिरे10

बालालयेऽपि तद्वत्स्याद्विश्वरूपे चतुर्भुज: ।

यानके यानकं वापि स्थापनं वापि कल्पयेत्11

जलेऽधिवास्य तद्बिम्बं मण्डपे चाधिवासयेत्।

** वेदिकल्पनम् **

बालालयस्य मध्ये वा भागे दिव्येऽपिवांशके12

मेखलात्रयसंयुक्तां वेदिं हस्तसमुच्छ्रिताम्।

कृत्वा प्रभाते विमले मुहूर्ते शोभने गुरु:13

मूलमन्त्रेण वेद्यान्तु बालबिम्बं निवेशयेत्।

स्थापयित्वा हरिं तत्र मन्त्रं न्यस्येद्यथाविधि14

** भगवत्प्रार्थना **

प्रार्थयेत हरेस्तत्र सन्निधिं बालमन्दिरे।

आमूलधाम निर्वृत्ति समयाद्देशिकोत्तम:15

"पूजां गृह्णीष्व भगवन् अस्मिँस्त्वं बालसद्मनि।

शमयन् मूलधिष्ण्यस्य विघ्नकृद्दैत्यसन्ततिम्"16

** परिवारकल्पनम् **

इति विज्ञाप्य नत्वा च परिवारान् प्रकल्पयेत्।

द्वारे चण्डं प्रचण्डं च क्षेत्रपालं खगेश्वरम्17

इन्द्रादीन् लोकपालाँश्च स्वासु दिक्षु प्रकल्पयेत्।

सेनेशमीशकोणे तु गणेशं नैरृते यजेत्18

अशरीरगतान् देवान् स्थण्डिले पूजयेद् बुध: ।

** स्थण्डिलमानम् **

स्थण्डिलं हस्तमात्रं तु मेखलात्रयसंयुतम्19

वृत्तं वा चतुरश्रं वा कृत्वा तत्र समर्चयेत्।

कुमुदादिगणान् सर्वान् महापीठे समर्चयेत्20

** ध्वजारोहणादि पुष्पयागावसानिकं सर्वं बालालये कुर्यात् **

एवं संस्थाप्य मेधावी कुर्यादन्ते महोत्सवम्।

ध्वजारोहणपूर्वं स्यात्पुष्पयागावसानिकम्21

एकाहमथवा कुर्यादुत्सवं बालमन्दिरे।

लोहजं बालबिम्बं चेत् तेनैवोत्सवमाचरेत्22

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कर्म बालालये भवेत्।

** उत्सवबिम्बाभावे बालबिम्बेनैवोत्सवं चरेत् **

उत्सवार्थं न चेद्बिम्बं बालेनैवोत्सवो भवेत्23

** बालबिम्बेनोत्सवे चतुर्थस्नपननिषेध: **

न कुर्यात् तत्र विन्यासं चतुर्थस्नपनं तथा24

** आलये उत्तमादिभेद: **

आरभेत स्थपतिभि: साकं रथकृदालयम्।

मुख्यं शिलामयं गेहं मध्यमं चेष्टकादिकम्25

जघन्यं दारुजं विद्यान्मृण्मयं हेयमुच्यते।

** सञ्चितासञ्चिताद्यालयभेद: **

मिश्रै: शिलादिभिर्द्रव्यैरेकानेकत्वयोगत:26

सञ्चितासञ्चिते स्यातामुपसञ्चितमेव वा।

द्रव्येणैकेन यद्धाम स्थूप्यन्तं परिकल्पितम्27

श्रेष्ठं तत् सञ्चितं विद्याद् द्रव्ययुग्ममसञ्चितम्।
सदनं मध्यमं तत्स्यान्मृद्भिर्दार्वादिभि:कृतम्28
उपसञ्चितमाख्यातं अधमं धाम तद्भवेत्।

** गर्भवच्छिलादारुभिरालयनिर्माणे दोष: **

गर्भयुक्तशिलादारु वर्जयेद्देवतालये29
कुर्याच्चेदामयी स स्याद्यजमानो न संशय:।

** देवतान्तरसद्मस्थशिलादिग्रहणेदोषाधिक्यम् *

देवतान्तरसद्मस्थं न गृह्णीयाच्छिलादिकम्30
तेनैव सदनं कुर्वन्नाशयेद्वंशमात्मन:।
पच्यते नरके घोरे जायते च श्वयोनिषु31
मठकूपतटाकादेरप्यग्राह्यं शिलादिकम्।
नरके पच्यते घोरे जायते निर्धनश्च स:32
वासुदेवालयाद्दारु पाषाणं वा तदिष्टकान्।
गृहीत्वा धिष्ण्यनिर्माणे कर्ता दु:खैकभाजनम्33
पर्यायेण व्रजेद् घोन् नरकान् भृशदारुणान्।
पच्यते तेषु दु:खेषु पर्यायेण सदा नर:34

** न्यायान्यायार्जितद्रव्यैरालयनिर्माणे फलम् **

न्यायेन सञ्चितैर्द्रव्यैर्निर्मिते सदने हरे:।
फलमक्षयमाप्नोति यजमानो न संशय:35
अन्यायोपार्जितैर्द्रव्यैरसुरैर्भुज्यते फलम्।

** जलेन समतावीक्षणम् **

जलेन समतां वीक्ष्य विन्यस्य प्रकृतिं क्षितौ36
तस्मिन्नाधाय फलकां प्रथमां शास्त्रचक्षुषा।
सुधया तां दृढीकृत्य जानीयात् समतां जलै:37

** उपपीठादिकल्पनम् **

कृत्वोपपीठमुपरि स्यादधिष्ठानमुत्तमम्।
विना वाप्युपपीठेन स्यादधिष्ठानकल्पनम्38
अथवा कल्पयेत्पूर्वमधिष्ठानमुपानहम्।
पादं च प्रस्तरं चैव ग्रीवां च शिखरं तथा39
कुर्याद्यथाक्रमं यावत् तृप्येरन् तलकल्पने।

** द्वितलाद्यद्वादशतलावधि कल्पनीयाङ्गानि **

द्वितले धाम्न्यधिष्ठानं चरणं प्रस्तरं तथा40
कूटं च शालां संस्थानं पञ्जरं प्रस्तरं पुन:।
वेदिं ग्रीवां च शिखरं क्रमेण परिकल्पयेत्41
त्रितलादिविमानानामाद्या दश तलावधि।
एवं प्रकल्प्य शास्त्रोक्तमितरेष्वपि कल्पयेत्42

** अष्टादशधाम्नोऽङ्गानि **

उपानं जगतीं चैव कुमुदं पट्टिकां तथा।
कण्ठं च पट्टिकां चैव चरणं च तलोत्तरम्43
हंसमाला कपोतश्च प्रतिश्च प्रतिवेदिका।
कण्ठं च शिखरं चैव क्रमेणाष्टादशाङ्गकम्44
धाम्न: स्थूप्यन्तमथवा यजमानानुरूपत:।
कुर्यात्पटादौ निर्माणं कृत्वा पूर्वं विचक्षण:45

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे शिखरनिर्माणं नाम चतुथ ऽध्याय:

****

पञ्चमोऽध्यायः

** दिक्परीक्षा **

श्रीभगवान् -

प्राचीं परीक्षयेत् पूर्वं दिशं शास्त्रोक्तवर्त्मना।

प्राच्यादिदिग्विभागेन द्वारादिविधिरिष्यते1

** शङ्कुस्थापनम् **

हस्तमानायतं शङ्खं द्वादशाङ्गुलमेव वा।

क्षीरवृक्षजमङ्गुष्ठपरिणाहमृजुं शुभम्2

प्रासादस्थानमध्ये तु स्थापयेन्मूलविद्यया।

शङ्कोर्द्विगुणमानेन परितो मण्डलं लिखेत्3

मण्डलान्ते लिखेच्छायां शङ्कोः पूर्वापराह्नयोः।

न्यस्य बिन्दुद्वयं सूत्रं प्राक्प्रत्यक्संस्थितं लिखेत्4

बिन्दुद्वयान्तरं ग्राह्यं कच्छपाननपुच्छकम्।

जातप्राक्सौम्यदिक्सूत्रमेवं सूत्रे समीकृते5

सीमासूत्रमिति भ्रान्त मुत्तराद्यं पदं लिखेत्।

अष्टदिक्षु यथान्यायं सीमासूत्रं तथा लिखेत्6

त्रिपञ्चसप्तहस्तं वा अधिकं वा यथेच्छया।

कुर्यात् तत्सूत्रविन्यासं ग्राम्यास्थानसमृद्धये7

दिक्सूत्रं भ्रमणेनैव चतुरश्रं नयेत्पुनः।

अष्टदिक्षु यथान्याय्यं शङ्कुस्थापनमाचरेत्8

शङ्कुसंस्थापनाकाले निमित्तानि च लक्षयेत्।

शुभं चेत् सिद्धिमाप्नोति अशुभे शान्तिमाचरेत्9

** प्रासादसंस्थाननिर्देशः **

चतुरश्रं सुवृत्तं च चतुरश्रायतं तु वा।

वृत्तायतं वा कुर्वीत प्रासादं तु चतुर्विधम्10

स्थित्यासनानि यानानि चतुरश्रे च वृत्तके।

वृत्तायते सुवृत्ते वा चतुरश्रायतेऽपि वा11

शयनं तत्र कुर्वीत विश्वरूपं तथैव च।

लोकक्रान्तं सुरेशेशं तत्र कुर्याद्विचक्षणः12

एवं बिम्बानुसारेण प्रासादं कारयेद् बुधः।

** विष्णवालयस्य अयुग्महस्तेन मानम् **

आरभ्य चैकहस्तादि दशहस्तान्तमेव हि13

अयुग्मेनैव हस्तेन कुर्यादायतनं हरेः।

युग्मं वा मोक्षकामस्य अयुग्मं भुक्तिकांक्षिणः14

** अन्येषां कामनानुसारेण मानम् **

आद्वादशतलान्तं वै यथावित्तानुसारतः।

मानयित्वा विधानेन विमानं तत्र कारयेत्15

कृत्वैवं वास्तु शास्त्रज्ञो ह्यारभेत्प्रथमेष्टकाम्।

** इष्टकाभेदाः **

इष्टकास्त्रिविधाः प्रोक्ताः शिला काष्ठजमृण्मयाः 16

** विमानानुरोधेन प्रथमेष्टकाभेदः **

शैलजेषु विमानेषु शिला स्यात् प्रथमेष्टका।

काष्ठेन धामनिर्माणे तेनैव प्रथमेष्टका17

सुपक्वेष्टकया कुर्यात् विमाने त्विष्टकामये।

आमेष्टकाचिते धिष्ण्ये तथैव प्रथमेष्टका18

शैलेष्टकाभ्यां रचिते शिला स्यात् प्रथमेष्टका।

इष्टका काष्ठयुक्ते तु इष्टका प्रथमेष्टका19

** शिलाया: पुँल्लिङ्गादिभेद: तद्विनियोगश्च **

शिलासङ्ग्रहणे देशे साधिवासपुर:सरम्।

सङ्गृह्य तु शिलां तत्र पुँल्लिङ्गादि परीक्षयेत्20

उपानदादिस्तूप्यन्तं पुँल्लिङ्गशिलया भवेत्।

नपुंसकेन शिलया कुर्यान्मूर्ध्निशिलां तथा21

** सदोषप्रतिमाया ग्रहणे हानि: **

प्रतिमा दारुवद् ग्राह्या निद षा गुणवत्तरा

अन्यथाविहितैर्लिङ्गैल भादज्ञानतोऽपि वा22

कर्तु: कारयितुर्नाशो राज्ञो राष्ट्रस्य निश्चित:।

** मृण्मयेष्टकाविधि: **

इदानीं संप्रवक्ष्यामि मृण्मये त्विष्टकाविधिम्23

रथकारेण निर्दिष्टं देशमासाद्य देशिक:24

तत्रापि ज्वलिते वह्नौ सर्पिषा जुहुयाच्छतम्।

अष्टौ च मूलमन्त्रेण नृसूक्तेन चरुं पुन:25

मूलमन्त्रेण समिधो युञ्जको जुहुयात्तथा।

कुर्याच्च चरुणा भूयो विष्णुपारिषदाहुती:26

क्षेत्रपालस्य भूतानां वास्तुनाथस्य च स्वयम्।

देवतानामृषीणां च तथा देवगणस्य च27

यथालिङ्गेन मन्त्रेण स्वाहान्तेन विचक्षण:।

भूरादिभिर्व्याहतिभि: हुत्वा पूर्णाहुतिं चरुम्28

चतुर्दिक्षु च पूर्वाद्यं चरुणा बलिकर्म च।

कुर्यादनेन मन्त्रेण नमोऽन्तेन यथाक्रमम्29

विष्णुपारिषदेभ्यश्च सर्वभूतेभ्य एव च।

वास्तुनाथाय च तथा क्षेत्रपालाय चोपरि30

कृत्वाग्निमुत्सृजेदेवं अग्ने होमादिके कृते।

** इष्टकानिर्माणनियम: **

कुलाल: प्राङ्मुख: कुर्यात् तत्र भूमृत्तिकेष्टिकाम्31

** इष्टकानां पुँल्लिङ्गादिस्वरूपं तद्विनियोगश्च

पुँल्लिङ्गादि विभागेन तद्विभागो विधीयते।

रेखा ऋजुरयुग्मा वा यत्र स्त्री पुल्लिङ्गेष्टका:

तिरश्चीनाथवा युग्मा रेखा स्त्रैणी तदिष्टका।

नपुंसकश्च निर्लेखा रेखा वाग्रेऽथ कर्णयो:33

न पुँल्लिङ्गेष्टका तावत् गर्भाधाने विधीयते।

स्त्रीलिङ्गेष्टकया कुर्यात् गर्भाधानादि पीठिकाम्
पुँल्लिङ्गेष्टकया कुर्यात् प्रासादं तद्विचक्षण:।

** इष्टकायाममानम् **

चतुर्विंशाङ्गुलायामा श्रेष्ठा स्यान्मध्यमा पुन:35

अष्टादशाङ्गुलायामा कनिष्ठा षोडशाङ्गुला।

अर्धायामं तु विस्तारं तदर्धं घनमिष्यते36

आयामसमविस्तारा स्यादाच्छादनेष्टिका।

एवमादीष्टकामानं कुर्याद्भूमिवाशाद्ध्रुव:37

** इष्टकायाम मानान्तरम् **

महीमानमिदं विद्यादल्पमानमुदीर्यते।

प्रासादपादविस्तारतुल्यो विस्तार इष्यते38

विस्तारद्विगुणायामा: कल्पयेदिष्टका बुध:।

एवं शिलानां दारूणां मानं दारुशिलामये39

** इष्टकागुणा: **

सुपक्वा सुखरा पक्वबिम्बाभा सुदृढा समा।

एकवर्णा प्रशस्ता स्यादिष्टका प्रथमा हिता40

** वर्जनीयेष्टका **

कालमण्डलसंयुक्तां छिन्नां भिन्नामथानृजुम् ।

स्फुटितां वर्जयेद्ब्रह्मन् प्रासादारम्भणेष्टकाम्41

*देवालये मानुषालये च प्रथमेष्टकानां संख्या *

चतस्र: प्रथमा: कुर्यादिष्टका देवतालये ।

आवासे पञ्च मर्त्यानां कल्पयेत्प्रथमेष्टका:42

पक्वेष्टकाचिते धाम्नि पक्वा स्यात्प्रथमेष्टका ।

आद्येष्टका चितेऽगारे प्रथमा नान्यथा भवेत्43

इष्टकाधिवासार्थमङ्कुरार्पणे कलशन्यासादि:

अङ्कुरानर्पयेत्पूर्वमधिवासनकर्मणि ।

दिशां चतसृणां धाम्न: पूर्वायां दिशि च क्वचित्44.

प्रपां दर्भस्रजं कुर्यात् षोडशस्तम्भसंयुताम् ।

सप्ततालायतां तत्र वेदिं हस्तसमुन्नताम्45

मध्ये कृत्वा तत: पीठं शालिभारैस्त्रिभि: कृतम् ।

वृत्तं वा चतुरश्रं वा कुर्याच्चेष्टं चतुर्मुख46

द्वाभ्यां मध्यममेकेन जघन्यं परिकल्पितम् ।

सूत्रादिवेष्टितं कुम्भं धान्यपीठे निधापयेत्47

परित: कलशस्याष्टौ चाष्टदिक्षु विनिक्षिपेत् ।

कुम्भस्योत्तरतस्तस्य वारिपूर्णस्य देशिक:48

तावत्प्रमाणं कुर्वीत धान्यपीठं तथाविधम् ।

तदर्धं तण्डुलयुतं तदर्धं तिलसंयुतम्49

आस्तीर्णदर्भसंबाधं नववस्त्रपरिष्कृतम् ।

तदिष्टकाधिवासार्थं कृत्वैवं देशिकोत्तम:50

स्नापयेदिष्टका: पूर्वं स्थापयेत् कलशान्नव ।

व्रीहिपीठे सुविहिते मध्ये चैवाष्टदिक्षु च51

मध्यमे कलशे सर्पि: प्राच्ये क्षीरं विनिक्षिपेत् ।

आग्नेये दधि याम्ये तु गुडं नैरृतदिश्यपि52

पञ्चगव्यं फलरसं वारुणे मातरिश्वनि ।

गन्धवारि तथा सौम्ये लोहतोयं शिवे मधु53

विन्यस्य नववस्त्रेण वेष्टयित्वा समर्चयेत् ।

** इष्टकास्नपनम् **

स्थापयित्वेष्टका:पीठे स्नापयेत् कलशै: क्रमात्
पयोव्रतेन साम्नाग्रे स्नापयेत् पयसा तत: ।

स्नापयेदिक्षुतोयेन मधुवातेति मन्त्रत:55

फलिनीत्यनुवाकेन स्नापयेत् फलवारिणा ।

हिरण्यगर्भमन्त्रेण स्नापयेल्लोहवारिणा56

दधिक्राव्णेति यजुषा दध्ना सुस्नापयेत्तत: ।

स्नापयेत् पञ्चगव्येन पञ्चवारुणिकेत्यत:57

गन्धद्वारेति मन्त्रेण स्नापयेद्गन्धवारिणा ।

मधुवातेति मन्त्रेण मधुस्नानं समाचरेत्58

घृतसाम्नेति साम्ना वै घृतेन स्नापयेत्तत: ।

एकैकं नववस्त्रेण दर्भयुक्तेन वेष्टयेत्59

परिगृह्येष्टका: सर्वा: शयनोपरि निक्षिपेत् ।

** अधिवासार्थहोम: **

तोरणं द्वारकुम्भाँश्च ध्वजाँश्च परिपूरयेत्60

एष्टव्यो मध्यमे कुम्भे परमात्मा चतुर्मुख ।

अष्टान्यन्येषु कुम्भेषु विष्णवादीनष्ट पूजयेत्61

निवेदयेन्महाकुम्भे पायसं वा गुलोदनम् ।

पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा दिशि कुण्डान् प्रकल्पयेत्62

स्थण्डिले वाग्निमानीय जुहुयात् समिदादिभिः।

समिदाज्यतिलं पुष्पं पृथगष्टोत्तरं शतम्63

जुहुयान्मूलमन्त्रेण सूक्तेन च चरुं पुनः।

स्पर्शयेदिष्टकाः सर्वाः संपाताज्येन देशिकः64

हेमसूत्रैः प्रतिसरैरस्त्रमन्त्रेण बन्धयेत्।

विभवानुगुणैर्वान्यैः कार्पासरजतादिभिः65

स्वप्नाधिपतिमन्त्रेण जुहुयात् सर्पिषा शतम्।

** स्वप्नपरीक्षा **

स्वप्नार्थं गुरुणा सार्धं यजमानस्तु संविशेत्66

दुःस्वप्नदर्शने जुह्यान्निर्माणं तस्य सद्मनः।

स्वप्ने शुभे तु सदनं प्रारभेताऽविलम्बितम्67

श्वोभूते शोभने लग्ने स्थापयित्वेष्टका गुरुः।

प्रावेशयेच्च प्रासादमिष्टकास्ताः सुपूजिताः68

इष्टकानां संभारस्थानम्

क्लृप्तस्य द्वारदेशस्य दक्षिणे देशिकोत्तमः।

पादमूलादधस्तात्ताः क्षिपेत्तूर्यादि घोषयेत्69

स्वस्तिकं वाचयित्वा तु ब्राह्मणान् धनतोषितान्।

** देवमनुष्यालययोरिष्टकान्यासे विशेषः ** *

प्रादक्षिण्येऽपि चेन्द्रादिसोमान्तं देवसद्मनि70

मनुष्याणां तु मध्यान्तं मूलमन्त्रेण दैवते।

निदध्यादिष्टका धाम्नि मानुषाणां निकेतने71

श्रीसूक्तेनेष्टकाधानं देवीनामधिदेवता।

इष्टकानां चतुर्मूर्तिः पञ्चमूर्तिस्तु मानुषे72

याम्यवारुणयोर्मूलमग्रमिन्द्रधनेशयोः।

** उपानद्वैषम्ये हानिः **

इष्टकानां भवेन्न्यासे उपानद्विषमं भवेत्73

कृते चेन्मोहतोऽज्ञानाद्वैषम्यभयकारणम्।

तस्मादुपानसदृशीरिष्टकाः प्रथमं क्षिपेत्74

** श्वभ्रपूरितजलावर्तपरीक्षा **

अधिदैवं समभ्यर्च्य श्वभ्रं तोयेन पूरयेत्।

रत्नैर्धान्यैश्च लोहैश्च कुसुमैश्च पृथग्विधैः75

पूरिते सुभृशं श्वभ्रे जलावर्तं परीक्षयेत्।

शुभं प्रदक्षिणावर्तं सव्यावर्तमथाशुभम्76

** श्वभ्रजलशोषे धामयजमानादीनां हानिः **

श्वभ्रे विनिहितं तोयं सद्यः शोषं व्रजेद्यदि77

आरब्धमपि तद्धाम न समाप्तिं समृच्छति।

म्रियते यजमानो वा भवेद्वा राष्ट्रविप्लवः78

निमित्तेष्वशुभेष्वेवं शुभेषु तु शुभं भवेत्।

** मनस्तुष्टेः कार्यहरत्वम् **

देशिकस्य मनस्तुष्टिः सर्वसंपत्करी सदा79

विपत्करी वितुष्टिः स्यात् रथकारस्य वै तथा।

** दुर्निमित्तेषु शान्तिहोमादिः **

दुर्निमित्तेषु सर्वेषु शान्त्यर्थं जुहुयाद् गुरुः80

ब्राह्मणान् भोजयेद्दद्यात् सुवर्णं शक्त्यपेक्षया।

उत्पलस्यारविन्दस्य कन्दं गर्ते विनिक्षिपेत्81

पुण्यतीर्थस्य शालेयकेदारस्य च मृत्स्नया।

मूलमन्त्रेण तद्गर्तं पूरयेच्छादयेच्च तत्82

** आचार्यादीनां दक्षिणा **

आचार्यदक्षिणां दद्याच्छतनिष्कान्वितां नृप: ।

अन्येषामपि सर्वेषां दशनिष्का वरा भवेत्83

आरम्भणेष्टका ह्येवं ता:संस्थाप्य यथापुरम् ।

शान्त्यर्थं जुहुयाद्ब्रह्मन् विमानं कारयेद् बुध:84

** देवागारनिर्माणे फलम् **

देवागारं करोमीति सङ्कल्पादेव केवलात् ।

सद्य: कायगतं पापं नश्येज्जन्मशतार्जितम्85

आरभ्य मन्दिरं मत्य न समाप्य मृतो यदि ।

समाप्तस्यापि गेहस्य फलं पूर्णं समश्नुते 86

तस्माद्वित्तानुसारेण कुर्याद्विष्णवालयं प्रभु: ।

यावदिष्टकया धाम तावतो वत्सरान् बहून्

कर्ता वसति भूयोऽपि नाकपृष्ठे सुसत्कृत: ।

** देवालयापहारिणा दण्ड: **

अपहारेऽपि नरके पच्यते सार्वकालिकम्88

लीलया लिखितं भूमौ प्रासादं मण्डपं तथा ।

मार्जयेन्मूढधीघ रं नरकं यात्यसंशय:89

तस्मान्न चालयेत् धामकल्पितं कमलासन ।

** देवालयार्थमुपकुर्वतां परमपदावाप्ति: **

उपकुर्वन्ति ये मर्त्या मनोवाक्कायकर्मभि: ।

तेऽपि यान्ति पदं विष्णो: पुनरावृत्तिवर्जितम्90

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे प्रथमेष्टकाविधिर्नाम पञ्चमोऽध्याय:

षष्ठोऽध्याय:

****

गर्भन्यासविधि:

श्रीभगवान् -

गर्भन्यासविधिं ब्रह्मन् वक्ष्यामि श्रूयतमसौ ।

गृह्णीयान्मृत्तिकां पूर्वं स्थानेषु दशसु क्रमात्1

शैले ह्रदे पुण्यतीर्थे वल्मीके कर्कटाशये ।

नद्यां वृषविषाणाग्रे दन्तिदन्ते पयोनिधौ । 2

हले चैतेषु संभूता प्रशस्ता मृत्तिका तत: ।

कुमुदस्यारविन्दस्य कशेरूत्पलयोस्तथा3

नीलोत्पलस्य पञ्चैतान् कन्दानपि समाहरेत् ।

मन:शिला हरीतालमञ्जनश्यामसीसकम्4

सौराष्ट्रं रोचनां चैव गैरिकं पारदं तथा ।

आदाय धातून् रत्नानि वज्रवैडूर्यमौक्तिकम्5

स्फटिकं पुष्यकं शङ्खं पद्मरागं तथा परम् ।

चन्द्रकान्तं महानीलं नवैतानि समाहरेत् । 6

शालिनीवारकङ्कूँश्च प्रियङ्गुतिलमाषकान् ।

मुद्गाँश्च यववेणूँश्च गृह्णीयान्नवधान्यकम्7

हिरण्यं रजतं ताम्रमायसं त्रपु सीसकम् ।

सौवर्णं कूर्मरूपं च सौवर्णं शङ्खचक्रकम्8

एतान् सर्वान् समानीय निक्षिपेद्गर्भभाजने ।

भाजनं धान्यराशौ तु न्यस्य वस्त्रेण वेष्टयेत्9

गन्धादिभि: समभ्यर्च्य विष्णुगायत्रिया तत: ।

कुण्डे वा स्थण्डिले वाग्निं समानीय समिध्य च 10
सर्पिषा च समिद्भिश्च विष्णुदैवत्यया तथा।
अष्टोत्तरशतं हुत्वा संपाताज्यं तु सङ्ग्रहेत्11
चरुणा नरसूक्तेन जुहुयात् षोडशाहुतीः।
इन्द्रादिलोकपालेभ्यो भुवनेभ्यस्तथैव च12
पर्वतेभ्यः समुद्रेभ्यः आदित्येभ्यस्तथैव च।
वसुभ्यश्च मरुद्भ्यश्च ऋषिभ्यस्तदनन्तरम्13
वेदेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यः पुराणेभ्यस्तथैव च।
पातालेभ्यश्च दिग्भ्यश्च नागेभ्यस्तदनन्तरम्14
गणेभ्यः सर्वभूतेभ्यो नरेन्द्रेभ्यस्तथैव च।
ग्रहेभ्यश्चैव सर्वेभ्यः स्वाहान्तं जुहुयात्पृथक्15
तिलाज्यमिश्रचरुणा जुहुयात्तेभ्य एव च।
संपाताज्यं समानीय निषिञ्चेद्गर्भभाजने16

** निशायामेव गर्भन्यासः **

निशायामेव कुर्वीत गर्भस्य न्यसनं गुरुः।
सुमुहूर्ते सुनक्षत्र सुपक्षकरणैर्युते17
शङ्खभेर्यादिघोषैश्च सहमङ्गलपाठकैः।
द्विजेन्द्रवेदघोषैश्च आस्फोटक्ष्वेलितैरपि18
आदाय भाजनं पश्चात् देवागारं प्रदक्षिणम्।
गत्वा गर्भगृहं सम्यक् ब्राह्मणैः सह संविशेत्19
द्वारस्य दक्षिणे पार्श्वे प्राग्भ्यं पादपार्श्वतः।

** देवादिभेदेन गर्भन्यासस्थाननिर्देशः **

देवानां पट्टिकायां तु गर्भन्यासः प्रशस्यते20
विप्राणां पट्टिका दन्तान्नृपाणां कुमुदोपरि।
वैश्यानां कुमुदे चैव शूद्राणां जगतोपरि21

** नीचोच्चादिव्यत्यासे अनिष्टफलम् **

नीचे दुःखं भवेन्नित्यमुच्छ्रिते द्रव्यनाशनम्।
स्थानभ्रंशकरं द्वारे भवत्येन न संशयः22
तस्माद्यत्नेन कर्तव्यं सुगुप्तं भित्तिमध्यतः23

** गर्भन्याससमञ्जूषाविधिः **

मञ्जूषां मुख्यलोहेन कृत्वा तालप्रमाणतः।
नवगर्तसमायुक्तं विधानेन समन्वितम्24
दारुजं तदभावे स्याद्गर्तावरणसंयुतम्।
पुण्याहं वाचयित्वा तु पञ्चगव्येन शोधयेत्25

** ध्यानप्रकारः **

ध्यायन् भूमण्डलं सर्वं साद्रिद्वीपसमुद्रकम्।
दिग्गजोत्तम्भितं शेषफणीन्द्रशिखरस्थितम्26
मनस्यावेश्य वसुधां द्विहस्तां श्यामलां शुभाम्।
आकल्पितामृतुस्नातामादध्याद्गर्भसंपदम्27

** मृद्धात्वादीनां न्यासस्थानम् **

आत्मानं केशवं ध्यात्वा सर्वाभरणभूषितम्।
मृदं गृहीत्वा सामुद्रीं परिकुर्यात् प्रदक्षिणम्28
पार्वतीं पूर्वतो न्यस्येत्तीर्थजां दक्षिणे तथा।
नदीजां पश्चिमे भागे ह्रदजामुत्तरे तथा29
कुलीरमृदमाग्नेय्यां नैरृते वाल्मिकीं मृदम्।
हलजां दिशि मारुत्यामैशान्यां हस्तिदन्तजाम्30
वृषभस्य विषाणस्थां ब्रह्मस्थाने निवेशयेत्।
कन्दमौत्पलमैन्द्रे स्याद्यमदिश्यथ कौमुदम्31

नैलोत्पलं प्रतीचीने काशेरवमुदग्दशि ।

ब्रह्मस्थाने भवेत्पाझं ततो धातून् विनिक्षिपेत्32

पूर्वं मनःशिलां याम्ये हरितालं च वारुणे ।

अञ्जनं धनदाशायामाग्नेय्यां दिशि सीसकम्33

सौराष्ट्रं नैरृते भागे वायवीये तु रोचनाम् ।

ईशाने गैरिकं मध्ये पारदं ब्रह्मणः पदे34

वज्रं पूर्वे भवेद्याम्ये वैडूर्यं पश्चिमेमणिः ।

कौबेरे पुष्यकं भागे स्फटिकं ज्वलने भवेत्35।

नैरृते मौक्तिकं वायौ चन्द्रकान्तशिला तथा ।

माहेश्वरे महानीलं पद्मरागं तु मध्यमे36

शालिबीजं भवेत्प्राच्यां नीवारं दक्षिणे तथा ।

कङ्कुं प्रतीच्यां धनदे प्रियङ्गुं ज्वलने तथा37

माषो नैरृतभागे स्यात्तिलो मुद्गस्तु मारुते ।

ऐशाने वेणुधान्यं स्याद्यवः स्याद्ब्रह्मणः पदे38

हिरण्यं पूर्वदिग्भागे दक्षिणे रजतं भवेत् ।

पश्चिमे ताम्रमाधाय निक्षिपेदुदगायसम्39

आग्नेये त्रपु राक्षस्यां कांस्यं मारुतदिश्यपि ।

सौवर्णं कूर्ममैशान्यां दरदं हेमनिर्मितम्40

चक्रं जाम्बूनदं मध्ये विन्यसेन्मूलविद्यया ।

** *भूदेवताध्यानमन्त्रः **

महीं देवीं ततो ध्यात्वा मन्त्रमेतमुदीरयेत्41

सर्वभूतधरे कान्ते पर्वतस्तनमण्डिते ।

समुद्रपरिधानीये देवि गर्भं समाश्रय 42

** श्वभ्रपूरणविधिः **

एवमुक्त्वा ततः श्वभ्रं गोमूत्रेण परिप्लुतम् ।

आच्छादयेद्विधानेन सुधया दार्ढ्यमाचरेत्43

** गुरुदक्षिणा **

गुरवे दक्षिणां दद्यात्पूव क्तद्रव्यसंख्यया ।
रक्षाम् समन्ततः कुर्याद्गर्भस्य स्खलनं यदि44
प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् दुर्निमित्ते च पूर्ववत् ।

** गर्भन्यासं विना ग्रामप्रासादादिकरणे दोषः **

अकृत्वा गर्भविन्यासं ग्रामं प्रासादमेव वा45

यदि कुर्यात् क्षयं यायात् अचिराद्वास्तु धाम वा ।

तद्ग्रामवास्तुनोर्हेम्ना गर्भमादौ समाचरेत्46

** धाम्नः आयामविस्तारविधिः **

धामैकहस्तमपरं शतहस्तं परं स्मृतम् ।

एकभूम्यपरं धाम परं द्वादशभूमिकम्47

विस्ताराद्द्विगुणोत्सेधमुत्सेधानुगुणं तलम् ।

वित्तानुरोधं चोच्छ्रायः कर्तव्यः कमलासन48

** एकादिद्वादशतलेषु देवस्य शयनादिविधिः **

स्रष्टुर्देवस्य शयनमादिभूमौ विधीयते ।

आसनं श्रीधरायुक्तं द्वितीये तु तले भवेत्49

स्थानं तथा तृतीये स्याच्चतुर्थे यानमिष्यते ।

पञ्चमे योगशयनं षष्टे भोगासनं भवेत्50

योगस्थितिः सप्तमे स्यादष्टमे तार्क्ष्यवाहनम् ।

नवमे भोगशयनं भोगास्स्युर्दशमे भवेत्51

स्थितिरेकादशे भोक्तुं द्वादशे विश्वरूपवान् ।

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे गर्भन्यासविधानं नाम षष्टोऽध्याय:

****

सप्तमोऽध्याय:

**अधिष्ठान विधि: ,उपपीठम् **

श्रीभगवान्

अधस्तादुपपीठं स्यादधिष्ठा नस्य धारकम् ।

शोभार्थं रक्षणार्थं च समुच्छ्रायार्थमेव वा1

अधिष्ठानसमोत्सेधमर्धं वा स्यात् त्रिपादकम् ।

पादांशं वा त्रिभागं वा सार्धांशं वा सपादकम्2

द्विगुणं त्रिगुणं वापि कर्तव्यमुपपीठकम् ।

उत्सेधं दशधा कृत्वा भागेनैकेन वर्धनात्3

पञ्चमांशमधिष्ठानं धाम्नोबाह्ये तु निर्गम: ।

दण्डं वा सार्धदण्डं वा द्विदण्डं वा त्रिदण्डकम्4

अधिष्ठानं जगत्या वा समन्तात्पादबाह्यकम् ।

** वेदिभद्रादिभेद: **

वेदिभद्रं प्रतीभद्रं सुभद्रं च त्रिधा मतम्5

** वेदिभद्रम् **

उच्छ्राये भानुभागे तु द्व्यंशे सोपानमीरितम् ।

पद्ममंशं तदूर्ध्वेऽर्ध क्षेपणं पाञ्चभागिकम्6

ग्रीवमर्धेन कम्पं स्याद्भागैकेनाम्बुजं भवेत् ।

शेषांशं वाजनं कम्पमष्टांशमुपपीठकम्7

षडङ्गं वा विधातव्यमूर्ध्वाधस्ताद् भुजान्वितम् ।

वेदिभद्रं द्विधाप्रोक्तं सर्वहर्म्येषु योग्यकम्8

** प्रतीभद्रम् **

अनीदृक् च शिवांशैस्तु भानुभागांशकांशकै: ।

त्र्यंशैकांशैकभागे तु द्वाभ्यामंशेन योजयेत्9

जगतो वाजनान्तं तु तुङ्गे त्रिनवभागके ।

पादुकं पङ्कजं कम्पं पीठमुत्तरमम्बुजम्10

कपोत पालिकान्तादि प्रतिवाजनमुच्यते ।

प्रतीभद्रमिदं नाम्ना सर्वालङ्कारसंयुतम्11

युग्मे चाक्षांशकांशैस्तु द्वे काष्ठांशांशकांशकै: ।

त्र्यंशकेनांशकैर्द्वाभ्यामेकेनैवात्र योजयेत्12

पादुकां पङ्कजं चैव मालिङ्गान्तरितंतथा ।

प्रत्यूर्ध्वे वाजनं कण्ठमुत्तरान्तं कपोतकम्13

आलिङ्गान्तरितं चोर्ध्वे प्रतिश्चैवोर्ध्ववाजनम् ।

द्विविधं प्रतिभद्रं स्यादेकभागाधिकं तत:14

** सुभद्रम् **

त्रिसप्तांशे तदुत्सेधे द्वाभ्यां जन्म तथाम्बुजम् ।

अर्धेनकण्ठमर्धेन पद्मं द्वस्थंशेन वाजनम्15

अर्धेनार्धं तथा कम्पं कण्ठमष्टाङ्गमीरितम् ।

अंशेनोत्तरमर्धेन पद्मं चोपानहं त्रिभि:16

भागार्धमूर्ध्वकम्पं स्यादेतन्नाम्ना सुभद्रकम् ।

जन्मद्व्यंशं त्रियंशेन पद्ममंशेन कन्धरम्17

द्वाभ्यां वाजनमेकेन कम्पमष्टांशकैर्गलम् ।

अंशेन कम्पकं द्वाभ्यां वाजनं कम्पमंशकम्18

सुभद्रं द्विविधं प्रोक्तं सर्वालङ्कारसंयुतम् ।

सिंहेभमकरैर्व्यालैर्भूताद्यैरप्यलङ्कृतम्19
प्रतिवक्त्रं झषास्यं स्याद्वालेनारूढमस्तकम्।
अर्हितानर्हिते हर्म्ये सर्वत्र परिकल्पयेत्20
अङ्गमङ्गं प्रतिप्राज्ञैर्वृद्धिहीनं तथोच्यते।
तद्धाम सूकरं नाम युञ्जीयादुपपीठके21

** उपपीठविधेशेष: **

मूर्ताधिष्ठानतुङ्गाच्च द्विगुणं वा समं भवेत्।
सार्धं वार्ध त्रिभागं च कुर्यादत्रोपपीठकम्22
सप्रत्यङ्गं समं चार्धं वाजनं तदिदं भवेत्।
उपपीठमिदं प्रोक्तं समासात् कमलासन23

** अधिष्ठानम् **

अधिष्ठानमथो वक्ष्ये देवागारस्य सिद्धये।
स्तम्भायामत्रिभागैकमधिष्ठानं प्रमाणत:24
स्तम्भायामाष्टभागैकं प्रभाधिष्ठानकम्पकम्।
पदायामं तलोत्सेधं समधिष्ठानकोत्तमम्25
वितस्तिन्यूनकं वापि अथवापि षडङ्गुलम्।
एवं त्रिधा विभज्यन्ते प्रभाधिष्ठानकम्पकम्26
तदूर्ध्वे वाष्टभागैकं रागाधिष्ठानकम्पकम्।
उपानवर्गाधिष्ठानमुपानमिह पट्यते27

** द्वादशाङ्गानि **

उपानं जगतीपद्मं कण्ठं कम्पं च पट्टिका।
निद्रिका पद्मकोचेतं स्कन्धमन्तरितं भवेत्28
इत्येवं द्वादशाङ्गानि अधिष्ठानानि कल्पयेत्।

** पादबन्धप्रतीबन्धे **

पादबन्धं प्रतीबन्धं द्विविधं योनि मूलकम्29
पादानां बन्धनत्वाच्च पादबन्धनमिष्यते।
वृतेन प्रतिबध्नीयात् प्रतिबन्धनमिष्यते30
छेद्यं तत्पादबन्धं स्यादच्छेद्यं प्रतिबन्धनम्।
तदङ्गं परितश्छेद्यमर्धच्छेद्यं न कारयेत्31
अङ्गच्छेद्यं शुभं प्रोक्तं अर्धच्छेद्यं यशस्करम्।
होमस्तत्पादबन्धं स्यात्प्रतेस्तम्भं प्रतिक्रिया32
प्रतिबन्धमधिष्ठानं छेद्यमानं न कारयेत्।
यदि कुर्याल्लभेद्योषानेकवृद्धिकुलक्षयम्33
प्राकार गोपुरद्वारं स्यादधिष्ठानछेदनम्।
एवं मार्गविधिं शस्तं कारयेद्धास्तु शास्त्रत:34

** उपानविस्तार: **

उपानविस्तृतं तच्च चतुर्दण्डं त्रिदण्डकम्।
द्विदण्डं चैकदण्डं च सार्धार्धं पादबाह्यत:35
एवं पञ्चविधाकारं उपानं होमनिर्गमम्।
दण्डंचैव द्विदण्डं च अर्धार्धं च त्रिपादकम्36
तच्चार्धं दण्डमानं वा होमायां चैव मानत:।
प्रकृतेरुपरिस्थं यद्धोमायामं च मानत:37
विमानाधारहोमायां बहुलस्तम्भमुच्छ्रयम्।
तावन्मानावगाढं च योजयेत्तत्र पद्मज38
जन्मभूम्यास्त्वधिष्ठानं तत्रादौ कारयेद्बुध:।
देवानां चाप्यधिष्ठानं चत्वारिंशत्तु तद्भवेत्39
अधिष्ठानं तु कर्तव्यं वस्तुभिश्च शिलादिभि:।

** पद्मबन्धाद्याधिष्ठानम् **

पद्मबन्धाद्यधिष्ठानं वक्ष्येऽलङ्कारपूर्वकम्40

तत्पद्मपत्रचित्रैर्वा सभाधिष्ठानकोत्तमम्।

वितस्तिन्यूनकं वापि हीनं वापि षडङ्गुलम्41

एवं त्रिधा विभज्यन्ते सभाधिष्ठानकम्पकम्।

तदूर्ध्वे चाष्टभागैकप्रभाधिष्ठानकम्पकम्42

नवाधिष्ठानमुच्छ्रायमधिष्ठानादि कल्पयेत्।

पादस्यार्धमथोत्सेधमधिष्ठानं तु षोडश43

उपानस्यार्धमुत्सेधं पद्माच्च चतुरश्रकम्।

आधारं पट्टिकस्यांशं शेषं पद्मकमुच्छ्रियम्44

द्व्यर्धांशंमध्यकुम्भं स्यादेकार्धं चोर्ध्वपद्मकम्।

स्कन्धान्तरं द्विभागे तु प्रथमात् द्व्यंशभिन्नकम्
प्रतिवाजनमेकांशं पद्मबन्धमिति स्मृतम्।

यस्याधिष्ठानमुत्सेधं पञ्चादशविभागिकम्46

प्रथमश्चैकभागस्तु पञ्चांशं जगती भवेत्।

कुमुदं तच्चतुर्थांशं स्कन्धं तद् द्व्यंशमंशकम्47

द्व्यंशं च प्रतिरुत्सेधं वाजनं चैकभागिकम्।

प्रतिबन्धमिदं नाम्ना कीर्तितं कमलोद्भव48

यस्याधिष्ठानमुत्सेधं त्रयोविंशतिभागिकम्।

द्व्यर्धं तदुपधानोच्चं पञ्चार्धं जगती भवेत्49

पञ्चांशं कुमुदोत्सेधं एकांशोपरिपट्टिका।

त्र्यंशकं ग्रीवमुत्सेधं कम्पं निद्रा द्वियंशकम्50

कपोतसदनं नाम्ना सदनेषु सुपूजितम्।

उपानं तु भागेन जगती सप्तभागिकम्51

वप्रकं तु षडंशं स्यात् वेत्रं पादाधिकांशकम्।

तथैवान्तरितोत्सेधं द्व्यंशार्धं प्रतिरुच्छ्रयः52

प्रतिवाजनमेकांशं भागैर्विंशतिभिर्युतम्।

प्रतीमुखं कारिभूतं नागवक्त्र समायतम्53

प्रतिबन्धमिदं नाम्ना सर्वभूतेषु योग्यकम्।

द्विभागाभ्यामुपोपानं सप्तांशैर्जगती भवेत्54

षडंशैः कुमुदोत्सेधं धारावप्रं सुवृत्तकम्।

आलिङ्गान्तरितं द्वाभ्यां तदर्धं चाधिकं भवेत्55

तद्वयार्धं प्रतिमुखं सर्वावयवशोभितम्।

सिंहैश्च मकरैर्व्यालैर्वल्लीपत्रैरलङ्कृतम्56

प्रमुखं मकरास्यं स्यान्मकरध्वजसंयुतम्।

मकरास्येभनिष्क्रान्तं व्यालविद्याधरीगणाः57

शेषांशं वाजनोपेतं केसराग्रसमन्वितम्।

एकविंशतिभागैकयुक्तं नानाप्रतिक्रमम्58

अथोत्सेधमधिष्ठानं पञ्चादशविभागिकम्।

जन्मस्यार्धविभागेन जगतीश्चतुरंशकम्59

स्रक्पद्मवेदिबन्धेन युक्तं कुम्भं त्रियंशकम्।

पद्मबन्धेन तस्योर्ध्वे त्रिपादेनोर्ध्वपट्टिका60

तथैव पट्टिकोत्सेधं द्व्यंशाभ्यां प्रतिरुच्छ्रयः।

अर्धेन वाजनं कुर्यादर्धपट्टार्धभागिकम्61

पद्मबन्धमिदं नाम्ना देवानामभयं परम्।

यदधिष्ठानमानं हि भवेद् द्वाविंशतिक्रमात्62

अंशेन पट्टिकां कुर्यात् द्व्यंशेनैवाम्बुजं भवेत्।

तदंशेनोर्ध्वपट्टं स्यात्षडंशैर्जगती भवेत्63

चतुर्थं कुमुदोत्सेधं तस्योर्ध्वैकांशपट्टिका।

कण्ठं स्यात् त्रिभिरंशेन अर्धेनोपरिपट्टिका64

अर्धेनोर्ध्वाम्बुजं कुर्यान्महापट्टं त्रियंशकम् ।

अर्धेनोपरि पद्मं स्यात् कम्पमर्धेन कारयेत्65

प्रतिबन्धमिदं नाम्ना सर्वधामसु योजयेत् ।

होमस्तम्भं प्रतिस्तम्भं द्विविधं पाददैर्घिकम्66

प्रकृतेस्तु तलादूर्ध्वे होमस्तम्भं प्रकल्पयेत् ।

प्रतिस्तम्भं प्रतेरूर्ध्वमुत्तरान्त: प्रपादकम्67

पादायामार्धमुत्सेधं अधिष्ठानप्रमाणत: ।

वैशेषिकप्रमाणं स्याद्विशेषोत्पत्तिभाषितम्68

अधिष्ठानोत्सेधमानं षडष्टनवभि: क्रमात् ।

रुद्रांशै: सूर्यभागं स्याद्दशबन्धांशमानत:69

एकांशेनाङ्कसूत्रं स्यात्सप्तमानप्रमाणत: ।

शेषांशं पाददैर्घ्यं स्याद्ग्रीवां वा सप्तमानत:70

देवहर्म्याद्यधिष्ठाने सभायां मण्डपेऽपि वा ।

पञ्चवर्गाग्रहर्म्यं स्याच्चतुवर्गाग्रहर्म्यकम्71

ततस्तद्धर्म्यमानं स्यादधिष्ठानप्रमाणत: ।

देवालये सभास्थाने आधारस्य प्रमाणत:72

नरावासे न कर्तव्यं कर्तृभर्तृविनाशनम् ।

पादबन्धं प्रतीबन्धं द्विविधं बन्धमुच्यते73

एतद्देवालये कृत्यमकृत्यं मनुजालये ।

उपाननिष्क्रमं प्रोक्तं चतुर्दण्डं त्रिदण्डकम्74

त्रिदण्डार्धं द्विदण्डं च द्व्यर्धं चैकमुच्यते ।

इत्येवं होमनिष्क्रान्तं दिक्संख्या पादबाह्यत:75

मूलपादस्तु विस्तार: अग्रपादस्तु विस्तृत: ।

तत्तत्पादप्रमाणं स्यात्तत्तद्वैपुल्यमानत:76

यदुपानस्य निष्क्रान्तं त्रियंशेन तु भाजयेत् ।

त्यक्त्वैकांशं बहिस्तत्र वप्रकां कारयेद्बुध:77

तद्वत्कुमुदपट्टं च तद्वद् ग्रीवस्य वेशनम् ।

द्विदण्डं च त्रिदण्डं च पादोनं सार्धदण्डकम्78

सपादाधिकदण्डं च दण्डदण्डार्धबाहुलम् ।

इत्येवं बहुधा प्रोक्तमधिष्ठानस्य लक्षणम्79

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे
अधिष्ठानविधिर्नाम सप्तमोऽध्याय:

****

अष्टमोऽध्याय:

** विमानविधि **

श्रीभगवान् -

प्रभेदमधुना वक्ष्ये विमानानां सलक्षणम् ।

आनन्त्यात् तत्प्रभेदानां किञ्चिदेव प्रदर्श्यते1

विमानानि च भिद्यन्ते तलाधिष्ठानभेदत: ।

** वैजयन्तकविमानम् **

ग्रीवा च मस्तकं च द्वे वृत्तं चेद्वैजयन्तकम्2

** श्रीविशालम् **

मूले मूले यदि स्थूलमग्रेऽग्रे सूक्ष्ममद्भुतम् ।

पुरोभागे महाघोणं त्रिदिक्षु स्वल्पनासिकम्3

स्तूपीचतुष्कं नासायां विमाने चोभयोरपि ।

वृत्तायतविमानं तद्दृढधामाभिपूजितम्4

सकर्णकूटं श्रीभोगं मध्ये भद्रं तथाविधम् ।

** पुष्पकम् **

श्रीविशालमिति प्रोक्तं वस्वस्त्रं स्वस्तिबन्धनम्5

श्रीकरं चतुरश्रं तु षोडशाश्रयुतं पुनः ।

विमानं पुष्पकमिदं विमानेषु सुपूजितम्6

** केसरम् **

भद्रेण सहितं मध्ये मस्तके कर्णकन्धरम् ।

कोष्ठकं भद्रनास्यङ्गं सुवृत्तं गलमस्तकम्7

विमानं केसरमिदं सर्वालङ्कारशोभितम् ।

** सुदर्शनम् **

मुखे मुखे समावृत्तं शिरस्तु द्वित्रिनेत्रवत्8

सौमुख्यं कर्करीभूतं वृत्तगर्भगृहान्वितम् ।

मुखे तस्य महाघोणं विमानं चोभयोरपि9

स्तूपीयुग्ममयुग्मं वा नासिकल्पं त्रिदिक्षु च ।

वृत्तायतं सुवृत्तं वा नाम्नैतत्स्यात् सुदर्शनम्10

** स्वस्तिकम् **

चतुरश्रमधिष्ठानं तद्वत्कण्ठं च मस्तकम् ।

चतुष्कूटसमायुक्तं चतुष्कोष्ठसमन्वितम्11

शिखरं च महादिक्षु महानासाभिरन्वितम् ।

तोरणैर्वेदिभद्राद्यैर्नानाचित्रैर्विचित्रितम्12

नाम्नैतत्स्वस्तिकं प्रोक्तं विमानेषु सूपूजितम् ।

** विपुलसुन्दरम् **

तदेव सौष्ठिकं निम्नमुन्नतं कोष्ठकं यदि13

अन्तःप्रस्तरसंयुक्तमेतद्विपुलसुन्दरम् ।

** पर्वतम् **

अंशमंशद्वयं सत्रिपादांशं स्वांघ्रिभागिकम्14

भागद्वयं विभक्तांघ्रिप्रस्तरग्रीवमस्तकम् ।

पादोदये नवांशे तु द्वितलादिविमानके15

अन्तरप्रस्तरोपेतं कूटशालाभिरन्वितम् ।

नानालङ्कारसंयुक्तं नानापादैरलङ्कतम्16

विमानं पर्वतं प्रोक्तं विमानेषु सुपूजितम् ।

** मन्दरम् **

तदेव वर्तुलं वेदिकन्धरं शिखरं घटम्17

अष्टकूटं चतुःशालायुक्तं सप्ताष्टनासिकम् ।

कोष्टकं निर्गमं मध्ये द्वित्रिदण्डेन सोष्टकम्18

समग्रीवशिरोपेतं कूटकोष्ठसमन्वितम् ।

नानाधिष्ठानसंयुक्तं नानापादैरलङ्कृतम्19

चतुरश्रं सुवृत्तं वा नाभिभिर्बहुभिर्युतम् ।

नाम्नैतन्मन्दरं प्रोक्तं विमानं कमलासन20

** स्वस्तिबन्धम् **

तदेव शिखरे सार्धकोष्ठकं तु चतुष्टयम् ।

चतुरश्रशिरोयुक्तं चतुष्कूटसमन्वितम्21

नानाधिष्ठानसंयुक्तमनेकतलसंयुतम् ।

नासीभिश्च सहस्रैस्तु तदर्धं पादमेव वा22

नाम्नैतत्स्वस्तिबन्धं स्यान्नानावयवशोभितम् ।

** कल्याणम् **

तदेव सौष्टिकं कोष्ठमन्तरप्रस्तरैर्युतम्23

हारात्पं कन्धरं निम्नं नवाष्टैर्वाल्पनासिकम्।

नानालङ्कारसंयुक्तमेतत्कल्याणमिष्यते24

** पाञ्चालम् **

तदेव शिखरे सार्धकोष्ठकं रहितं तु चेत्।

चतुर्नासीसमायुक्तमेतत्पाञ्चालमिष्यते25

** विष्णुक्रान्तम् **

तदेवाष्टाश्रकं वेदिं कण्ठं च शिखरं घटम्।

शिखरेऽष्टमहानासि नाम्नैतद्विष्णुक्रान्तकम्26

** सुमङ्गलम् **

तदेव कूटशालानामन्तरप्रस्तरैर्विना।

तच्चतुर्भागमधिकमायतं चतुरश्रकम्27

आयताश्रं तथा वेदिं कर्णं च शिखरं घटम्।

स्थूपीत्रयसप्तमायुक्तमेतन्नाम्ना सुमङ्गलम्। 28

** कान्तारम् **

तदेवायतवृतं चेद्वेदिका जठरं शिरः।

सर्वावयवसंयुक्तमेतत् कान्तारमिष्यते29

** पुष्करम् **

तारादर्धांशमधिकमायतं चतुरश्रकम्।

द्व्यश्रयुक्तं शिरोयुक्तं नेत्रशाला मुखान्वितम्30

विमानं पुष्करं प्रोक्तं सर्वहर्म्येषु पूजितम्।

** मनोहरम् **

चतुरश्रमधिष्ठानवृत्तगर्भगृहान्वितम्31

सर्वालङ्कारसंयुक्तमेतन्नाम्ना मनोहरम्।

** कौबेरम् **

तदेव चतुरश्रं स्याद् गर्भगेह मसूकरम्32

वर्तुलं जन्मतस्तूपी कान्तं चेद्वृत्तहर्म्यकम्।

आयताश्रमधिष्ठानं षडश्रं कन्धरं शिरः33

सर्वालङ्कारसंयुक्तं नाम्ना कौबेरकान्तकम्।

** भद्रकोष्ठम् **

नानाधिष्ठानसंयुक्तं नानापादैरलङ्कृतम्34

पादोपरि समासीनस्वस्ति काबन्धशोभितम्।

अनेकतलसंयुक्तं नानालङ्कारसंयुतम्35

नासीभिर्बहुभिर्युक्तं स्तूपीभिर्बहुभिर्युतम्।

भद्रकोष्ठमिदं नाम्ना आयतं चतुरश्रकम्36

** वृत्तकूटम् **

तदेव वर्तुलं कर्णकूट कर्णशिरस्तथा।

चतुर्नासीसमायुक्तं वृत्तकूटमिदं भवेत्37

** कोष्ठभद्रम् **

तदेवाष्टांशमाधिक्यमायतं चतुरश्रकम्।

कर्णकूटं तथा कर्णमायतं वृत्तमस्तकम्38

कोष्ठभद्रमिदं विद्यात्सर्वहर्म्येषु पूजितम्।

** श्रीभोगम् **

तदेव वर्तुलं वेदिकर्णं च शिखरं घटम्39

शेषं पूर्ववदुद्दिष्टं नाम्ना श्रीभोगमिष्यते।

** पुष्करम् **

वृत्ते वृत्तायते चैव नासीभिर्बहुभिर्युतम्40

अनेकतलसंयुक्तं नानालङ्कारसंयुतम्।

विमानाधारकैर्युक्तमेतत्पुष्करमिष्यते41

** लम्बपञ्जरम् **

जलस्थलं विहायोर्ध्वे आयतं चतुरश्रकम्।

कर्णं च शिखरं तद्वच्चतुर्नासीसमन्वितम्42

विमानाधारकैर्युक्तं बहुस्तूपीसमन्वितम्।

नानालङ्कारसंयुक्तं लम्बपञ्जरमीरितम्43

** जयावहम् **

नानामसूरकस्तम्भवेदिकाजालतोरणम्।

नानालङ्कारसंयुक्तं नानाचित्रैर्विचित्रितम्44

सोपपीठमधिष्ठानं केवलाङ्गमसूरकम्।

स्वस्तिकाकारसंयुक्तं नासिकाभिरलङ्कृतम्45

आयतं चतुरश्रं च अनेकतलसंयुतम्।

नानानाटकसंयुक्तमेतन्नाम्ना जयावहम्46

** वन्दिकम् **

तदेवान्यैरलङ्कारैर्वेदाश्रिं कन्धरं शिरः।

नानामसूरकस्तम्भवेदिकाद्यैरलङ्कृतम्47

नाम्ना वन्दिकमित्युक्तं विष्णोर्मन्दिरमुत्तमम्।

** सौभद्रम् **

आयताश्रं सभाकारं शिरः सर्वायताश्रकम्48

अनेकतलसंयुक्तं स्तूपीत्रयसमन्वितम्।

स्थूपीचतुष्कयुक्तं वा चतुर्नासीसमन्वितम्49

सौभद्रमिति ज्ञेयं वर्षस्थलविवर्जितम्।

** कमलमण्डलम् **

चतुरश्रमधिष्ठानं चतुरश्रगलं तथा।

कुम्भाकारं गलादूर्ध्वमनेकतलसंयुतम्50

विमानमेतद्देवस्य ज्ञेयं कमलमण्डलम्51

** इन्दुभद्रम् **

महापट्टत्रिभागेन मुखे भवति नासिका।

शतदृक् स्पृष्टपार्श्वे तु आश्रेयं त्रितलच्छदम्52

इन्दुभद्रमिदं नाम्ना भवनेषु सुपूजितम्।

** धवलिकान्तम् **

पट्टिकाम्बुजस्रग्वेत्रवेत्रद्वक्पट्टिकान्वितम्53

प्राङ्गणं तु चतुर्भेदं शुकनासासमन्वितम्।

चतुरश्रं चन्द्रशाला मुखे महति नासिका54

एकपञ्चार्धपञ्चार्धचतुर्भागैरधःक्रमात्।

नाम्ना धवलिकान्तं स्यात्पद्माधिष्ठानसंयुतम्55

** सौम्यम् **

चतुरश्रादिभूपेतमुपर्यष्टाश्रसंयुतम्।

तदूर्ध्वं समवृत्तं तु प्रागुक्तान्य क्रमान्वितम्56

सौम्यं नाम्ना च साधारं शिखरं कण्ठकूटधृक्।

** ललितभद्रकम् **

कर्णकूटं सुवृत्ताभं ग्रीवाकारं सकुण्डलम्57

शिखरेण समायुक्तं नाम्ना ललितभद्रकम्।

** व्यासाख्यम् **

आयताश्र मधश्छन्दं व्यासाख्यं शक्तिबन्धनम्58.

** शैलच्छन्दम् **

दीर्घं कमलबन्धं तु वृत्तग्रीवा तथा शिरः।

पञ्चकोष्ठकपादाद्यग्रहपिण्डिमपिण्डितम्59

अर्पितानर्पिताङ्गं च शैलच्छन्धसमाह्वयम्।

** मध्येभद्रम् **

विशालं च शिरोयुक्तमेतदेव जयावहम्60

निम्नशालोच्चकूटं तु चतुरष्टाश्रवृत्तवत्।

नासिकाबहुसंयुक्तं मूलमध्याग्रकूटकम्61

वृत्तगर्भगृहं नाम्ना मध्येभद्रमिति स्मृतम्।

** श्रीमच्छन्दम् **

एतन्नाम्ना श्रियश्छन्दं चतुरश्रान्तरालयम्62

** योगानन्दनम् **

एतदेव त्रिरश्रं चेत् शाखाकारं शिरोगलम्।

मुखान्तमुन्नतमुखं शेषं तद्वृत्तकर्णकम्63

पृष्ठतश्चा श्रयुक्तं तत् श्रान्तकेशप्रकोष्ठकम्।

समवृत्तशिरोयुक्तं योगानन्दनमुच्यते64

** हंसतारकम् **

आयताष्टाष्टशिखरग्रीवमष्टाष्टनासिकम्।

सौकर्यं सौकुमार्यं च षडष्टशिखरान्वितम्65

घटाकृति समाकारं कर्णकूटोल्लसद्गलम्।

षडश्रशिखरं ग्रीवं नाम्ना तद्धंसतारकम्66

** माहेन्द्रकम् **

आयताग्राकृतिः शाला शिरःशाला मुखे मुखे।

द्विचन्द्रशालकं पृष्ठमेतन्नाम्ना महेन्द्रकम्67

** सूर्यकान्तम् **

चतुरश्राङ्गसंयुक्तं चतुरश्रमसूरकम्।

नव त्रयोदशं दीर्घं हस्वाकारं च मण्डलम्68

शालामुखे मुखे पृष्ठे तत्पार्श्वेष्वष्टनासिकम्।

ग्रीवापिण्डं चतुर्विंशन्नासिकाभिरलङ्कृतम्69

नाम्नैतत्सूर्यकान्तं स्याद् वृत्तायतशिरोगलम्।

** मङ्गलास्पदम् **

सौरभ्यं पार्श्व पादान्तं मध्यमं सोर्ध्वपञ्जरम्70

मङ्गलास्पदमित्युक्तं नाम्ना शेषं पुरोक्तवत्।

** उदारसारम् **

दशभागं चतुर्भागं व्यासवृत्तान्तमायतम्।

चतुरश्रं बहुच्छन्दं शालायां च मुखे मुखे71

महानासीद्वयोपेतं मुखे च चतुरष्टकम्।

शिरः पद्मासने पन्थाः पद्मकुण्डलसन्निभम्72

विंशति द्वारिकानासी निद्रानिद्रसमन्वितम्।

द्विभागं च चतुर्भागं वृद्ध्या दीर्घाश्रमूलकम्73

प्रागुक्तं चतुरश्रं तु शालापञ्जरसंयुतम्।

शतनासीसमायुक्तं तथा चैव तु विंशतिः74

प्राङ्मुखो मध्यमारभ्य कूटमन्यत् पुरोक्तवत्।

उदारसारमेतत्तु दीर्घं वृत्तं तु सारवत्75

** विजयम् **

अर्धान्यष्टाश्रसंयुक्त मधस्ताच्चतुरायतम्।

उज्वलं प्रज्वलं भूमिचतुरश्राष्टमण्डलम्76

अर्धारं च तथा ग्रीवं शिखरं युगनासिकम्।

विजयं नाम षट्सप्तभागार्धार्धसमन्वितम्77

** अमलाङ्गम् **

चतुरर्धं चतुष्कोष्ठवृत्ताष्टाश्रशिरोगलम् ।

अमलाङ्गमिदं नाम्ना नवसप्तपदे स्थितम्78

** विमलाकृतिः **

युक्तं द्वादशभिः कोष्ठैः अष्टाभिश्च प्रकोष्ठकैः ।

अष्टोर्ध्वपञ्जरैरष्ठनासिकाशिखरान्वितम्79

अनेकतलसंपन्नं नाम्नैतद्विमलाकृति ।

महापीठं तु गर्भं स्यात् अर्धारोंचोर्ध्वपट्टिका80

मण्डूकैर्धारिकाभासादासने परिकल्प्य च ।

कोष्ठैर्द्वादशभिर्युक्तं सौष्टिकाभिरथाष्टकैः81

व्यक्तैः पञ्जरशालाभिर्द्वाराग्रशिखरैर्गलम् ।

अष्टोर्ध्वं पञ्जरं विंशच्छतैस्तु विमलेदहम्82

सुवृत्तं शिखरग्रीवं कपोतेनाष्टनासिकम् ।

अर्धाधिके चतुष्कोणे मङ्गलाकारकुट्टिमम्83

एतद्धि विमलं धाम त्रिधेयं विमलाकृतिः ।

** श्रीधरम् **

विंशत्त्रयोदशांशं वा अष्टांशं द्वादशांशके84

द्वात्रिंशत् त्रिंशतिर्वापि गर्भं स्याच्चतुरायतम् ।

अर्धाधिकाधिकं द्व्यङ्गं कर्करीकृतनासिकम्85

तथा विन्यस्तसर्वाङ्गं शालाकृति शिरोन्वितम् ।

शिखराष्टं महानासि शालापञ्जरसंयुतम्86

एतच्छ्रीधरमित्युक्तं श्रियं ददति देहिनाम् ।

** चन्द्रकान्तम् **

एतद्वृत्तायताकारं कर्करीकृतनासिकम्87

शेषं पूव त्तवत्सर्वं चन्द्रकान्तमिदं स्मृतम् ।

** श्रीप्रतिष्ठितम् **

मुखे मुखे सभावक्त्रं शिरसस्तद् द्विनेत्रवत्88

सौमुख्यं कर्करीभूतं वृत्तगर्भगृहान्वितम् ।

वृत्तायतविमानेषु मुखे महति नासिका89

नासिकापृष्ठतश्चापि स्तूपीत्रयसमन्वितम् ।

चतुरश्रतलच्छन्दं वृत्तगर्भगृहान्वितम्90

सुवृत्तं शिखराकारं नासीभिः पञ्चभिर्युतम् ।

नवांशं वाऽष्टसंयुक्तं श्रीप्रतिष्ठितमुच्यते91

** शुद्धस्वस्तिकम् **

महानास्यां चतस्रः स्युः शालापञ्जरसंयुतम् ।

तच्चतुश्चार्धसंयुक्तं वृत्तमूर्ध्वशिरोधरम्92

सञ्चितं सञ्चिताङ्गं च सोपानानां चतुष्टयैः ।

कपोतमूलया युक्तं द्वारेणैव पताकया93

अन्तः प्रस्तरसंयुक्तमुन्नताङ्ग समन्वितम् ।

प्रासादमध्य कर्णस्थैः नीलीकृतविशालकैः94

शालापञ्जरकूटैश्च युक्तं प्रासादमस्तकम् ।

अधिष्टानादिभिर्वर्गैरूहप्रत्यूह मण्डनैः95

नन्द्यावर्ताकृतिं प्राप्तैः सोपानानां चतुष्टयैः ।

युक्तं बहुतलोपेतं शुद्धस्वस्तिकमुच्यते96

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे प्रासादभेदो नाम अष्टमोऽध्यायः

****

नवमोऽध्याय:

** प्रासादविधि **

** वेसरम् **

श्रीभगवान् -

नागरं द्रामिडं चैव वेसरं चेति तत् त्रिधा ।

** नागरम् **

आस्तूपी कर्णमारभ्य चतुरश्रं प्रकल्पितम्1

धामायताश्रमथवा नागरं तदुदाहृतम् ।

** द्रामिडम् **

वस्वश्रमायतं धिष्ण्यं षडश्रमथवायतम्2

उक्तं तद् द्रामिडाह्वानं वृत्तं वृत्तायतं पुन: ।

** वेसरम् **

वेसराख्यं तदाख्यातमेवं त्रिविधमिष्यते3

** मूर्धेष्टकाविधि: **

मूर्धेष्टकाविधिं ब्रह्मन् शृणु वक्ष्यामि सांप्रतम् ।

भवनस्य पुर: पूर्वं पूर्ववत्कारयेत्प्रपाम्4

तन्मध्ये वेदिकां कुर्यात्सर्वालङ्कारसंयुताम् ।

यन्मध्ये यादृशा: पूर्वकल्पिता: प्रथमेष्टका:5

मूर्धेष्ठकाश्च तन्मध्येश्चतस्र स्तादृशा: स्मृता: ।

** स्नपनार्थं कलशप्रतिष्ठा **

स्नापयेत्पूर्ववत्ताश्च धान्यराशिषु निक्षिपेत्6

द्वारकुम्भान् ध्वजान् सम्यक् तोरणानि समर्चयेत्

संस्थापयेन्महाकुम्भं तस्मिन्नावाह्य पूजयेत्7

वेदिकायाश्चतुर्दिक्षु होम: पूर्ववदिष्यते ।

दिक्ष्वष्टासु तथा धाम्न: शान्तिहोमं प्रकल्पयेत्8

पूर्ववच्चेष्टका: सूत्रै: वेष्टये त्प्रयतोऽब्जज ।

धान्यराशिषु संस्थाप्य कलशान् पञ्चविंशति:9

मणिहेमादिसंयुक्तान् सूत्रवस्त्रादिवेष्टितान् ।

अर्चयेत् गन्धपुष्पाद्यै: आचार्य: शास्त्रचक्षुषा10

** आचार्यनियमा: **

उपोषित: शुचि: स्नातो नववस्त्राङ्गुलीयक: ।

तत्रैव दर्भानास्तीर्य शयीत विजितेन्द्रिय:11

मूर्धेष्टकानामाधाता तथैव गुरुणा सह ।

यजमानेन शुद्धात्मा सोपवासो जितेन्द्रिय:12

वसेत्तत्रैव दर्भेषु ध्यायन् परमपुरुषम् ।

एवं रात्रौ प्रकुर्वीत यथोक्तं सर्वमक्षतम्13

** इष्टकास्नापनाधाने **

श्वोभूते विमले शुद्धे मुहूर्ते गुरुरात्मवान् ।

उद्धृत्य कलशान् सर्वान् स्नापयेन्मूलविद्यया14

महाकुम्भस्थतोयेन भूयस्तान् स्नापयेत् गुरु: ।

अभ्यर्च्य मूलमन्त्रेण वेष्टयेन्नववाससा15

आदाय चेष्टका: सर्वा ऋत्विज: समलङ्कृता: ।

धाम प्रदक्षिणीकृत्य तूर्यघोषसमन्वितम्16

आरोपयेयुस्तान् सर्वान् विमानस्योपरि स्थले ।

पुण्याहं वाचयेत्तत्र ऋत्विग्भि: सहितो गुरु:17

मूर्धेष्टकानामाधाता प्राङ्मुख: सुसमाहित: ।

ध्यायन्नारायणं देवं हृत्पद्मे प्रणवं जपेत्18

आदध्यादिष्टकाः सर्वाः पूर्वादिक्रममाश्रितः।

** स्त्रीशूद्रादीनाममन्त्रकमाधानम् **

स्त्रीशूद्राः सानुलोमाश्च तूष्णीमाधानमाचरेत्19

** इष्टकाविधौ वर्ज्या जनाः **

पापरोगयुतान् ब्रह्मन् पतितान् प्रतिलोमजान्।

वर्जयेद्यत्नमास्थाय मर्त्यान् मूर्धेष्टकाविधौ20

** गुरोः सत्कारः **

प्रणम्य शिरसा भूमौ यजमानो गुरुं पुनः।

वस्त्रैश्च धनधान्यैश्च गोभूमिकनकैस्तथा21

पञ्चाङ्गभूषणं दद्यात् दासीदासाँस्तथैव च।

वाहनं हस्तितुरगं छत्रोपानहमेव च22

तस्मै च गुरवे सर्वं प्रयच्छेदविशङ्कितः।

** रथकारतोषणम् **

तोषयेद्रथकारांश्च वस्त्रान्नधनधान्यकैः23

** स्तूपिकाकीलविधिः **

स्तूपिका कीलमधुना वक्ष्यामि कमलासन।

लोहजं दारुजं वापि स्तूपिकाकीलमिष्यते24

ऊर्ध्वभूम्यङ्घ्रि तुलितं विस्तारायामसंमितम्।

स्तूपिका कीलमेतत्स्यादग्रमङ्गुलसंयुतम्25

विमान कण्ठतुलितमध्यर्धं द्विगुणं तु वा।

** कीलस्याकारभेदाः **

एवं चतुर्विधं प्रोक्तं स्तूपिकाकीलमुत्तमम्26

उद्वृत्तं चतुरश्रं वा पञ्चाश्रं वा प्रकल्पयेत्।

** विमानभेदेन कीलकसंख्या **

वृत्तायते विमाने तु चतुरश्रायतेऽपि च27

युग्मं स्यात् स्तूपिकाकीलमपुनर्भवकांक्षिणाम्।

इतरेषामयुग्मं स्यात् स्तूपिकाकीलकल्पनम्28

यावद्विंशति युग्मं स्यात् अयुग्मैकोनविंशतिः।

चतुरश्रे षडश्रे च अष्टाश्रे समवृत्तके29

स्तूपिकाकीलमेवं स्यात्सर्वकामसमृद्धिदम्।

** कीलाधिवासे विशेषः **

कृत्वैवं स्तूपिकाकीलं अधिवासं प्रकल्पयेत्30

स्नापनादिक्रियाः सर्वा यावदारोपणक्रिया।

मूर्धेष्टकावत्कर्तव्या विशेषस्तु विधीयते31

आरोपिते ततः कीले विमानाग्रे स्थितः सुधीः।

पुण्याहं वाचयेद् गर्ते नवरत्नं विनिक्षिपेत्32

पूर्वादिमध्यमान्तं स्यात् धातुबीजं सलोहकम्।

क्षिप्त्वा गर्ते ततःस्तूपीं प्राङ्मुखो मूलविद्यया33

** आचार्यालङ्कारः **

आचार्यः स्थापयेत् स्तूपीं पञ्चाङ्गाकल्पभूषितः

हारोपवीतकटकैः केयूरैरङ्गुलीयकैः34

पञ्चाङ्गभूषणैरेतैर्भूषितः सोत्तरीयकः।

सुधया स्तूपिकागर्तं दृढीकुर्यादनन्तरम्35

** स्तूप्याः वक्रभावे दोषः **

स्थापनीया ऋजुस्तूपी वक्रा चेद्बहुदोषदा।

** स्तूप्याः लोहभेदेन फलम् **

सौवर्णी राजती ताम्रा स्तूपी दारुमयी तथा36

पूर्वपूर्वा बहुफला पश्चिमा पश्चिमाल्पदा।

गुरवे दक्षिणा देया हेमसंख्या च पूर्ववत्37

शिखाकुम्भं सुवर्णं वा राजतं ताम्रमेव वा।

पैत्तलं मृण्मयं वापि स्थापयेत् तत्क्षणे शुभे38

** धामानुगुण्येन स्तूप्याकारः **

वृत्ते धामनि वृत्तं स्यात् अश्रयुक्तेऽश्रयुक् च तत्।

नानारत्नैश्च लोहैश्च शिखाकुम्भं च पूरयेत्39

घटाग्रं मुकुलाकारं दीपाकारमथापि वा।

कुर्यान्मनोहरं ह्यग्रमधस्तात्तस्य पङ्कजम्40

** शूलभेदः **

महानास्योत्तमाङ्गेषु चक्रं वा शूलमेव वा।

स्थापयेल्लोहजं वापि दारुजं वा तथा भवेत्41

* विमानतले कल्पनीयानां देवतानां विकल्पः *

तले तले विमानानां दिक्षु देवान् प्रकल्पयेत्।

इन्द्रमैन्द्र्यां कुमारं वा दक्षिणस्यामुमापतिम्42

दक्षिणामूर्तिमथवा प्रतीच्यां नृहरिं हरिम्।

श्रीधरं वा तथोदीच्यां ब्रह्माणं वा धनाधिपम्43

अथवाऽऽदिवराहः स्यात् प्राच्यां नरहरिस्तथा।

ततो नु श्रीधरो देवः ततो हयशिराः स्मृतः44

प्राच्यादिष्वथवा दिक्षु नरो नारायणो हरिः।

कृष्णश्चत्वार एते स्युः अथवा पुरुषः परः 45

सत्यो दक्षिणतः पश्चादच्युतोऽनन्त उत्तरे।

वासुदेवादयो वा स्युर्दिक्षु पूर्वादिषु क्रमात्46

श्रीधरं पूर्वदिग्भागे वराहं दक्षिणे तथा।

नृसिंहं पश्चिमे भागे अनन्तं चोत्तरे तथा47

** विमानदेवतानां ध्रुवबेरसमसंस्थानता **

ध्रुवबेरे स्थिते दिक्षु मूर्तयोऽपि स्थितास्तथा।

आसीने तद्वदासीनाः शयाने तूभयं भवेत्48

यानारूढे प्रधाने तु यानारूढाः स्थिताश्च ते।

विश्वरूपे तु तद्वत्स्यात् स्थिता वा स्युश्चतुर्भुजाः49

इन्द्रादयश्च दिग्देवाः आसीना एव ते सदा।

** शैलादिविमाने तदुपादाना एव देवताः **

विमाने शैलजे दिक्षु शैलजा एव देवताः50

तोयाधिवासनं कृत्वा मण्डपे चाधिवास्य च।

मुहूर्ते स्थापयेद्दिक्षु वर्णालेपं समाचरेत्51

शूलानि स्थापयेद्दिक्षु विमाने त्विष्टकामये।

तोयाधिवासनं कृत्वा अधिवास्य न्यसेत्क्रमात्52.

** वर्णालेपविधिः **

त्रिवस्तुकमयं कृत्वा वर्णालेपं समाचरेत्।

यो वण यस्य शास्त्रोक्तः तेनैवालेपनं भवेत्53

व्यत्यासे ब्राह्मणादीनां वर्णानां सङ्करो भवेत्।

** भित्तिभागे देवतानां अर्धचित्रादिविकल्पः **

सर्वे च भित्तिभागस्थाः पद्मविष्टरमास्थिताः54

अर्धचित्राः कृताः सर्वे चित्राभासेन वा भवेत्।

एकनासासमायुक्ते एका दिङ्मूर्तिरिष्यते55

चतुर्भुजो वा द्विभुजः सौम्यवक्त्रः स्मिताननः।

** नासिकाहीनविमाने दिङ्मूर्तिनिषेधः **

विमाने नासिकाहीने दिङ्मूर्तिरपि नेष्यते56

** विमानभेदेन दिङ्मूर्तिभेद: **

चतुरश्रायते वृत्ते धाम्नि वृत्तायतेऽपि च।

वीरसेन: सुषेणश्च वीरनाथ: सुभद्रक:57

आग्नेयादिविदिक्ष्वेते बाहुभि: सङ्घधारिण:।

विष्णुपारिषदा: स्थाप्या: करालवदनान्विता:58

चतुरश्रायते धाम्नि नासिकाद्वयसंयुते।

दक्षिणोत्तरतस्तस्य पुरुषौ पूर्णपुष्करौ59

शङ्खचक्रधरौ स्थाप्यौ हस्तौ यवनिकास्पृशौ।

तले तले विमानस्य सुरा विद्याधरा: स्मृता:60

नृत्यन्तो बहुधा वेणुवीणापणवधारिण:।

कल्पनीयास्तथान्ये च किन्नरोरगजातय:61

ममावतारा: सर्वत्र कल्प्यास्तच्चेष्टितानि च।

** कपोतेषु हंसमालादिकल्पनम् **

कपोतेषु कपोतेषु तलेषु च तलेषु च62

हंसमालां प्रकल्पेत भूतमालां तथैव च।

अन्योन्यमुखमालोक्य स्थिता गगनयायिन:63

भूतानि नाना नृत्यन्ति विकृतानन भान्ति च।

प्रतेरुपरि कण्ठस्याप्यधस्तात्कोणभूमिषु64

गरुडान् कल्पयेत् सिंहान् संविष्टानथवा स्थितान्

** उत्तानामुच्छ्रायमानम् **

तदुन्नतं कण्ठमात्रं पादमात्रमथापि वा65

अध्यर्धं वा त्रिपादं वा नान्यथोच्छ्रायमिष्यते।

** अधिष्ठानाधस्था: देवता: **

अधस्तात्तदधिष्ठाने कल्पयेद्देवता: क्रमात्66

आग्नेये हस्तिवदनमीशं दक्षिणतोऽथवा।

दक्षिणामूर्तिमृषिभि: सेवितं वटमाश्रितम्67

विश्वरूपं प्रतीचीने कमलासनमुत्तरे।

ऐशान्यां वसुधां देवीं स्थापयेत्तु विचक्षण:68

अथवा पूर्ववत्सर्वा दिङ्मूर्ति: परिकल्पयेत्।

अधस्तादुपपीठेऽपि पूव क्ता दिक्षु देवता:69

अथवा तत्कथोपेतान् प्रादुर्भावान् प्रकल्पयेत्।

** सुधाकल्पनप्रकार: **

पाषाणशर्करातक्रसुधया त्रि:प्रकारया70

पिष्टया त्रिफलाम्भोभि: सकृद्द्वि :स्त्रिश्च यत्नत:।

खदिरार्जुनजैस्तोयै: शाल्मल्या क्षीरशाखिन:71

मिश्रीकृत्यावटे सम्यक् तोयभावितया तथा।

अभिषिच्य परिक्वाथं संमिश्रीभूतया पुन:72

गुडपाकरसैस्तैश्च पुन: क्वथितया भृशम्।

धाम लिम्पेत्क्रमेणैव स्थूलादित्रिविधात्मना73

चिरस्थायि भवेदेवं कल्पिते मन्दिरं तु तत्।

** लेपनत्रैविध्यम् **

पाषाणशर्करातक्र सुगन्धं चूर्णयेत् पुरा74

तच्चूर्णेपिष्टमाने तद्द्विपगुणां वालुकां क्षिपेत्।

पिष्टं तदेकवारं चेत् स्थूलं द्वि: पिष्टमुच्यते75

सूक्ष्मं त्रिश्चेत्परिज्ञेय: स्थूलाद्यालेपनक्रम:।

** पञ्चवर्णकल्पनम् **

पञ्चवर्णैस्तत: कुर्याच्छोभितं शास्त्रचक्षुषा76

उपानहादि स्तूप्यन्तं भूषयेत् कनकादिभि:।

मुक्ता मणि हिरण्यस्त्रक् किङ्किणीजालहेतुभि:77.
भूषयेत् सदनं विष्णो: यथावित्तानुसारत: ।

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे मूर्धेष्टकाविधिविमानदेवताकल्पनं नाम नवमोऽध्याय:

****

दशमोऽध्याय: ।

** परिवारदेवतास्थानादिकल्पनम् **

श्रीभगवान्-

परिवारनिवेशार्थं शोभार्थं मन्दिरस्य च ।

रक्षणार्थं च परित: प्राकारं परिकल्पयेत्1

** अन्तर्मण्डलादिप्राकारनिरूपणम् **

अन्तर्मण्डलनामानं प्राकारं प्रथमं विदु: ।

अन्तर्हारं ततो वप्रं मध्यहारमनन्तरम्2

अनन्तरं च मर्यादा महतीनाम पञ्चमम् ।

पञ्चैते चतुरश्रा: स्यु: समुपेतखलूरिका:3

पञ्चभेदाश्च तन्त्रेषु चन्द्रिका भूमिरन्तिमा ।

एकान्तं भूवली कल्प्या द्वयी वा कमलासन4

उपानदादि पञ्चाङ्गमधिष्ठानं प्रकल्पयेत् ।

दण्डं तदर्धं पादोनं तस्योत्सेध: समीरित:5

अधिष्ठाने कृते तस्मिँस्तम्भमाला विधीयते ।

अन्तरालं महीमाहुर्धामान्तर्मण्डलाख्यया6

पञ्चहस्तां चतुर्हस्तां द्विहस्तां वा यथेच्छया ।

अन्तरावरणास्यास्य पञ्चप्रासाद गुम्भित:7

** सालान्तरालोच्छ्राययोर्मानम् **

विच्छिन्ने चान्तरेषां तु सालानामन्तरालभू: ।

एकद्वित्रिचतुर्हस्तै: क्रमशो वर्धितो भवेत्8

मन्दिरस्य महानासासम: सालसमुच्छ्रय: ।

ग्रीवाग्रतुलितो वा स्यात् प्रतिसंमित एव वा9

उपपीठसमायुक्तो सालो दण्डस्त्रिरुच्छ्रय: ।

चतु:पञ्च द्विदण्डो वा सालानामुच्छ्रयं विदु:10

** सालोपरि गरुडादिविधानम् **

उपरिष्टाच्च सालानां सिंहो गरुड एव वा ।

कल्पनीय: प्रत्नेन ध्वजयष्टि: समन्तत:11

** अर्धमण्डपविधि: **

प्रासादाग्रे प्रकर्तव्यस्तदङ्गश्चार्धमण्डप: ।

चतुर्धा धामनि कृते पादो वार्धमथापि वा12

त्रिपादो धामतुल्यं वा अर्धार्धं वा यथारुचि ।

द्विगुणं वा चतुर्वक्त्रं यद्वा हर्म्यप्रमाणत:13

एकहस्तं द्विहस्तं वा त्रिहस्तं वा समायतम् ।

चतुर्हस्तं पञ्चहस्तं कारयेदर्धमण्डपम्14

अन्तरालं तयो: कार्यं तालं यद्वा करायतम् ।

दण्डमध्यर्धमथवा द्विगुणं वा विनापि वा15

** हीनेऽर्धमण्डपे निर्गमस्थलनिर्देश: **

हीनेऽर्धमण्डपे धाम्नि पार्श्वाभ्यां निर्गम: स्मृत: ।

अग्रत: पृष्ठतश्चापि भवेतां पार्श्ववर्त्मनी16

** सोपपीठस्य धाम्न: गोपुरचतुष्टयम् **

चत्वारि गोपुराणि स्युर्धाम चेत्सोपपीठकम् ।

अग्रे तु मण्डपस्यार्धे विपुलो वृत्तमण्डप:17

समुच्छ्रितं प्रतिसममधिकं वा यथेच्छया।

** वृत्तमण्डपार्धमण्डपयोरायाममानम् **

एकद्वित्रिचतु:पञ्चहस्तौ वृत्तार्धमण्डपौ।

अन्तरालं समुद्दिष्टं पार्श्वाभ्यां निर्गम: स्मृत:

सोपानपङ्क्तय: कार्या: पार्श्वयोरुभयोरपि19

देवालयेषु युग्मा: स्यु: षडङ्गुलसमुच्छ्रया:।

तावद्विस्तारयुक्ताश्च द्वयङ्गुलं वोभयं भवेत्20

** सोपानपार्श्वयोर्हस्तिरथाङ्गादिन्यास: **

सोपानपार्श्वयोर्हस्तिहस्तं कुर्यात् स्थवीयस:।

यद्वा रथाङ्गं कुर्वीत द्विरदं पार्श्ववाहिकम्21

** द्वारवातायनयोर्भित्तिबन्धनिषेध: **

द्वारं वातायनं वापि भित्तिबन्धं न जातुचित्।

कुलक्षयो विनाशश्च व्याधिर्वाभित्तिबन्धने22

*वातायनान्तरालतालबन्धलाङ्गलादिनिरूपणम् *

यद्वार्धमण्डपादर्धं त्रिपादं पादमेव वा।

तत्तुल्यं वान्तरालं तु अन्तरालान्तरं भवेत्23

विस्तारो ह्रासयेत्तस्य अन्तरालस्य पार्श्वयो:।

हस्तं तालं तदर्धं वा ह्रासयेत्पार्श्वयोरपि24

युग्मस्तम्भसमोपेतं तालबन्धमथापि वा।

लाङ्गलं वा प्रकुर्वीत उभयं वा विना भवेत्25

चतुरश्रायतं वा स्याच्चतुर्द्वारं चतुर्दिशम्।

वातायनं वा युग्मे तु न कुर्याद्भित्तिबन्धनम्26

अन्तरावरणस्यान्तर्बहिन भयतोऽपि वा।

** मण्डपायामविस्तारौ **

आयामो मण्डपस्य स्यादयुग्मं तु प्रमाणत:27

आषोडशान्तं युग्मे स्यादथायुग्मे त्रयोदश।

मण्डपायाममुद्दिष्टं हस्तै: कमलसम्भव28

यद्वा मूलालयसममर्धमण्डपसंमितम्।

तदर्धं पादमेवाथ यद्वाऽऽलयसमं भवेत्29

अध्यर्धं द्विगुणं वाथ सपादं वाऽऽलयस्य च।

मण्डपायाममुद्दिष्टं विस्तारे कमलासन30

मूलालयसमं वापि तालहस्तं च वाधिकम्।

उपानाद्यङ्गसंयुक्तं सर्वालङ्कारसंयुतम्31

नानानाटकसंयुक्तं अन्तस्तम्भविवर्जितम्।

उत्सेधं मण्डपस्याहुरर्धमण्डप संमितम्32

अधिकं वा तदुत्सेधं मण्डपस्य चतुर्मुख।

यद्वा प्राग्याम्यसोपानं पार्श्वे तन्निर्गमो भवेत्33

कल्पयेच्छिल्पशास्त्रज्ञो भित्तय: कोणभूमिषु।

स्थलबन्धं तदूर्ध्वे तु लाङ्गलं वा प्रकल्पयेत्34

** कोणेषु गरुडसिंहयोर्न्यासविकल्प: **

कोणेषु गरुडं कुर्यात् सिंहं वा कमलासन।

सभां वा तत्प्रकुर्वीत यथावित्तानुसारत:35

** प्राकारस्य चतुर्दिक्षु गोपुर चतुष्टय बन्ध विकल्प:

प्राकारस्य चतुर्दिक्षु गोपुराणि प्रकल्पयेत्।

धामाग्रपृष्ठयोर्वा स्यात् अग्रेचैकं प्रकल्पयेत्36

** द्वितलादिधामनिरूपणम् **

तलैर्द्वादशभिर्युक्तमुत्तमं द्वितलादिषु।

मूर्धेष्टकां स्तूपिकां च पूर्ववत्कल्पयेत्क्रमात्37

दिङ्मूर्तय: पूर्ववत्स्यु: पूर्ववद्गरुडादिकम् ।

** मण्डपस्य उत्तमादिमानभेदभित्तिबन्धौ **

प्राकारेषु च सर्वेषु मण्डपा: स्यु: समन्तत:38

षड्विंशतिधनुर्मानं मण्डपं चोत्तमं विदु: ।

अष्टादशधनुर्मानं मण्डपं मध्यमं विदु:39

अधमं द्वादशधनुर्मण्डपं संप्रचक्षते ।

पूव क्तहस्तसंख्यं वा कुर्यादास्थानमण्डपम्40

उत्तमं दशभिर्हस्तैर्मध्यमं चाष्टहस्तकम् ।

षढस्तमधमं विद्यात् क्षुद्रं हस्तत्रयीयुतम्41

दक्षिणोत्तरत: पृष्ठे भित्तिं तस्य प्रकल्पयेत् ।

स्तम्भाष्टकयुतं तत्र सोपानं परिकल्पयेत्42

दीर्घशालामध: कुर्याद्यूपाच्छादनसंयुताम् ।

मण्डपा: प्राङ्मुखा: सर्वे सर्वावरणसंस्थिता:43

आस्थानमण्डपान् सर्वान् प्रकुर्यात्सर्वतोमुखान् ।

प्रासादारम्भवत्सर्वं भूमिसंशोधनादिकम्44

कृत्वा हस्तिनखं चैव मण्डपं चैव कल्पयेत् ।

** मण्डपगर्भन्यासप्रकार: **

गर्भन्यासस्तु कोणे स्यादग्नेर्मण्डपकर्मणि45

गोपुरे क्रियमाणे तु दक्षिणस्यां दिशि स्मृत: ।

** द्वारस्य कवाटयुग्मादिविन्यास: **

कवाटयुग्मं संस्थाप्य द्वारे द्वारे दृढं यथा46

लोहजं दारुजं वापि विचित्रं तुरगादिभि: ।

उत्तराङ्गं शिलादारु वा हरेच्छिल्पिभि: सह । 47

रथकृत्तक्षयित्वा तु सर्वेण क्षालयेद् द्रुत: ।

पुण्याहं वाचयित्वाथ मुहूर्ते शोभने गुरु:48

रथकृच्छिल्पिभि: सार्धं द्वारस्योपरि निक्षिपेत् ।

शाखाचतुष्कं कुर्वीत तथैव शिलयापि वा49

शाखाकवाटौ प्रक्षाल्य पञ्चोपनिषदा जलै: ।

नववस्त्रेण संवेष्ट्या धान्यराशिषु निक्षिपेत्50

महाकुम्भार्चनं कुर्यात् पूर्ववच्छास्त्रचोदितम् ।

कृत्वा प्रभाते विमले मुहूर्ते शोभने गुरु:51

खाते लोहादि विन्यस्य कारयेच्छिल्पिना सह ।

पुण्याहं वाचयित्वा च पञ्चगव्यैर्विलेपयेत्52

महाकुम्भजलैर्देवान् न्यसेत्कूर्चेन तत्क्षणात्

** कवाटोपरि कल्पनीयदेवता: **

अध:शान्तिं दक्षिणतो वाग्देवीमुपरि श्रियम्53

रतिमुत्तरत: शाखास्वेवं चतसृषु क्रमात् ।

कवाटे दक्षिणे स्थाप्यो बिश्वधृग्भूतनायक: 54

कवाटे चोत्तरे स्थाप्यो विश्ववक्त्र: प्रतापवान् ।

अवतारॉंश्च तत्रस्थान् प्रोक्षयेत्स्वस्य विद्यया55

वेदशास्त्रपुराणानि वेत्रेषु निवसन्ति च ।

नाराचेषु त्रयस्त्रिंशद्देवा: कीलेषुचार्षय:56

कवाटपट्टिकायां च भूतनाथ: प्रतिष्ठित: ।

कवाट कन्दपट्टे स्यात् संस्थाप्यो विश्वभावन:57

एवं कुम्भजले ध्यात्वा विन्यसेत्सर्वदेवता: ।

आचार्यदक्षिणां दद्यात् निष्कसंख्या तु पूर्ववत् । 58

** कवाटस्य सौवर्णताविधिकल्प: **

सौवण राजतस्ताम्र: कवाटो दारुज: स्मृत: ।
पूर्व: पूर्व: फलाय स्यात् भूयसे कल्पते नृणाम्59
कवाटं दारुजं स्वर्णै: रञ्जयन् पूज्यते सुरै: ।

** स्तम्भपोतिकादिविधानम् **

स्तम्भान् पादशिलास्वेव रत्नन्यासादि पूर्ववत्60.
न स्थाप्या ब्रह्मण: स्थाने तेषामुपरि पोतिका: ।
कल्प्यास्ता: सूत्तरारोपो वाजनादिसमन्विता:61
तुलामारोपयेत्पश्चात् बन्धयेच्चेष्टकादिभि: ।
तलबन्धं तत: कुर्यात् ब्रह्मन् वित्तानुसारत:62
यूपाच्छादनकं वापि कुर्याच्छास्त्राचेनुसारत: ।

** दिग्भेदेन चण्डादिद्वारपालनिरूपणम् **

चण्डप्रचण्डौ कर्तव्यौ द्वारे गर्भगृहस्य तु । 63
दक्षिणोत्तरपार्श्वस्थौ मुनिवेषौ सहस्त्रियौ ।
दंष्ट्राकरालवदनौ भीमौ वा दण्डधारिणौ64
कान्तावियुक्तौ विकटौ करण्डमुकुटोज्वलौ ।
अर्धमण्डपकद्वारे शङ्खचक्रोत्तमाङ्गिनौ । 65
अन्तर्मण्डलसंज्ञस्य सालस्य द्वारपार्श्वयो: ।
जयश्च विजयश्चैव कर्तव्यौ तस्य गोपुरे66
एवमेवेष्यतेऽन्येषां चतुर्दिक्षु च गोपुरम् ।
अन्तर्हारस्य पूर्वस्यां द्वारि पद्मगदाधरौ67
खड्गशार्ङ्गयधरौ द्वारि दक्षिणस्यां प्रकल्पयेत् ।
प्रतीच्यां वज्रमुसलधारिणौ दिशि कल्पयेत्68
पाशाङ्कुशधरौ ब्रह्मन्नुत्तरस्यां दिशि स्थितौ ।
मध्यान्तर्हारसालस्य प्राच्यादिषु यथाक्रमम्69
दिक्षु धातृविधातारौ ततो भद्रसुभद्रकौ ।
कृतान्तासुर विध्वंसौ कुबेराक्षकुबेरकौ70
प्राच्यादिषु तथा दिक्षु मर्यादासालगोपुरौ ।
दुर्जयप्रबलौ कार्यौ विश्वभावनपुष्करौ71
संभवप्रभवौ स्यातां सुशोभनसुभद्रकौ ।
जघन्यावरणद्वारे प्राच्यादौ कुमुदादय:72
कुमुद: कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामन: ।
शङ्कुकर्ण: सर्वनेत्र: सुमुख: सुप्रतिष्ठित:73
अष्टौ द्वौ द्वौ प्रतिद्वारं कल्पनीयौ यथाविधि ।
विष्णुपारिषदा: सर्वे सेनाभि: कोटिभिर्वृता:74
दण्डहस्ता विरूपाक्षा: करण्डमुकुटान्विता: ।
फणिकङ्कणमालाढ्या: भ्रुकुटीकुटिलेक्षणा:75
व्यत्यस्तहस्तचरणा: रक्षन्ति द्वारमाश्रिता: ।
चतुर्थावरणे कुर्यात् पाकस्थानं विचक्षण:76
प्रथमावरणे वाऽपि द्वितीयावरणेऽपि वा ।
तृतीयावरणे वाऽपि यथा देशानुकूलत:77

** खलूरिकास्थाननिर्देश: **

इन्द्राग्निमध्ये वाऽऽग्नेये तस्य स्थानं विधीयते ।
खलूरिका समायुक्तं मध्ये चाङ्कणसंयुतम्78
चतुरश्रायते भागे प्राचीनस्याश्मकान्तकम् ।
युग्मैर्हस्तप्रमाणैश्च दीर्घचुल्येन वा युतम्79
मध्येऽग्नियमयो: कुण्डं नित्यहोमाय कल्पयेत् ।

** अपूपपचनस्थानम् **

अपूपपचनस्थानं मध्ये नैरृतयाम्ययो:80

** फलमरीच्यादिनिधानस्थानम् **

फलानि निक्षिपेन्मध्ये निरृतेर्वरुणस्य च ।

द्वारं प्रकल्पयेत्प्रत्यक् मध्ये वायुजलेशयो:81

मरीच्यादि निधानं स्याद्वायुसोमान्तरे भवेत् ।

सर्पिरादि द्रवस्थानं मध्ये शर्वशचीशयो:82

**तण्डुलक्षालनकूपधूमनिर्गममार्गस्थाननिरूपणम्

क्षालनं तण्डुलादीनां कूपोऽन्तर्बहिरेव वा ।

धूमनिर्गममार्गाश्च युग्मा: स्यु: कुटिला: सदा83

** मज्जनताम्बूलवस्त्रपुष्पनिवेशनप्रदेशा: , एकान्तिनां भुक्तिस्थानं च *

मज्जनाम्भोर्गृहं याम्ये ताम्बूली धाम नैरृते ।

वारुणे वाससां स्थानं मारुते: पुष्पमण्डप:84

सौम्ये चैकान्तिनां भुक्तिस्थानमीशे धनालय: ।

** धान्यसङ्ग्रहछत्रादिनिवेशदेश: **

बहिरावरणे कुर्यादाग्नेये धान्यसङ्ग्रहम्85

अवघातगृहं याम्ये गोशाला स्यादुमापतौ ।

तृतीयावरणे स्थानं छत्रादीनां विभावसौ86

शिबिकादिस्थितिश्चैन्द्रे पानीयं वारुणे भवेत् ।

उत्सवे देवयजनं सोमेशानान्तरे भवेत्87

इन्द्रेशानान्तरे वापि मध्ये वाग्निसुरेशयो: ।

यमाग्निमध्ये वा कुर्यादुत्सवे यागमण्डपम्88

स्थानमीशे सरस्वत्या: वाद्यस्थानं तु वायवे ।

** स्थानसङ्कोचे रचनाप्रकार: **

यथोक्तावरणाभावे विद्यमाने क्वचिद्भवेत्89

** कूपतटाकादिजलाशयविधि: **

वारुणे वा भवेत्सौम्ये कूपं शार्वेऽपि वा भवेत् ।

यत्र वाऽपां सिरा: सन्ति तत्र कूपं प्रकल्पयेत्90

अष्टदिक्षु यथायोगं तटाकं कारयेन्महत् ।

** प्राकारस्य बहिर्दीर्घिका यत्यादीनां मठादिश्च *

प्राकाराणां च सर्वेषां बहिष्ठा दीर्घिका भवेत्91

शास्त्रश्रवण युक्तानां वेदाध्ययनशालिनाम् ।

यतीनामितरेषां च मठ: काय बहिर्भवेत्92

सदनानि च कार्याणि देवमाश्रित्य तिष्ठताम् ।

** उद्यानादिनिर्देश: **

उद्यानं पुष्पवाटीं च परितो धाम कल्पयेत् । 93

** एकावरणपरिवारनिरूपणम् **

एकावरणयुक्तस्य परिवारानिमान् शृणु ।

प्रधानबेराभिमुख: कल्पनीयो विहङ्गराट्94

नृत्तार्धमण्डपस्याग्रे तस्य धाम च कल्पयेत् ।

गोपुरस्योत्तरे साले मन्दिराभिमुखो रवि:95

तस्यैव दक्षिणे साले सुधांशुं परिकल्पयेत् ।

वह्नौ कामो यमे ब्रह्मा नैरृते स्याद्गजानन:96

वारुणे षण्मुखो दुर्गा वायौ सौम्ये धनाधिप: ।

ईशाने शङ्करस्तत्र क्षेत्रपालस्तथा भवेत्97

सोमेशयोरन्तराले विष्वक्सेनं प्रकल्पयेत् ।

अङ्कणे दक्षिणे सप्तमातर: श्रीस्तु नैरृते98

इन्द्रादयो लोकपाला: पूज्या: स्वाशासु चाङ्कणे ।

गोपुरस्य भवेदन्तर्बहिर्वा बलिपीठकम् । 99

अन्तर्हाराह्वयोपेते विशेषो धाम्नि कथ्यते।

सूर्याचन्द्रमसौ स्थाने संस्थाप्यौ पुरुषाच्युतौ100

सूर्याचन्द्रमसौ कल्प्यौ द्वितीयावरणे तथा।

हयग्रीवः सुरस्थाने स्थाने सङ्कर्षणो विधेः। 101.

वराहो विघ्नराट्स्था ने प्रद्युम्नः शरजन्मनः।

कात्यायन्यामनन्तः स्यादनिरुद्धो नरासने102

नृकेसरी शाङ्करे स्यादङ्कणे पीठिकासु चेत्।

इन्द्रादयःसमभ्यर्च्यास्तेषां स्थाने यथाक्रमम्103

चक्रीं मुसलवान् शङ्खी खड्गी चैव गदाधरः।

शार्ङ्गी पद्मी तथा वज्री पूज्या दिव्यास्त्रधारिणः

** परिवारदेवतानामवस्थानादि **

प्रथमावरणे येषां स्थानेऽन्ये समुदीरिताः।

ज्ञेया द्वितीये ते सर्वे परिवारा यथोक्तया105

मध्यान्तर्हारसाले तु गोपुरोभयपार्श्वयोः।

आदित्या द्वादशाराध्याः मध्ये मन्मथवेधसोः106

वसवः पूजनीयाः स्युर्विधिर्विघ्नकृतेः पुरः।

मध्ये पितृगणाः पूज्याः षडाननगणेशयोः107

विश्वेदेवाः समाराध्याः मरुतो गुहदुर्गयोः।

सप्तर्षयः पूजनीयाः मध्ये दुर्गाकुबेरयोः108

कुबेरेशानयोर्मध्ये रुद्रा एकादश स्मृताः।

तत्रैव च क्षेत्रपालाः प्राङ्कणे कुमुदादयः109

इन्द्रादिपीठिकास्थाने सभाज्याः कमलासन।

मर्यादावरणे स्थाप्या अष्टादश गणेषु ये110

उत्तमाः परिवारास्ते प्राङ्कणोर्वीतले पुनः।

उपेन्द्रप्रमुखाः पूज्या दिक्षु प्राच्यादिषु क्रमात्111

उपेन्द्रः प्राकृतः पुण्यः पुष्करो विश्वभावनः।

असुरघ्नः कृतान्तश्च भूतनाथोऽष्टमः स्मृतः112

मर्यादायां महत्यां तु मध्यमा ये गणेषु ते।

परिवाराः प्रकर्तव्याः विश्वाद्या वासवादिषु113

** अङ्कणे समर्चनीया देवताः **

अङ्कणेषु समर्च्या ये वक्ष्येताननुपूर्वशः।

विश्वेशी विश्वकृद्विश्वो विश्वात्मा विश्वलोचनः114

विश्वपादो विश्वभुजस्तथा वै विश्वकर्मकृत्।

** आदित्याद्यष्टादश गणाः **

अष्टादशगणान् वक्ष्ये तान्बुध्यस्व क्रमोदितान्115.

आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च मरुतस्तथा।

विश्वेदेवाश्च पितरो मातरो गृहदेवताः116

अङ्गिराश्चाश्विनीदेवौ तथा स्त्रीदेवतागणाः।

लोकेशा वास्तुदेवाश्च नक्षत्राणि च पार्षदाः117

तत्वानां पतयश्चैव उत्तमाः परिकीर्तिताः।

सिद्धाश्च ऋषयो नागाः असुरा राक्षसा अपि118

यक्षविद्याधराश्चैव सौरभेयाश्च गुह्यकाः।

गन्धर्वाप्सरसश्चैव प्रजानां पतयस्तथा119

मर्त्याश्चैवाथ रोहिण्यो गणास्ते मध्यमाःस्मृताः।

भूताः प्रेताः पिशाचाश्च कूश्माण्डाः प्रमथा अपि

स्कन्दो बालग्रहाश्चैव तैतलाश्चैव भैरवाः।

किन्नराश्चैव वेताला अपस्मारास्तथैव च121

योगिन्यश्चैव डाकिन्यः शाकिन्यश्चैव चारिकाः।

मोहिन्यश्चैव सर्वेषु जघन्या: परिकीर्तिता:

धाताऽर्यमा विधाता च मित्रश्च वरुणस्तथा ।

भगो विवस्वान् पूषा च सविता च रविस्तथा 123

त्वष्टा विष्णुरिति प्रोक्ता: द्वादशैतेऽदिते: सुता: ।

धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनल: । 124

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसव: शान्तवर्चस: ।

मृगव्याधश्च शर्वश्च निरृतिर्ध्वज एकपात्125

अहिर्बुध्न्य: पिनाकी च यवषश्च तथैव च ।

स्थाणुर्भव: कपाली च रुद्राश्चैकादश स्मृता:126

त्रिणेत्रा रुद्रसदृशा: जटामुकुटधारिण: ।

आवहो विवहश्चैव उद्वह: संवहस्तथा127

निवहोऽनुवहश्चैव प्रवहश्च तथैव च ।

सप्तैते मरुत: प्रोक्ता: सप्त सप्ताद्रिभेदिन:128

कालो रविश्च रुद्रश्च अग्निरापस्तथैव च ।

पञ्चैते तु समाख्याता:गणा: साध्यसमाह्वया:129.

रुद्रोऽग्नि: सविता विष्णुर्विश्वेदेवगणा: स्मृता: ।

कव्यबाडनल: सोमो यम एवार्यमा तथा130

अग्निष्वात्ता: सोमपाश्च तथा बर्हिषदोऽपि च ।

एते पितृगणा: प्रोक्ता: सप्तैते लोकपूजिता:131

चतुर्दक्ष: कालकाख्यो वसु:सत्य: शुची रुचि: ।

पुरूरवार्ध्रुवश्चैव विश्वेदेवा इमे स्मृता:132

नासत्यदस्रमुभयमश्विनौ परिकीर्तितौ ।

अन्योन्यसदृशौ देवौ पीयूषकलशोद्भवौ133

रविसोमाङ्गारबुधगुरुशुक्रशनैश्चरा: ।

राहुकेतू तथाश्लिष्टौ कीर्तितास्तु नवग्रहा:134

शक्राग्नियमरक्षांसि वरुणो वायुरेव च ।

सोम ईशान इत्यष्टौ लोकपाला: प्रकीर्तिता:135

ब्रह्मा मरीचिरत्रिश्च विवस्वान् पृथिवीश्वर: ।

आपश्चैवापवत्सश्च सविता च सवित्रक:136

रुद्रो रुद्रजयश्चैव इन्द्र इन्द्रजयस्तथा ।

ईशानश्चैवाथ पर्जन्यो जयन्तश्च महेन्द्रक:137

भानु: सत्यो भृगुश्चैव अन्तरिक्षश्च पूर्वत: ।

अग्नि: पूषा कृशोभानुर्बृहक्षत्रो यमस्तथा138

गन्धर्वी भृङ्गराजश्च मृगश्चैव तु याम्यत: ।

पितृदौवारिकाश्चैव सुग्रीव: पुष्पदन्तक:139

वरुणश्च भृशश्चापो चक्षुमश्च मनोजव: ।

रोगनाथश्च मृत्यन्तो भल्लाट: सोम एव च140

अदितिर्वास्तुनाथश्च वासुदेवगणा: स्मृता: ।

अग्निर्वायु: प्रजासक्तश्चत्वारोऽङ्गिरस: स्मृता: 141

तिष्ठन्ति मुनिरूपेण देवरूपेण च द्विधा: ।

लक्ष्मी: सरस्वती विघ्ना तिस्रस्तु गृहदेवता:142

इत्येतेऽष्टादश प्रोक्ता: गणा मध्योत्तमाधमा: ।

उत्तमा मध्यमाश्चापि परिवारेषु संमता:143

रुद्रालयादिष्वधमा: परिवारा: प्रकीर्तिता:

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे परिवारादि देवताकल्पनं नाम दशमोऽध्याय:

****

एकादशोऽध्यायः

** प्रतिमाद्रव्यादिविधिः **

श्रीभगवान् -

अतः परं प्रतिकृतेर्द्रव्यस्य विधिरुच्यते।

यन्मयं प्रतिमाद्रव्यं तदनेकं प्रचक्षते 1

** रत्नादिषड्द्रव्यनिर्देशः **

रत्नं लोहं शिला मृच्च दारु स्फटिक एव च।

षड् द्रव्याणि प्रकृतयो यन्मय्यः प्रतिमाः स्मृताः 2

माणिक्य प्रमुखै रत्नैरर्चामवयवैर्युताम्।

विदध्यादर्धचित्रं वा केवलं वा समर्चयेत्3

** उक्तद्रव्यफलनिर्देशः **

निद षा रत्नजाः सर्वाः सर्वकामफलप्रदाः।

सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रिविधं लोहमिष्यते4

हिरण्मयी प्रतिकृतिः सर्वसंपत्करी भवेत्।

वित्तं यशश्च विजयो विज्ञानं राजतीफलम्5

बुद्धिः शान्तिश्च सौभाग्यं औदुम्बर्यार्चया भवेत्।

** शिलायाश्चातुर्विध्यम् **

शिला चतुर्विधा ब्रह्मन् वर्णभेदैः सितादिभिः6

शुभ्रा शिला ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य तु पाटला।

वैश्यस्य पीता शूद्रस्य कृष्णा मुख्या यथोदिता7

ब्राह्मणस्य चतस्रः स्युः तिस्रो राज्ञो विशो द्वयी।

एकैव स्याच्चतुर्थस्य गौणोऽयं विधिरीरितः8

** उत्तमा शिला **

शङ्खचक्रगदापद्मशक्ति चन्दनमालिकाः।

सिंहमातङ्गसारङ्गवराहकुशकुण्डिका9

श्रीवत्सचामरच्छत्रध्वजमत्स्यविहङ्गमाः।

शिलासु यत्र दृश्यन्ते तिलतण्डुलवालुकाः10

ताः शुभा यजमानस्य शुभदाः पार्थिवस्य च।

** शिलादार्वादीनां गर्भदोषपरीक्षोपायः **

गर्भवत्यः शिलावर्ज्याः गर्भा ह्यन्तरवस्थिताः11

यथोपलब्धुं शक्यन्ते तं प्रकारमिमं शृणु।

नवनीतं माहिषजं शृङ्गं मेषस्य चूर्णितम्12

चूर्णं च कुरुविन्दस्य संपेष्य पयसा गवाम्।

लिम्पेच्छिलां तथा दारु गर्भव्यक्तिस्ततो भवेत्13

वीथिका यदि दृश्यन्ते मण्डलावर्तकानि च।

ध्वनिश्च शिथिलो यासु स्पर्शेचौष्ण्यमथापि वा14

तासु गर्भाः स्फुटं सन्ति यत्नेनोत्पाटयेत्तु ताः।

पाटले मण्डले पांसून् पाटलान् श्वेत पङ्कजे15

श्वेतपांसून् स्थितावन्तर्गर्भरूपेण संस्थितान्।

निर्दिशेत्कपिले वर्णे स्निग्धे च कमठं स्थितम्16

गौलीं कपोते माञ्जष्ठे वर्णे लोहितदर्दुरम्।

शुक्लं डिण्डीरवर्णे तु रक्तपीते तु कच्छपम्17

कुसुम्भपीतवर्णे तु पीतं बर्षाभुवं स्थितम्।

शुक्लहेमनिभे वर्णे गर्भे क्षुद्रविहङ्गमम्18

कालायससमेवर्णे गोधामन्तरवस्थिताम्।

गुडवर्णे तु पाषाणखद्योतं मधुसन्निभे19

सारङ्गसदृशे वर्णे वृश्चिकं खड्गसन्निभे।
सलीलं शलभं नीलेरूक्षे फेनकमेव च20
मूषिकं कपिले कृष्णे कृष्णाहिं शष्पसन्निभे।
मत्स्यमेवंविधं गर्भं मण्डले वर्णभेदतः21
बुधो निश्चिनुयात् सर्वमुद्धरेच्च प्रयत्नतः।
गर्भवद्दारुशिलया प्रतिमां कुरुते यदि22
अज्ञानाद्वाथ लोभाद्वा यजमानस्त्वरान्वितः।
समूलघातं हन्याच्च स कुलान्यात्मनामज23
राजा च राष्ट्रमचिरात् स्थापकश्च विनश्यति।
गर्भागारे कृते पश्चात् जुहुयाच्छान्तये गुरुः24
भोजयेद्दक्षिणां दद्याद्ब्राह्मणेभ्यः स्वशक्तितः।
** स्त्रीपुन्नपुंसकशिलानां प्रतिमादौ विनियोगः
बिम्बं शीतलया कुर्याच्छिलया यदि सादरम्25
देवस्य सन्निधिः साक्षात् संपच्च वरदो हरिः।
स्त्रीपुंनपुंसकं चेति शैलं त्रिविधमुच्यते26
कांस्यघण्टाध्वनिप्रख्यश्छेदने जायते ध्वनिः।
शिरःप्रदेशे मध्ये तु कांस्यध्वनिसमो भवेत्27
मूले तालध्वनिसमो यत्र सा स्स्याच्छिला पुमान्।
न्यूनस्तस्माद् ध्वनिः किञ्चिच्छिद्रतो यत्र साधमा
शिलानादविहीना तु नपुंसकमुदाहृतम्।
बिम्बं पुंशिलया कार्यं पीठं स्त्रीशिलया भवेत्29
रत्नन्यासस्तु कर्तव्यो नपुंसकशिलोपरि।
देवीनां च श्रियादीनां निर्माणे स्त्रीशिला वरा30
पुंशिला पादपीठे स्याद्रत्नन्यासो नपुंसके।
सौम्या शिला शीतला स्याद्वैष्णवी सा महाफला31
उष्णाग्नेयी शिला रौद्री सा रोगस्यास्पदा भवेत्।
सौम्या ज्ञेयाऽभयात्मा तु ब्राह्मी सृष्टिकरी भवेत् 32
शीतला धर्मकाले या महोष्णा जलदागमे।
एकवर्णा शिला शुद्धा सा भवेत्प्रतिमाविधौ33
सङ्कीर्णानेकवर्णा तु सा शिला रोगदा सदा।

** शिलाग्रहणस्थानफलादीनि **

पर्वतेषु प्रसिद्धेषु गृह्णीयात्प्रतिमाशिलाम्34
भूगता वा शिला शस्ता निन्दिता न कदाचन।
या पुष्पवनसङ्कीर्णा जलाशयसमावृता35
सा भूमिर्वारुणी ज्ञेया तत्रत्याः कामदाः शिलाः।
तोयमुत्तरतो यस्याः क्षेत्रं दक्षिणतो महत्36
प्रत्यक् च क्षीरिणो वृक्षाः सा माहेन्द्री क्षमा मता।
तत्रत्या पुष्टिदा नित्यं शिला बहुमता ततः37
पूर्वदक्षिणतो यस्याः काश्मर्यः खदिरादयः।
झल्लिका टिट्टिभा गृध्रवराहश्वापदादयः38
तोयमन्तर्गतं स्वल्पं यत्राग्नेयी भवेदियम्।
शिला तत्रोद्भवा स्वल्पविभवा तदसंमता39
विभीतकादयो वृक्षा मृगा हिंस्राश्च सन्ततम्।
यत्र त्यक्तोदकतृणा कण्टकद्रुमसंवृता40
या च सा वायवी भूमिस्तस्यां शून्यप्रदा शिला।

** वर्ज्यशिलास्थानानि **

नदीतटे ह्रदतटे भूतिभूमौ चतुष्पथे41
ग्रामे श्मशाने वल्मीके लवणोदकपीडिते।

अमेध्यभूमौ शबरचण्डालादिनिषेविते42

शर्करोत्करसंबाधे निस्तृणे जलवर्जिते।

देवालयसमीपे च तप्ते वातातपाग्निभिः43

देशे वर्ज्याः शिलाः सर्वा गृहीताश्चेदनर्थदाः।

** उपादेयशिलाप्रदेशौ **

पुण्यक्षेत्रे शुभे देशे ब्रह्मवृक्षनिरन्तरे44

कुशकाशोदकयुते मृगैः कृष्णैर्निषेविते।

पद्मोत्पलसमाकीर्णे व्रीहिक्षेत्रनिरन्तरे45

हिन्तालपूगपुन्नागनालिकेरनिरन्तरे।

तपस्विजनसंबाधे देशे ग्राह्या शिला भवेत्46

वर्ज्यावर्ज्यं विदित्वैवं गुणदोषौ निरूप्य च।

देशभेदाँश्च भूभेदान् ज्ञात्वा लिङ्गभिदास्तथा47

सितादिवर्णभेदाँश्च गृह्णीयाच्छुभदां शिलाम्।

** शिलाग्रहणसमयः **

पुण्यर्क्षतिथिवारेषु यजमानानुकूलिषु48

शकुनादिनिमित्तानामानुकूल्येन चान्वितः।

यजमानो गुरुश्चैव श्रद्धया परयान्वितः49

रथकारेण सहितः स्थपतीनां गणैः सह।

ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ तैश्च स्वस्त्यादि वाचितः
शिलासंग्रहणे देशे कारयेन्महतीं प्रपाम्।

कृत्वाङ्कुरार्पणं तत्र ब्रह्मचारी हविष्यभुक्51

आचाय यजमानेन सार्धं तत्र वसेच्छुचिः।

शालिभारं क्षिपेत्तस्मिन् प्रपामध्ये सवेदिके52

तस्मिन् न्यसेन्महाकुम्भं सूत्रवस्त्रादिवेष्टितम्।

न्यस्तकूर्चं प्रतिच्छन्नमश्वत्थनवपल्लवैः53

विन्यस्य रत्नलोहाद्यं विद्यया परमेष्ठिनः।

तस्याष्टदिक्षु च न्यस्येत्कुम्भान् सूत्रेण वेष्टितान्
महाकम्भस्य तस्यैव पार्श्वे न्यस्येच्च वर्धनीम्।

अस्त्रमन्त्रेण संसिद्धान् सिद्धार्थान् दिक्षु पातयेत् 55

पुण्याहं वाचयित्वा तु चक्रमुद्रां प्रदर्शयेत्।

महामुद्रां प्रदर्श्याथ प्रणम्याञ्जलिमुद्रया56

आवाहयेत्ततो देवं मूर्तिमन्त्रेण सर्वगम्।

महाकुंभे प्रतिष्ठाप्य पूजयेद्देशिकः क्रमात्57

वर्धन्यां मन्त्रराजानं कुम्भेष्वष्टसु पूजयेत्।

विष्ण्वादिमूर्तीस्तदनु परमान्नं निवेदयेत्58

होमं कुर्याच्चतुर्दिक्षु कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा।

पालाशसमिधः पुष्पं फलमाज्यं सपल्लवम्59

जुहुयान्मूलमन्त्रेण पृथगष्टोत्तरं शतम्।

चरुणा च नृसूक्तेन पृथक्कुण्डचतुष्टये60

प्राचीनकुण्डे जुहुयात् सर्पिषा वनदेवताः।

पर्वतान् गण्डशैलाँश्च तत्र शृङ्गाणि निर्झरान्61

समुद्राँश्च तथा वृक्षानोषधीश्च वनस्पतीन्।

जरायुजानण्डजाँश्च स्वेदजानुद्भिजाँस्तथा62

तथा सर्वाणि भूतानि मन्त्रैस्तद्देवतापरैः।

स्वाहान्तैस्तैर्व्याहृतिभिः पूर्णाहुत्यन्तमब्जज63

पललं रजनीचूर्णं लाजापूपाः करम्भिणः।

चरवस्तैर्बलिं द्रव्यैर्भूतेभ्यो निक्षिपेद्गुरुः64

होतव्यं स्वप्नपतये सर्पिषाऽष्टोत्तरं शतम्।

वाद्यैस्तथा ब्रह्मघोषैःसर्वतो घोषयेन्निशि65

उपोष्य दर्भशय्यायां शुचिर्नियतमानसः।

जपन्नष्टोत्तरशतं स्वप्नाधिपतिमात्मवान्66

स्वपेत्स्वप्ने ततः शैलं यदि पश्येत्समुज्वलम्।

प्रातरेव शिला ग्राह्या शान्तिं कुर्याददर्शने67

दुर्दर्शने वा पूव त्तदुर्निमित्तोदये तथा।

शिलां मुहूर्ते संपश्येच्छोभने देशिकोत्तमः68

यक्षाः पिशाचा नागाद्या यत्र तिष्ठन्ति नित्यशः।

सर्वे ते ह्यपगच्छन्तु सन्निधत्तां सदा हरिः69

इत्युक्त्वा मन्त्रसंसिद्धान् सिद्धार्थांस्तत्र निक्षिपेत्

बलिं दद्याच्च भूतेभ्यः प्रत्याशं सर्वमन्त्रतः70

पुण्याहं वाचयित्वा च पौरुषेण शिलाः स्पृशेत्।

मूलमन्त्रेण दत्वार्घ्यं जपेदष्टोत्तरं शतम्71

प्रासादस्याऽनुरूपेण पातयेत्सूत्रमञ्जसा।

शिलांस्थपतयश्छिन्ध्युः रथकारस्य शासनात्72

** शिरावैषम्येण वर्ज्यावर्ज्यशिलानिरूपणम् **

शान्तिदा दक्षिणशिराः प्राक्शिरा जयदायिनी।

श्रीकरी पश्चिमशिराः पुष्टिं दद्यादुदक्शिरा73

वर्जयेत्कोणशिरसं यदि कुर्यात्कुलक्षयम्।

** शिलाऽऽनयननियमः **

यस्यां दिशिमुखं धाम्नः: तस्याःप्रतिकृतेः शिरः 74

व्यत्यासे यजमानस्य राज्ञो राष्ट्रस्य वास्तुतः।

आलयस्य च सर्वेषामचिरात्कल्पते विपत् 75

मूलभागः शिलानांचेत् उपरिष्टाद्भवेत्तथा।

अधस्ताच्चेच्छिरो भागो विपत्स्याद्राजराष्ट्रयोः76

महाकुम्भस्थतोयेन स्नापयेदुद्धृतां शिलाम्।

विष्णवादिकुम्भतोयैश्च पौरुषं सूक्तमुच्चरन्77

परिषिञ्चेच्छिलां भूयो वर्धनीस्थेन वारिणा।

** श्रियादिदेवीप्रतिमार्हशिलाविधिः **

देवीनां बिम्ब शुध्यर्थं पृथगेवाधिवासयेत्78

मध्यकुम्भेऽर्चयेद्देवीं श्रियं त्रैलोक्यमातरम्।

अष्टकुम्भेषु संपूज्य देव्यश्चाष्टौ यथाक्रमम्79

होमादि पूर्ववत्कृत्वा बिम्बार्था स्त्रीशिला भवेत्।

अस्त्रिया शिलया देव्यो विहिताश्चेत्प्रमादतः80

लोभेन महता युक्ता हन्युः स्वविषयाः प्रजाः।

तस्मिन्नेव क्षणे ग्राह्याः परिवारशिलाः शुभाः81

शिलासङ्ग्रहणं कुर्यात्तेषां मन्त्रैर्यथाक्रमम्।

शिलां गृहीत्वा तां सम्यक् आरोप्य शकटादिषु82

नीत्वा धाम्नि स्थपतयो रथकारमतानुगाः।

कुर्युरर्चां यथाशास्त्रं चोदितैर्लक्षणैर्युतम्83

शिलासङ्ग्रहणे कर्म यदुक्तं बहिरालयात्।

तत्सर्वमथवा कुर्यादङ्कुरादिकमालये84

** अन्यार्थं गृहीतमुक्तायाः पुनरधिवासेन ग्रहणानुज्ञा **

शिलां गृहीत्वा विधिवत्त्यक्तां कर्तुमशक्तितः।

अन्यार्थमपि तां विद्धि शुद्धां भूयोऽधिवासनात्85

** दारुसङ्ग्रहणकालः **

कार्तिकाद्यष्टमासेषु प्रशस्तो दारुसङ्ग्रहः।

प्रशस्तं सर्वमासेषु शिलासङ्ग्रहणं मतम्86

** उपादेयदारुनिर्देशः **

चन्दनश्चागरुश्चैव काश्मय हरिचन्दनम्।

केसर: खदिरश्चैव कुरवश्चासनस्तथा87

मधुको देवदारुश्च जातिर्बिल्व: शमी तथा।

शाकश्च पनसश्चैव कदम्बस्तिलकस्तथा88

नमेरु: फलिनी चैव सुरभिश्चम्पकस्तथा।

शिंशुपा क्षीरिका सालो बीजक: कुरुविन्दक:89

तिनिशश्चन्दनश्चूतस्तमाल: सरलोऽर्जुन:।

कुटज: करकेली च सप्तपण मधुष्ठिल:90

वरणो निचुलश्चैव पुन्नाग: खदिरस्तथा।

राजवृक्षश्च इत्येते प्रतिमार्थमुदाहृता:91

सारवन्तो घनोपेता: सर्वदोषविवर्जिता:।

एतै: कार्या प्रतिकृतिर्वर्जितैर्न कदाचन92

** वर्जनीयानि दारूणि **

वर्जनीयानपि तरूनभिधास्यामि तान् शृणु।

स्वयं शुष्काश्च दग्धाश्च स्वयं भग्ना हतत्वच:93

वक्रा घुणक्षताश्चैव कोटरा: पक्षिसेविता:।

चण्डालाद्यधमै: शश्वत्सेविता: प्रतिलोमजै:94

निवासवृक्षाश्चैत्यस्था: देवताधिष्ठितास्तथा।

श्मशानस्थाश्च मार्गस्था देवालयसमीपगा:95

कूपस्थाश्च तटाकस्था विकृताश्चैव वर्जिता:।

वर्जितैस्तरुभि: कुर्यात्प्रतिमां चेत्प्रमादत:96

कर्ता कारयिता चोभौ सान्ववायौ विनश्यत:।

** दारुसङ्ग्रहणेऽपि शिलाग्रहणवदेव विधि: **

दारुसङ्ग्रहणे देशे पूर्ववच्चाधिवासनम्97

शिलाग्रहणवद्धोम: सर्व: काय यथाविधि।

अनोकहानामङ्गानि प्रवालादीनि पूर्ववत्98

जुहुयादग्निकुण्डे च प्राचीने देशिकोत्तम:।

प्रक्षालयेद्वृक्षमूलं वाससा तं प्रकोणकम्99

आच्छादयेत्सदर्भेण मूलमन्त्रं समुच्चरन्।

मूर्तिभिश्च द्वादशभि: मत्स्यादिभिरनुक्रमात्100

** वृक्षोपस्थानम् **

हुत्वा व्याहृतिभि: पश्चादुपतिष्ठेत भूरुहम्।

कर्मणा पूर्ववृत्तेन स्थावराकारमाश्रितम्101

वृणोमि विष्णोर्बिम्बार्थं सर्वसंपत्करं तव।

स्थावरत्वादितो गच्छ दिव्यं रूपमनुत्तमम्102

भुंक्ष्व भोगाँश्च विपुलान् वासुदेवप्रसादत:।

हिनस्मि नाहं वृक्ष त्वां किन्तु मुञ्चामि जन्मत: 10

इत्युपस्थाय मन्त्रेण रक्षासूत्रेण वेष्टयेत्।

अनुक्तमन्यत्कर्तव्यं शिलाग्रहणवन्निशि104

** वृक्षच्छेदने कालदिगादिनिर्देश: **

प्रभाते देशिक: स्नात्वा मुहूर्ते शोभने शुचि:।

छिन्द्याद्वृक्षं कुठारेण प्राङ्मुख: पुरुषात्मना105

रथकारस्ततो वृक्षं छेदयेद् गुर्वनुज्ञया।

** छिन्नवृक्षपतने दिग्भेदेन फलभेद: **

प्राच्यामुदीच्यां पतितस्तरुरभ्युदयावह:106

** प्रकाण्डेन शाखया बिम्बनिर्माणं तत्संस्कारश्च

कुर्याद्बिम्बे प्रकाण्डेन शाखया चानुरूपया।

कुम्भोदकेन तं सिञ्चेद्ध्यात्वा तत्र स्थितं हरिम् 107

मूलमन्त्रेण परित: सिञ्चेत्करकवारिणा।

गुरवे दक्षिणां दद्यात्पूर्ववत्कमलासन108

** रथकारस्य बिम्बनिर्माणानुज्ञा **

देवालये द्रुमं नीत्वा रथकारेण कारयेत्।

बिम्बमत्यद्भुताकारं धाममानानुसारत:109

आलये चाधिवासादि स्थापयित्वा द्रुमं भुवि।

कुर्याद्बहिर्वने यद्वत् सर्वं तद्वद्यथाविधि110

** असंस्कृततरुणा बिम्बनिर्माणे दोष: **

असंस्कृतेन तरुणा यथोक्तविधिना यदि।

कुर्यात्प्रतिकृतिं मोहात्तदनर्थाय केवलम्111

तस्माद्यथोक्ततरुणा कृतमभ्युदयावहम्112

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे शिलादारुसङ्ग्रहविधानं नाम एकादशोऽध्याय:

****

द्वादशोऽध्याय:

** मूलबेरप्रमाणादिविधि: **

श्रीभगवान् –

अथैतत्संप्रवक्ष्यामि मूलबेरसमुच्छ्रयम्।

गर्भविस्तारमानं वा द्वारदैर्घ्यमथाऽपि वा1

प्रासादपादमानं वा हस्तमानमथापि वा।

यजमानप्रमाणं वा स्तम्भमानमथापि वा2

कुर्याद् ध्रुवप्रतिकृतिं ग्रामादेरनुकूलिकाम्।

** प्रतिमाया मानं उत्तमादिभेदाश्च **

प्रतिमा गर्भविस्तारतुल्या श्रेष्ठा चतुर्मुख3

नवभागैकहीना तु प्रतिमा मध्यमा भवेत्।

पञ्चभागैकहीना तु जघन्या परिकीर्तिता4

सप्तधा गर्भविस्तारं विभज्य द्वौ विवर्जयेत्।

शिष्टभागसमुच्छ्राया श्रेष्ठा स्यादथवाब्जज5

मध्यमा पञ्चसूत्र्यंशैस्त्रिभिर्द्वाभ्यां कनीयसी।

द्वाराध्यर्धसमुच्छ्राया श्रेष्ठा पादाधिका पुन:6

मध्यमा द्वारमात्रा तु कनिष्ठा मध्यमा भवेत्।

द्वारं षोडशधा कृत्वा न्यूनैकद्वित्रिभि: क्रमात्7

श्रेष्ठा मध्या कनिष्ठा स्यादित्थं पादादिषु क्रमात्।

उत्तमा पञ्चभिर्हस्तै: त्रिभिरेकेन चेतरे8

स्थितस्य कौतुकस्यायमुच्छ्राय: समुदीरित:।

** आसीनमूर्तिमानम् **

गर्भगेहस्य विस्तारं त्रिधा भङ्क्त्वा द्वयी भवेत्9

उत्तमा पञ्चधा त्र्यंशैर्मध्यमार्धकनीयसी।

आसीना चाथवा श्रेष्ठा गर्भविस्तारसंमिता10

नवभागैकहीना तु मध्यमा पञ्चधा कृते।

एकोना चरमा प्रोक्ता सप्तधा षड्भिरुत्तमा11

सप्तधैव त्रिभिर्मध्या त्रिधा द्वाभ्यां कनीयसी।

द्वारादिषु स्थितस्यैव समासीनोन्नति क्रमात्12

हस्तै: सप्तभिरासीना श्रेष्ठा मध्या तु पञ्चभि:।

** शयनमूर्तिमानम् **

त्रिभिर्जघन्या वक्ष्यामि शयनस्यापि चोन्नतिम्13.

आयामं गर्भगेहस्य भङ्क्त्वा षोडशधा पुन:।

चतुरो मूर्ध्नि संत्यज्य भागौ द्वौ पादतस्तथा14

अवशिष्टदशांशेन शयितस्योत्तमोन्नति:।

आयाममष्टधा कृत्वा हित्वा द्वौ मूर्ध्नि पार्श्वत:15

एकमंशं चरणतः शिष्टांशेनैव मध्यमा ।

आयामं सप्तधा कृत्वा मूर्ध्नि द्वावेकमङ्घ्रितः16

हित्वा कनिष्ठा शेषेण शयानस्याकृतिर्भवेत् ।

विस्तारे वा चतुर्धा तु कृते तेष्वेकमुद्धरेत्17

शिष्टेन द्विगुणेन स्याच्छयानस्योत्तमोन्नतिः ।

कृत्वैवं पञ्चभागेन स्याच्छयानस्य मध्यमा18

गर्भविस्तारमानेन शयानस्याधमा भवेत् ।

द्विगुणा द्वारमानेन शयानस्योत्तमोन्नतिः19

अध्यर्धमानैर्मध्या स्यात्सपादा चरमा भवेत् ।

उत्तमादिक्रमो यादृग्द्वारमाश्रित्य कीर्तितः20

ध्रुवबेरस्य यादृक् स्यात्स्तम्भाद्याश्रयणेऽपि च ।

सप्तभिः पञ्चभिर्हस्तैस्त्रिभिःश्रेष्ठा यथाक्रमम्21

यानेऽप्यासनवन्मानं विश्वरूपं स्थितं यथा ।

गर्भगेहं त्रिधा कृत्वा द्विभागं चोत्तमं भवेत्22

पञ्चधा तु कृते तस्मिन् त्रिभागो मध्यमो भवेत् ।

गर्भार्धमधमं धाम्ना सर्वसाधारणो विधिः23

** यजमानानुगुण्येन मूर्तिमानम् **

यजमानाद्यनुगुणो विधिरद्याभिधीयते ।

लब्धांशमङ्गुलीकुर्यात्प्रासादस्य चतुर्मुख24

** अङ्गुलिविधिः **

तत्राङ्गुलिविधिं वक्ष्ये यथा तदवधारय ।

पञ्चधाङ्गुलिराख्याता उच्यन्ते ता विधाः क्रमात्
. मानं मानान्तरं मात्रा मुष्टिर्देहस्तथैव च ।

वक्ष्यमाणक्रमेणैषां भेदानां लक्षणं शृणु26

वातायनपथं प्राप्य ये यान्ति रविरश्मयः ।

तेषु सूक्ष्मा विसर्पन्ति रेणवः परमाणवः27

तेऽष्टौ केशाह्वयास्तेऽष्टौ लीक्षो यूकस्तदष्टकम् ।

तदष्टकं यवास्तेऽष्टावङ्गुलिः समुदाहृता28

तदुत्तमाङ्गुलिः सप्त यवास्त्वेव तु मध्यमा ।

यवाः षडधमा प्रोक्ता मानाङ्गुलमिदं भवेत्29

विन्यस्तैस्तिर्यगष्टाभिर्यवैर्मानान्तराङ्गुलम् ।

शालीभिर्वा ऋजुन्यस्तैस्त्रिभिर्मानान्तरं भवेत्30

आचार्यदक्षिणकरे मध्यमाङ्गुलिमध्यमे ।

पर्वणोरन्तरं दीर्घं मात्राङ्गुलमुदाहृतम्31

चतुर्धा विभजेदेको भागो मुष्ट्यङ्गुलिः स्मृता ।

** कौतुकायाममानम् **

यत्किञ्चित्कौतुकायामं विभज्य दशधा पुनः32

एकं द्वादशधा भागं कृत्वा तेष्वेकमङ्गुलम् ।

उच्छ्रायः प्रतिमायाः स्यान्महामानाङ्गुलाश्रयः33

** प्रासादवेदिकादीनामङ्गुलनिर्देशः **

प्रासादादींश्च तेनैव कुर्यान्मानान्तरेण वा ।

वेदिकापीठशिबिकारथादीनां विधिः पुनः34

मानान्तराङ्गुलेनैव भवेन्नान्येन केनचित् ।

यागोपकरणानां च कुर्यान्मात्राङ्गुलेन च35

होमाङ्गानि स्रुवादीनि कुण्डंमुष्ट्यङ्गुलाश्रयः ।

** देहलब्धाङ्गुलेन प्रतिमाङ्गमानम् **

देहलाब्धाङ्गुलेनैव प्रतिमाङ्गानि कल्पयेत्36

यैर्यावद्भिर्विभागांशैरर्च्यमानमुदाहृतम् ।

** ग्रामादीनां मानांङ्गुलेनैवायविभाग: **

मानाङ्गुलेन तन्मानमङ्गुलीकृत्य तत्पुन:37

आयव्ययादौ संयोज्य ग्रामादेर्यच्छुभं भवेत् ।

तत्तथा वक्ष्यते ब्रह्मन् इदानीमवधार्यताम्38

लब्धांशमङ्गुलीकृत्य तदङ्गुलमथाष्टभि: ।

वर्धयेद् द्रावयेच्चैव पुनर्द्वादशसंख्य्या39

आयं शिष्टाङ्गुलं ज्ञेयं व्ययैर्नवभिरेधयेत् ।

दशभि: क्षपयेच्छिष्टमङ्गलं व्ययसंज्ञितम्40

आय: समग्रशुभदो व्यय: स्वल्पशुभावह: ।

प्रतिकूले विपर्यासे ग्रामादे: कमलासन41

त्रिभिर्वृद्धौ क्षयोऽष्टाभि: शिष्टं योनिरुदाहता ।

** ध्वजाद्यष्टौ आया: **

ध्वजो धूमस्तथा सिंह: श्वा वृषो गर्दभ: करी42

काक इत्युच्यते योनि: सा शुभा शुभलक्षणा ।

ध्वज: सिंहो गजोऽनड्वान् शुभयोनि: शुभावह:

धूमध्वजखरश्वान: प्रतिकूला हि योनय: ।

** नक्षत्रादिकल्पनप्रकार: **

अष्टाभिर्वर्धते हानौ सप्तविंशतिसंख्यया44

शिष्टमृक्षमिति प्रोक्तं ग्रामादेस्तच्छुभं भवेत् ।

नवभिर्वर्धते हानौ सप्तभि: शिष्टमङ्गुलम्45

वारास्ते शुभदा: सौम्या: क्रूरा: स्युर्भयदायिन: ।

वृद्धौ चतुर्भिर्नवभि: शिष्टं हानावधांशकम्46

तस्करो भुक्तिशक्तिश्च धन्यो नरपति: क्लिब: ।

सुनीति: प्रीतिरायुष्मान् एतेंशा: समुदीरिता:47

** तालधनु: क्रोशादिनिरूपणम् **

मानाङ्गुलैर्द्वादशभिर्मानं तालाह्वयं मतम् ।

द्वौ तालौ कथितो हस्तस्ते ह्यष्टौ धनुरुच्यते48

स एव दण्ड: सयुग: क्रोशस्तै: पञ्चभि: शतै: ।

क्रोशैश्चतुर्भि: गोपानं योजनं तच्चतुर्गुणम्49

ग्रामस्य यजमानस्य राज्ञोजनपदस्य च ।

आयादिरनुकूलश्चेत् प्रतिमा: सर्वसिद्धिदा:50

आयादिरेष विज्ञेयो मूलबेरसमाश्रय: ।

न तदङ्गेषु बिम्बेषु लोहजेष्वितरेषु वा51

श्रद्धा बिम्बेषु विज्ञेयस्तथा भवनकौतुके ।

** प्रस्थादिमानभेदा: **

प्रस्थादीनां तु मर्यादा प्रसङ्गादुच्यतेऽधुना52

चत्वारो व्रीहय: कुञ्जास्तेऽष्टौ मञ्जिष्ठ उच्यते ।

ते शतं षष्टिरधिकं निष्कं निष्काष्टकं फलम्53

फलानि पञ्च कुडुपं प्रस्थं स्यात्तु चतुर्गुणम् ।

तच्चतुर्गुणकं विद्यादाढकं तद्द्वयं शिवम्54

तद्द्वयं द्रोणमुदितं खारी तद् द्वितयं भवेत् ।

तत्खारीत्रितयं भारं परिमाण मुदीरितम्55

एतेन परिमाणेन परिच्छेद्यं घृतादिकम्56

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे धृवबेर प्रमाणानुकूल्यनिर्णयो नाम द्वादशोऽध्याय:

****

त्रयोदशोऽध्याय:

** शूलस्थापनविधि: **

श्रीभगवान् –

अथात: संप्रवक्ष्यामि शूलस्य स्थापनादिकम् ।

* सजातीयविजातीयशूलाकारप्रमाणादिविधि: *

स्थिराणि चन्दनादीनि दारूणि घनवन्ति च1

अधिवास्य यथापूर्वं गृह्णीयाद्देशिकोत्तम: ।

वृक्षजातीयया व्यक्त्या शूलं यद्येकया भवेत्2

उत्तमं तद्विजानीयात् पर्वभिर्यदि मध्यमम् ।

नानाजातीयया तच्चेदधमं कमलासन3

शिल्पिभिस्तक्षयित्वा तु असारं व्यपनीय तु ।

सारेण कारयेच्छूलं प्रमाणं तस्य कथ्यते4

अङ्गुलीनां चतुर्विंशच्छतं कौतुकमुन्नतम् ।

द्व्यधिका षष्टिरायामो वंशदण्डस्य कथ्यते5

तस्य मूलाग्रमध्यानि विस्तीर्णानि यथाक्रमम् ।

चत्वार्यङ्गुलमानानि सार्धानि त्रीणि तानि च6

यवा: षट् च तथा नाहा: षोडशाङ्गुलसंमित: ।

मूलस्य स्यात्तथा मध्ये नाह: पञ्चदशाङ्गुल:7

चतुर्दशाङ्गुलो नाहस्तदग्रे कमलासन ।

वक्षोदण्डश्चतुस्त्रिंशदङ्गुल: स्यात्समायत:8

चतुरङ्गुलविस्तार: षोडशाङ्गुलमानत: ।

द्विशिखा त्रिशिखा वापि शिखा किंशुककुड्मल:

आयामो बाहुदण्डस्य पञ्चविंशाङ्गुलो भवेत् ।

सार्धत्र्यगुलकं मूलं विस्तीर्णं तस्य मध्यमम्10

द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं सार्धमग्रं तस्य चतुर्मुख ।

प्रकोष्ठमायतं विंशत्यङ्गुलं द्वियवाधिकम्11

मूलमध्याग्रविस्तार: द्व्यङ्गुलस्त्र्यङ्गुलोऽपि वा

सार्धस्तथाङ्गुलानि स्युस्त्रीणि विद्याद्यथाक्रमम् 12

सुषिरं बाहुमूलं स्यादग्रं बाहुप्रकोष्ठयो: ।

मिथुनं कलपनीयं स्यान्नीचबाहुरपीदृश:13

आयाम: कल्पदण्डस्य षोडशाङ्गुलसंमित: ।

विस्तारस्तस्य मध्ये स्याच्चतुरङ्गुलसंमित:14

षोडशाङ्गुलनाहश्च तस्य मध्य: प्रकीर्तित: ।

आयाम: पार्श्वदण्डस्य काय द्वात्रिंशदङ्गुल:15

पार्श्वदण्डपरीणाहश्चतुरङ्गुलसंमित: ।

द्विशिखश्च कटीदण्डो वक्षोदण्डो नियोगत:16

दण्डयो: पार्श्वयो: सम्यक् ऊर्ध्वदण्डस्य चायति: ।

एकविंशाङ्गुलो दण्डो जङ्घादण्डसमोभवेत्17

मध्याग्रमूलविस्तार: क्रमेण परिपठ्यते ।

त्र्यङ्गुलोऽर्धाधिक: साध द्व्यङ्गुलश्चतुरङ्गुल:
जङ्घायास्त्र्यङ्गुलं मूलं सार्धद्व्यङ्गुलमन्तरम् ।

अर्धं च द्व्यङ्गुलं तत्र त्रिगुणं नहनं मतम्19

ऊरुमूलं च सुषिरं द्व्यङ्गुलं षड्यवाधिकम् ।

ऊरुजङ्घाग्रयोरन्ते मिथुनं परिकल्पयेत्20

वंशदण्डमुर: कट्या: मध्ये निम्ने निवेशयेत् ।

शूलप्रमाणमुदितं शूलसंख्याधुनोच्यते21

** शूलानां संख्या **

वंशदण्डः कटीदण्डो वक्षोदण्डस्तथैव च।

बाहुदण्डाश्च चत्वारः प्रकोष्ठेन तथाविधः22

जङ्घादण्डश्च इत्येते शूलदण्डास्त्रयोदश।

श्लेषयेत्तद्यथायोगं सुषिरं नैव कारयेत्23

न च कीलं विधातव्यं शिल्पिभिः शूलकर्मणि।

वंश दण्डं किरीटान्तं मूर्धान्तं वा प्रचक्षते24

पादान्तं वा यथा स्थैर्यं तथा कुर्याद्विचक्षणः।

लोहपट्टेन शूलानां बन्धनं दृढमाचरेत्25

** शूलदण्डस्य लोहादिभेदः **

लोहजाः शूलदण्डाः स्युरथवा विभवे सति।

वंशमूले चतुष्कोणमष्टाश्रं मध्यमिष्यते26

अग्रं सुवृत्तं शूलानि वृत्तान्यन्यानि वाऽन्यथा।

वंशदण्डजमानस्य गलादर्वागृजुर्भवेत्27

उपरिष्ठाद्यथायोगं किञ्चिद्भुग्नं चतुर्मुख।

प्रतिमानां यथाभागं वंशदण्डस्थितिर्भवेत्28

वक्षोदण्डः कटीदण्डः किञ्चिद्भुग्नशिखो भवेत्।

भुजोरुदण्डयोर्मूलं निम्नं कृत्वा यथाशिखम्29

मुखं सार्धं किरीटस्य शूलद्विगुणमेव वा।

मौलिमूलस्य विस्तारस्त्र्यङ्गुलं वा यवत्रयम्30

त्रियवं त्र्यङ्गुलं मध्यं सार्धत्र्यङ्गुलसंमितम्।

बाह्वन्तमूलबेरस्य देवीनां शयने सति31

शूलमन्यत्र यानादौ नासिकान्तमथापि वा।

चिबुकान्तं यथोच्छायं ब्रह्मणः शयने सति32

शूलं जान्वन्तमन्यत्र बाहुसीमान्तमिष्यते।

भृग्वादिपरिवाराणां बाहुसीमान्तमुच्यते33

** शूलानां जलाधिवासादि **

जलाधिवासनं चैव स्थापनं मण्डपे तथा।

होमं कुम्भार्चनं द्वारपूजा ब्राह्मणतर्पणम्34

शुद्धिश्च शोषणादीनि शूलानां बिम्बवत्स्मृतम्।

न दिवा पिण्डिकां रात्रौ अधिवास्य समाहितः35

श्वोभूते वास्तुनो होमं दद्याद्वास्तुबलिं तथा।

** गर्भगेहशोधनम् **

शोधयेद्गर्भगेहं च मार्जनालेपनादिभिः36

सूत्रं चन्दनतोयेन सिक्तमास्फालयेत्क्रमात्।

सूत्राण्युदङ्मुखान्यष्टौ प्राङ्मुखानि तथैव च37

कोष्ठान्येकोनपञ्चाशन्न्यूनाधिक विवर्जितम्।

** ब्राह्मणादिसंज्ञकभागविधिः **

ब्राह्मणो मध्यमो भागः दैविकस्तु तदन्तरः38

तृतीये मानुषस्तुर्यः पैशाचो भाग इष्यते।

अर्चना पीठिका ब्राह्मे भागे दैवे स्थितिर्भवेत्39

मानुषे परिवाराः स्युरायुधानि चतुर्थके।

किञ्चिन्मानुषमाश्रित्य दैवे स्यादासनं भवेत्40

दिव्यमानुषयोः शय्या पैशाचे यानमिष्यते।

दैवे देव्यः स्थिता वा स्युरासने तस्य पार्श्वतः41

शयनेऽपि यथायोगं यानारूढेऽपि वै तथा।

** सूत्राणामुदङ्मुखता **

उदङ्मुखानि सूत्राणि दश तावन्निपातयेत्42

प्राङ्मुखान्यपि कोष्ठानामेकाशीतिर्भवेत्ततः।

मध्यमो ब्राह्मणो भागो दैव: स्यात्तदनन्तर:43

तृतीय: पैतृकस्तुय मानुष: पञ्चम: पुन: ।

पैशाच इति वा भागान् कल्पयेद्गर्भमन्दिरे44

** एकबेरबहुबेरादीनां ब्राह्मादिभागभेद: **

एकबेरविधिर्ब्राह्मे बहुबेरं तु दैविके ।

दैवे च मानुषे भागे द्वयोरासनमिष्यते45

दैवमानुषपित्र्येषु शयनं त्रिषु कारयेत् ।

पैशाचे मानुषे चैव द्वयोर्यानं विधीयते46

** उक्तस्थानविपर्यासे अनिष्टफलम् **

उक्तस्थानविपर्यासे राजा राष्ट्रं च नश्यति ।

तस्माद्यथोक्तभागे स्यु: स्थाप्या ऋद्धिमभीप्सुभि:

** कामनानुगुणस्थापनाभूमि: **

चतस्र: स्थापनाभूमिं कृत्वा मध्येपदे पुन: ।

मुक्तिकामोऽर्चयेद्देवं पदे तु तदनन्तरे48

दिव्ये भोगाभिलाषश्चेत्सन्तानार्थी तु मानुषे ।

पश्वादिकाम: पैशाचे पदेष्वेवं यथाक्रमम्49

** प्रासादद्वारविस्तारमानम् **

प्रासादद्वारविस्तारं त्रिभागीकृत्य मध्यमम् ।

भागं तु सप्तधा कृत्वा पञ्चभागांस्तु दक्षिणे50

अपोह्यानन्तरे भागे ब्राह्मे सूत्रमुदाहृतम् ।

** ब्राह्मभागे भित्तिस्तम्भादिनिषेध: **

न कुर्याद्ब्रह्मण: सूत्रे भित्तिस्तम्भादिकं सुधी:51

अज्ञानाद्यदि कुर्वीत प्रत्यवायो महान् भवेत् ।

एकबेरं भवेत्तत्र ब्रह्मसूत्रे शिलामयम्52

रत्नलोहशिलाकाष्ठमृद्भिस्तद्वा त्रिवस्तुभि: ।

बहुबेरं भवेदर्धचित्रं साभासमिष्यते53

स्थितासीनशयानानां द्रव्यै: रत्नादिभिर्भवेत् ।

निर्माणं सर्वमूर्तीनां ऋद्धिकृन्नैव दोषकृत्54

** गर्भगेहे खाते गर्भन्यासविधि: **

गर्भगेहे ततो भागे यथोक्तधरणीं खनेत् ।

हस्तमात्रेण तत्रैव नपुंसकशिलां क्षिपेत्55

शिलायां तत्र रत्नानि लोहैर्बीजैश्च धातुभि: ।

सह वा तैर्विना वाऽपि निक्षिपेच्चोदित: क्रमात्56

विधाय योषिच्छिलया दृढं कुर्यात् सुधादिभि: ।

मञ्जूषां लोहजां कृत्वा यद्वा रत्नानि निक्षिपेत्57

रत्नन्यास: स्थित: सैष: पादमूले विधीयते ।

अन्येषां पृष्ठत: कुर्यात् रत्नन्यासविचक्षण:58

** पादपीठस्याकारभेद: **

वृत्तं वा चतुरश्रं वा पादपीठं तु तद्भवेत् ।

प्रतिमायां शिलामय्यां शिलायां च स्थितिर्भवेत्59

स्थाने पादशिलायां च शूलार्धं सुषिरद्वयम् ।

इष्टकाभिस्तथा कुर्यात्पीठिकां च शिलोपरि60

उत्सेधश्चापि चायामो भूमिभागप्रमाणत: ।

द्वाराष्टभागमथवा पादाष्टकमथापि वा 61

प्रतिमाष्टांशमथवा पादपीठप्रमाणकम् ।

वृत्तं वा चतुरश्रं वा पादपीठं यथा भवेत्62

वृत्ते च चतुरश्रे च पद्मं चोपरि कल्पयेत् ।

स्थानकेषु विधिर्ह्येष आसीने द्विगुणं भवेत्63

शयने तावदुत्सेधं प्रतिमायामसंमितम्।

पद्मादिपीठमथवा देहलब्धाङ्गुलैः पुनः64

कुर्याद् द्वादशभिः प्रांशुं विस्तीर्णं द्विगुणाङ्गुलैः।

पञ्चविंशद्दलयुतं यद्वा षोडशभिर्युतम्65

दलैर्द्वादशभिर्यद्वा युक्तमष्टभिरेव वा।

अङ्घ्रिमानवशेनैव दलानां द्राघिमा भवेत्66

ऊर्ध्वच्छदनसंयुक्तं ततोऽल्पदलसंयुतम्।

मध्ये कर्णिकया युक्तं किञ्चित्फुल्लाम्बुजाकृतिम्
दिव्ये भागे स्थितस्यैष विष्टरः समुदीरितः।

** एकबेरादिभेदेन वेदिकामानम् **

एकबेरे तथायामं त्रिधा कृत्वैकभागिकाम्68

वेदिं कुर्याच्चतुर्धा वा तुर्यांशेन प्रकल्पयेत्।

उत्सेधोऽयं स्नानवेदेर्वृत्ता वृत्तायता तु वा69

चतुरश्रायता वापि षडश्राष्टाश्रकापि वा।

उपानकटिसंयुक्ता कर्तव्या द्वादशाङ्गुला70

आयतं नालमेतस्य चतुर्भिरथवाङ्गुलैः।

विंशत्या चायतं तस्य मुखं मकरवक्त्रवत्71

किञ्चिन्निम्नं यथा तस्मान्नालं तिर्यगथो त्थितम्।

उपरिष्टाच्च तद्वेदेर्वलयं चतुरङ्गुलम्72

उन्नतं कारयेत्तावद्विस्तारं कमलासन।

वेदिकानुगुणं यद्वा पद्ममेवाखिलं भवेत्73

** देवमुखादिभेदेन जलप्रणालीभेदः **

प्रत्यङ्मुखस्य देवस्य प्राङ्मुखस्य तथा भवेत्।

प्रणाल्युदङ्मुखा कुर्याद्दक्षिणोदङ्मुखस्य तु74

प्रणाली प्राङ्मुखा कार्या नान्यत्र विधिरिष्यते।

** धाराकुल्याविधिः **

धाराकुल्या च कर्तव्या यावच्छिद्रं बहिःस्थितम्75

हस्तिहस्तादिभिः श्वभ्रे जलधारां निपातयेत्।

वृत्तं वा चतुरश्रं वा श्वभ्रं कुर्याच्छिलादिभिः76

मनोहरमगाधं च बहिस्तद्देवतालयात्।

** आसीनमूर्तिविधिः **

आसीनस्याभिधास्यामि प्रमाणं सिंहविष्टरे77

देहलब्धाङ्गुलैः षड्भिरुत्सेधं त्रिंशतापि च।

द्विगुणैरायतं तस्य सिंहैरष्टाभिरासनम्78

ध्रियमाणं चतुर्भिर्वा तेषां वक्त्राणि सिंहवत्।

शिष्टं वपुः पुरुषवच्चतुर्भिर्बाहुभिर्युतम्79

बिभ्राणो विष्टरं द्वाभ्यां द्वाभ्यां बध्वाऽञ्जलिं हृदि।

रत्नैः परिष्कृतं पीठं सिंहैर्वा केवलैर्युतम्80

गजाङ्घ्रिभिर्वा तद्युक्तं कुर्यान्नैवान्यथा विधिः।

** भोगशय्याविधिः **

भोगशय्या शयानस्य वक्ष्यामि कमलासन81

वृत्तायतं यथायोगं तथा त्रिर्मण्डलीकृतम्।

प्रादक्षिण्येन वल्यैः पञ्चभिर्वाथ सप्तभिः82

देहाङ्गुलैश्चतुस्तालमुत्सेधं भोगमण्डलम्।

मध्यतः पादतः प्रोक्तं मूर्धन्यधिकमङ्गुलैः83

त्रिभिर्द्विगुणितैर्यद्वा वलयास्ते यथोदिताः।

पश्चात्प्रभृति चैकैकं किञ्चित्किञ्चित् समुन्नतम्
फणैरयुग्मैर्नवभिः सप्तभिर्वाथ पञ्चभिः।

उपेतमुत्तमं मध्यमधमं संप्रचक्षते85

त्रितालमुन्नतं षड्भिरङ्गुलैर्मध्यमं फलम्।

अष्टाङ्गुलं फणानां स्युरन्तरालं फणास्तु ते86

निम्नाः क्रमेण कर्तव्या न्यूनाः पञ्चचतुस्त्रिभिः ।

अङ्गुलैः क्रमशस्तेषां विस्तारो मध्यमं फणम्87

द्वात्रिंशदङ्गुलास्तस्य फणाः पार्श्वे: चतुर्मुख ।

विंशत्पञ्चचतुर्भिश्च विस्तीर्णं द्व्यङ्गुलैरपि88

विंशत्यङ्गुलविस्तारौ शेषौ द्वौ फणिनः फणौ ।

इतरेष्वपि सर्वेषु हानिरूह्या यथाक्रमम्89

बिडालवक्त्रवद्वक्त्रं दंष्ट्रया परिशोभितम् ।

मूर्ध्नि न्यस्तमहारत्नं तीक्ष्णशृङ्गसमन्वितम् 90

शनैः शनैरधो वक्त्रं यावन्मौल्यग्रमाननम् ।

सर्वकण्ठात्फणोत्सेधं चतुस्तालं दशाङ्गुलम्91

अथवा शयनोत्सेधं तादृशं संप्रचक्षते ।

कौतुकद्वारचरणसमुत्सेधे त्रिधा कृते92

एकांशेन समुत्सेधं भोगमण्डलमिष्यते ।

चतुर्थांशेन वा कुर्याद्भोगिनो भोगमण्डलम्93

भोगासनसमुत्सेधो भोगशय्यावदिष्यते ।

सुवृत्तं देवदेवस्य पृष्ठभागे समुन्नतम्94

फणानां मण्डलं यद्वच्छत्रं तद्वच्च शोभनम् ।

देवस्य मौलेरुपरि विंशत्यङ्गुलमुन्नतम्95

चतुरश्रायतं पीठमथवा शयनं भवेत् ।

प्रागुक्तैश्चरणैर्युक्तमुपधानादिसंमितम्96

आसनं पद्ममात्रं तु विश्वमूर्तेर्विधीयते ।

** यानासनमूर्तिनिरूपणम् **

याने गरुत्मतोऽधस्तात्पद्ममासनमिष्यते97

तस्मिन्विदध्यात्पक्षीन्द्रं देवायामार्ध संयुतम् ।

बृहद्भुजं गरुत्मन्तमारुह्यस्थितमच्युतम्98

कुर्यादेवं स्थितादीनामासनानि प्रकल्पयेत् ।

** अधिवासितशूलस्थापनविधिः **

अतो मुहूर्ते संप्राप्ते शोभने देशिकोत्तमः99

अधिवासितशूलानि ह्युद्धृत्याध्वर्युभिः सह ।

धाम प्रदक्षिणीकृत्य तूर्यघोषमुदीर्य च100

शूलानि स्थापयेच्छ्वभ्रे रत्नन्यासो यथोदिते ।

** प्रतिष्ठापञ्चकविधिः **

स्थापनास्थापने चैव तथा संस्थापनाऽपि च101

प्रस्थापना प्रतिष्ठेति प्रतिष्ठापञ्चकं स्मृतम् ।

या प्रतिष्ठा भवेत्स्थाने स्थापना सा प्रकीर्तिता 102

या प्रतिष्ठासने प्रोक्ता सा चास्थापनसंमिता ।

शयने या प्रतिष्ठा च सा च संस्थापना भवेत्103

याने च या प्रतिष्ठा सा नाम्ना प्रस्थापना भवेत् ।

प्रतिमा यार्चनापीठे कर्मार्चेति प्रकीर्तिता104

तस्यां या च क्रिया प्रोक्ता सा प्रतिष्ठेति कीर्तिता ।

** परमेष्ठ्यादिभेदेन आसानादिशूलस्थापनम् **

आचार्यः स्थापयेच्छूलं स्थानकं परमेष्ठिनः ।

आसीनं स्थापयेत्पुंसा विश्वेन शयितं तथा105

सर्वेण विश्वरूपं तु निवृत्या यानकं भवेत् ।

देवीशूलं तथा स्थाप्य रत्नन्यासोपरि क्रमात्106

ब्रह्मादिदेवतानां तु शूलान्यात्मीयविद्यया।

** भित्तिशूलस्थापनम् **

एवं संस्थाप्य शूलानि भित्तिशूलं विनिक्षिपेत्107

ककुदे पृष्ठपार्श्वे तु स्थानकस्य समाचरेत्।

आसीनस्य तथा कृत्वा शयानस्योच्यतेऽधुना108.

शयानाधारशूले वै कुर्यादूर्ध्वमुखे स्थिते।

दिव्यमानुषयोर्मध्ये वंशदण्डं निधापयेत्109

पृष्ठपार्श्वे तु ककुदे शयानाधारशूलकम्।

शयानाधार शूले द्वे कुर्यादूर्ध्वमुखे स्थिते110

दिव्यमानुषयोर्मध्ये शयिताधारशूलकम्।

आधारशूलं शयने स्थले कुर्याद्विचक्षण:111

आधारशूलमन्येषां भित्तिसंस्थं च कारयेत्।

** आधारशूलरहिते देवस्य सान्निध्यातिशय: **

आधारशूलरहिते सर्वत्र स्थापने कृते112

वरप्रदानं सान्निध्यमधिकं भवति ध्रुवम्।

** महाकुम्भादिप्रोक्षणम् **

महाकुम्भादिकुम्भानां वारिभिर्मूलविद्यया113

प्रोक्षयेद् दर्भकूर्चेन शूलानि स्थापितान्यथ।

** गुरुदक्षिणा **

दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथा तुष्टिर्भवेद् गुरो:114

दशनिष्कं सुवर्णस्य तस्यार्धं वा प्रदापयेत्।

ऋत्विजामपि सर्वेषां दशनिष्कं प्रदापयेत्115

काले तस्मिन्समाहूय रथकारं द्विजोत्तम:।

प्रेषयेत्तोषयेच्चापि यजमानो धनैर्भृशम्116

** कुलालनियोग: **

कुलालं कुशलं शान्तं व्याधिहीनमदूषितम्।

रथकारो नियुञ्जीत शास्त्रोक्ते सर्वकर्मणि117

तदभावे पारशवं यावन्नयनमोक्षणम्।

रथकारोक्तविधिना कुलाल: सर्वमाचरेत्118

** स्थापित शूलोद्धारे दोष:**

स्थापितं नोद्धरेच्छूलं समुद्धारे महद्भयम्।

कर्तु: कारयितुश्चापि भवत्येव न संशय:119

अङ्गभेदेऽङ्गहानि: स्याद्यजमानस्य निश्चितम्।

** शूलस्थापने शुभफलम् **

शूलस्थापनमात्रेण यजमानो महत्फलम्120

अश्नुते मानुषान् दैवानथवा न समापितम्।

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादेशूलस्थापनविधिर्नाम त्रयोदशोऽध्याय:

****

चतुर्दशोऽध्याय:

** बिम्बनिर्माणविधि: **

श्रीभगवान् –

बिम्बनिर्माणमधुना वक्ष्यामि कमलासन।

लोहपट्टेन शूलानां सन्धिं बध्वा दृढं यथा1

अष्टबन्धेन शूलानि लिम्पेत् सर्वाणि सर्वत:।

रज्जुभिर्वेष्टयेत्तानि दृढानि च्छिद्रवर्जितम्2

यथा सिराभिर्बहुभि: शरीरं बध्यते तथा।

** शूलरज्वादीनां अस्थिसिराप्रकृतिता **

शूलान्यस्थीनि मृण्मांसं सिरा: पाशास्त्वच: पटा:3

** अपक्वमृदालेपने शुभफलम् **

मृद्भिरालेपनं कुर्यादपक्वाभिश्चतुर्मुख।

पक्वाभिर्वर्जयेद्बिम्बं गृहे देवालयेऽपि वा4

अपक्वा: सर्वफलदा: पक्वास्तु बहुदोषदा:।

** केवलमृदा बिम्बनिर्माणम् **

मृदा केवलया बिम्बं कुर्याद्यद्वा त्रिवस्तुभि:5

मृण्मये कौतुके पूर्णे साङ्गोपाङ्गं यथाविधि।

त्रिवस्तुके मृदालिप्ते कटुशर्करया तथा 6

पटेनाच्छाद्य सर्वाङ्गं वर्णलेपं समाचरेत्।

** प्रशस्तमृत्तिकास्थानानि **

पुण्यक्षेत्रे नदीतीरे कान्तारे पर्वतेऽपि वा7

मृदं समग्रां गृह्णीयात्सर्वदोषविवर्जिताम्।

नीचैरध्यासितां चैत्यश्मशानादिविवर्जिताम्8

** कल्कोपयोगिन्यस्त्वच: **

खदिरोदुम्बराश्वत्थन्यग्रोधार्जुनभूरुहाम्।

समुद्धृत्य त्वच: सर्वा मासं वारिषु निक्षिपेत्9

तोयैर्मासोषितैर्मृत्स्नां मिश्रयेत्पीडयेच्च ताम्।

तां नूतनेषु भाण्डेषु निक्षिप्याच्छाद्य यत्नत:10

छायायां निक्षिपेद्भाण्डान्यथा वातादि न स्पृशेत्।

** कल्कप्रतिवापद्रव्यविधि: **

धातुकीयास्त्रयो भागा: षड्गुणा च हरीतकी11

धात्री च द्वादशविधा भागाँस्तानेकविंशति:।

** अधिवासकालमानम् **

अधिवास्यैकमासं तु भाण्डेषु कमलासन।

त्रिफलेन पुनर्वारा तां मृदं मिश्रयेत्सुधी:12

छायायां नातिशुष्कां तां विंशत्येकोनया मृदा।

मिश्रयेद्वक्ष्यमाणानां पुण्यक्षेत्रादिजन्मनाम्13

** एकोनविंशतिमृद: **

पुण्यक्षेत्रे नदीतीरे पर्वते पुलिने ह्रदे।

निर्झरे सङ्गमे गोष्ठे देविके तीरयोस्तथा14

शालिक्षेत्रे देवखाते शृङ्गे च वृषहस्तिनो:।

वराहकृष्टे वल्मीके कुलीखसतौ तथा15

नलिन्यां दीर्घिकायां च मृत्स्नामेकोनविंशतिम्।

** मृद: प्रमाणं चूर्णविभागश्च **

मृत्स्नाभिर्मुष्टिमात्राभि: पूव क्तां मिश्रयेन्मृदम्16

पूव क्तमानैस्त्रिफलै: चूर्णैस्तां मिश्रयेत्पुन:।

तत्त्रिभागैकभागैश्च कटिशर्करचूर्णितै:17

नादेयै: श्लक्ष्णपाषाणै: मृत्तुर्यांशैश्च चूर्णितै:।

** योजनीयसुरभिद्रव्याणि **

चन्दनं कुङ्कुमं कोष्ठं श्रीवेष्टं हरिचन्दनम्18

गुग्गुलं च निशां शुष्कां हरितालं मन:शिलाम्।

तमालपत्राण्येतानि चन्दनादीनि चूर्णयेत्19

मृद्विंशत्येकभागैस्तैश्चूर्णैस्तत्तुल्यसैकतै:।

सूक्ष्मैश्च मिश्रयेन्मृत्स्नां कपित्थरस तुल्यकै:20

चूर्णितैल हरत्नैश्च मिश्रयित्वा तु मृत्तिकाम्।

** संमिश्रणीयस्नेह द्रव द्रव्याणि **

मधुतैलदधिक्षीरघृतै: शुक्तिप्रमाणकै:21

अतसीतैलसंमिश्रै: पुन: संमिश्रयेन्मृदम् ।

** संस्कृतमृद: अधिवास: **

इत्थं तु संस्कृतां मृत्स्नां निक्षिप्य नवभाजने22

आच्छाद्य नववस्त्रेण भाण्डं धान्येषु निक्षिपेत् ।

अर्चयेन्मूलमन्त्रेण मृद्भाण्डं देशिकोत्तम:23

सर्पिषा जुहुयादग्नौ मूलेनाष्टोत्तरं शतम् ।

चरुं पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाद् बुध:24

संपाताज्येन सिञ्जेत्तां मृदं भाजनसंस्थिताम् ।

** अधिवासवेला **

सद्यो वा निशि वा मृत्स्नामधिवास्य यथाविधि25.

** लेपनक्रमस्तद्विद्या च **

मुहूर्ते शोभने बिम्बे प्रलिम्पेन्मृत्तिकां गुरु: ।

आमौलिकण्ठपर्यन्तमालिम्पेद्व्योमविद्यया26

आकण्ठनाभिपर्यन्तं विलिम्पेद्वायुविद्यया ।

आनाभि कटिपर्यन्तं लेपयेद्वह्निविद्यया 27

आकटेर्जानुपर्यन्तमालिम्पेद्वारिविद्यया ।

आजानुकटिपर्यन्तं प्रलिम्पेद्भूमिविद्यया 28

आनाभिकण्ठमालिम्पेत् पुन: श्वसनविद्यया ।

नाभ्यादिगुह्यपर्यन्तमालिम्पेच्छिखिविद्यया29

गुह्यादिजानुपर्यन्तमालिम्पेद्वारिविद्यया ।

जानुप्रभृति पादान्तमालिम्पेत्क्षितिविद्यया30

** देव्यादीनां मृदालेपे विद्यानिर्देश: **

देवीनां च श्रियादीनां ब्रह्मादीनां तथैव च ।

आलेपनं प्रकुर्वीत कालेऽस्मिन् भूतविद्यया31

गुरवे दक्षिणा देया स यथा तुष्टिमाप्नुयात् ।

** रज्वादिवेष्टनम् **

बिम्बस्य नाहमानं यच्छूलमानमपोह्य तत्32

अष्टधाकृत्य तेषु त्रीन् रज्जून्वेष्टयेद्गुणान् ।

मृद्भिरालेपयेत् त्र्यंशं द्वौ वस्त्रकटुशर्करै:33

नारिकेलत्वचा मृत्स्नां द्वितीयां मिश्रयेत् पुन: ।

क्रमेण परिमाणं च मुखबाहूरुवक्षसाम्34

** नाडीकल्पनम् **

नाडीमिडां पिङ्गलां च सुषुम्नां तन्तुभि: कृताम् ।

सितपीतारुणैस्ताभिर्वेष्टयेद्विष्णुविग्रहम्35

नलिकेरत्वचं सूक्ष्मं छित्वा छित्वा च मृत्तिकाम् ।

तृतीयां मिश्रयेत्तां च लेपयेत्पूर्वशोषणे36

हस्तं च साङ्गुलोपेतं कृत्वा लोहेन बन्धयेत् ।

कर्णावर्तं तत: कृत्वा लोहेन परिविन्यसेत्37

शरीरपोषणं कुर्याद्भेदरन्ध्रविवर्जितम् ।

** मृत्तिकाकटुशर्करयोर्लेपने विधि: **

हस्तेन मृत्तिकां दद्यात्कूर्चेन कटुशर्कराम्38

कटुशर्करचूर्णानि त्रिफला कृषिताम्भसा ।

पिष्ट्वाऽपूपाकृतिं कृत्वा शोषयेदातपेन ताम्39

पुन: संपेषयेत्पिण्डान् कपित्थरसवारिणा ।

चतुस्त्रि: पञ्चकृत्वो वा कृत्वैवं पेषयेत्पुन:40

कार्पासतूलमिलितान् कपित्थरसवारिणा।
तावत्संपेषयेद्यावद्वाहुभ्यां बाहुमात्रकम्41

** पिष्टकल्पनम् **

पुत्रिकायाः समुद्धारे पेषणेन पतेद्यदि।
कल्पं सुपिष्टं कूर्चेन शनैरेव परामृशेत्42
ततः करण्डिकाग्रेण लिप्ताङ्गानि च लेपयेत्।
पूर्णेष्वङ्गेषु सर्वेषु पटेनाच्छादयेद् दृढम्43
कार्पासजं दृढं चेलं लोमादिभिरदूषितम्।
धान्यराशिषु संस्थाप्य वाचयित्वाशिषं पुनः44
धान्येन शुद्धिं संपाद्य पूजयेद्वायुविद्यया।
मूलमन्त्रेण जुहुयात् समिदाज्येन वै शतम्45
चरुं पुरुषसूक्तेन जुहुयात्षोडशाहुतीः।
मुहूर्ते शोभने प्राप्ते पटेनाच्छाद्य लेपयेत्46
या शर्करा पटे तस्मिन् तयैवाकल्पयेत्ततः।
शुक्लमृत्तिकयालेपः कपित्थरसमिश्रया47

** वर्णलेपविधिः **

वर्णलेपं ततः कुर्याच्छिल्पिशास्त्रविचक्षणैः।
श्वेतं पीतं तथा रक्तं हरितं कृष्णमेव च48
पञ्चवर्णं पृथिव्यादिवर्णानामधिदेवताः।
उत्तमा धातवः प्रोक्ता मध्यमा वृक्षसम्भवाः49
संयोगजाः स्युरधमास्त्रैविध्यमपरं शृणु।
वर्णं चाप्यनुवर्णं च संकरं च तथैव च50
त्रिविधो वर्णसंयोगः शास्त्रेषु समुदीरितः।
वर्ण इत्युच्यते शुद्धो राजवत्तानि कारयेत्51
अनुकारे च ये वर्णाः प्रायशः शुद्धिवर्जिताः।
अनुवर्णा इमे प्रोक्ताः सङ्कीर्णान् कथयामि ते52
शुक्लो रक्तश्च पीतश्च कृष्णश्चैव चतुर्विधः।
सङ्करास्त्वैव चत्वारः प्रत्येकं द्विविधाः स्मृताः 53
शुक्लश्चैव वलक्षश्च श्वेतो द्विविध उच्यते।
शङ्खगोक्षीरकुन्दाभः शुक्ल इत्यभिसंज्ञितः54
मुक्तास्फटिक चन्द्राभो वलक्ष इति संज्ञितः।
रक्तश्चाप्यरुणः शोण इति भेदेन कथ्यते55
जपाशोणितसङ्काशो रक्तवण ऽरुणो मतः।
किंशुकाशोकसंकाशः शोण इत्यभिधीयते56
हरितश्चैव पीतश्च पीतवण द्विधा भवेत्।
मनःशिलाहरीतालनिभो हरित उच्यते57
हरिद्राकुङ्कुमाभस्तु पीत इत्यभिसंज्ञितः।
श्यामश्च कृष्णवर्णश्च कृष्णवण द्विधा भवेत्58
दूर्वामरकताभश्च श्याम इत्यभिसंज्ञितः।
इन्द्रनीलनिभः कृष्णः कृष्णवर्णः प्रकीर्तितः59
शुक्लेन मिश्रितो रक्तो बभ्ररित्यभिधीयते।
शुक्लेन मिश्रितः कृष्णो करालः परिकीर्तितः60
पीतेन मिश्रितः कृष्णः काल इत्यभिधीयते।
पीतकृष्णयुतः शुक्लः कर्बुरः समुदाहृतः61
एवं सङ्करजान् वर्णानूहापोहेन योजयेत्।
उक्तोऽयं वर्णसंक्षेपस्तैः कुर्याच्चोदितैः क्रमात्62

** मूर्तिकल्पनपरिपाटी **

प्रथमो दारुसङ्घातो द्वितीयो रज्जुवेष्टनम्।

मृदालेपस्तृतीयस्तु तुरीयं नाडिबन्धनम्63

पञ्चमो रज्जुवेष्टः स्यान्नालिकेरत्वचा पुनः ।

मिश्रिता मृत्तिका षष्ठी सप्तमं रज्जुवेष्टनम्64

अष्टमः शर्करालेपो नवमं पटयोजनम् ।

भूषणं दशमं प्रोक्तं एकादशमतः परम्65

शुक्लालेपनमुद्दिष्टं द्वादशं वर्णयोजनम् ।

द्वादशैस्ते च निर्दैष्टाः प्रतिमाकरणेऽब्जज66

** लेपनशोषणावधिः **

कालेन वर्षमात्रेण वस्तु शुष्यति नान्यथा ।

** विध्यनुसारशुष्कमूर्तेरायुः **

सहस्रं वत्सरान् याति मासैर्द्वादशभिः कृतैः67

द्वाभ्यामयुतमायुः स्यात् त्रिभिर्लक्षं प्रतिष्ठितम् ।

हेम्नैव पोषणं सर्वं वर्णानां दीप्तिकारकम्68

आलेख्ये च पटे भित्तौ लिखिते फलकेऽपि च ।

वर्णयोगः समुद्दिष्टो द्रव्योत्पत्तिस्तथैव च69

** युगभेदेन मूर्तीनां वर्णभेदः **

मूर्तीनां युगभेदेन वर्णभेदो विधीयते ।

कृते वलक्षस्त्रेतायामरुणो द्वापरे पुनः70

पीतः कलौ घनश्यामो वासुदेवः परः पुमान् ।

रक्तः सङ्कर्षणो देवः प्रद्युम्नः कनकप्रभः71

श्यामोऽनिरूद्धः कथितः कृतादिषु चतुर्ष्वपि ।

** द्वादशमूर्तिवर्णाः **

केशवः कनकप्रख्यः स्यादर्जुन समाकृतिः72

नारायणः श्यामवण माधवः स्फटिकप्रभः ।

गोविन्दः पद्मकिञ्जल्कनिभो विष्णुरुदाहृतः73

अरुणाम्बुजसङ्काशो मधुसूदन उच्यते ।

त्रिविक्रमः शिखिनिभो वामनो बालसूर्यवत्74

श्रीधरः सितपद्माभो हृषीकेशस्तटित्प्रभः ।

पद्मनाभः श्यामवण बन्धूककुसुमच्छविः75

दामोदरो द्वादशैते कथिताः केशवादयः ।

** चतुर्विंशतिमूर्तिवर्णाः **

वासुदेवादिमूर्तीनां ये वर्णाः पूर्वमीरिताः76

स एव वासुदेवादिचतुर्णां तद्भुवामपि ।

शुद्धस्फटिकसंकाशो विज्ञेयः पुरुषोत्तमः 77

अधोक्षजः श्यामवण नृसिंहो हेमसन्निभः ।

पीतवण ऽच्युतोऽतीव रक्तवण जनार्दनः78

उपेन्द्रः श्यामलः प्रोक्तो हरिः पीतनिभः स्मृतः ।

कृष्णः कृष्णाम्बुदप्रख्यश्चतुर्विंशति मूर्तयः79

** श्रियादिदेवीनां वर्णाः **

सुवर्णनिकषाभा श्रीः श्यामा भूरर्जुनच्छविः ।

सरस्वती रतीरक्ता प्रीतिः श्यामनिभाकृतिः80

कीर्ति रक्ता भवेच्छान्ति स्फटिकाभा समीरिता ।

तुष्टिःपीता भवेत्पुष्टिः श्यामा देव्यः स्मृतास्तु ताः

** मत्स्यादिमूर्तीनां वर्णाः **

मत्स्यः स्फटिकसङ्काशः कूर्मः काञ्चनसन्निभः ।

वराहः श्यामलनिभो वलक्षाकृतिरेव वा82

नृसिंहश्चन्द्रवर्णाभः प्रह्लादः काञ्चनप्रभः ।

वामनः श्यामलनिभः कालवण महाबलिः83

जामदग्न्यः सुवर्णाभः राघवः श्यामलाकृतिः।
भरतः श्यामलो वण लक्ष्मणः कनकप्रभः84
शत्रुघ्नो रक्तवर्णाभः सीता हेमनिभाकृती।
माण्डवी रक्तवर्णाभा ऊर्मिला श्यामलप्रभा85
श्रुतिकीर्तिः सिताङ्गी च हनूमान् कनकप्रभः।
अङ्गदो रक्तवर्णाभः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः86
गुहश्च नीलवर्णाभः कालवण विभीषणः।
नीलो नीलनिभः प्रोक्तो जाम्बवान् कनकप्रभः87
बलः क्षीरनिभश्चैव रक्तवर्णा च रेवती।
मेघश्यामो भवेत्कृष्णो रुक्मिणी कनकप्रभा88
सत्यभामा भवेत्श्यामा कल्की रक्तनिभः स्मृतः।

** अनन्तगरुडादीनां वर्णाः **

अनन्तः क्षीरसङ्काशो यद्वा हेमसमाकृतिः89
गरुडः कनकप्रख्यो ब्रह्मा कनकसन्निभः।
विष्णुः श्यामनिभः प्रोक्तो रुद्रः शोणितसन्निभः 90
हयग्रीवो वलक्षः स्यात् सेनानी श्यामलाकृतिः।
रक्तवण भवेच्चण्डः प्रचण्डः श्वेतसन्निभः91
जयः पीतस्ततः श्यामो विजयः पद्मसन्निभः।
पद्मी गदाधरो हेमः कृष्णः खड्गधरो भवेत्92
शार्ङ्गधारी हेमनिभः श्वेतो वज्रधरो मतः।
श्यामो मुसलधारी स्यात्पाशधृक्कनकप्रभः93
कृष्णोऽङ्कुशधरो धाता रक्तपीतवपुर्धरः।
विधाता धवलो भद्रः सुभद्रो ह्यरुणच्छविः94
कृतान्तः श्यामलो रक्तः सुरविध्वंसनः स्मृतः।
कुबेराक्षो भवेत्पीतः कुबेरो रक्तदेहभृत्95
(दुर्जयः कृष्णवर्णाभः प्रलंबः श्वेतसन्निभः।
स्याद्विश्वभावनो रक्तः पुष्करः श्वेतवर्णधृत्)
सम्भवः श्यामलः प्रोक्तः प्रथमो रक्तसन्निभः।
सुशोभनो भवेच्छ्यामः सुभद्रः श्वेतवर्णभाक्96
कुमुदः श्वेतवर्णाभः कुमुदाक्षोऽग्निसन्निभः।
पुण्डरीकः सितः प्रोक्तो वामनः श्यामलाकृतिः97
रक्तो भवेच्छङ्कुकर्णः सर्वनेत्रोऽसितप्रभः।
सुमुखः श्यामलः प्रोक्तो रक्ताभः सुप्रतिष्ठितः98
रक्तः सूर्यः सितश्चन्द्रो भौमो रक्तः सितो बुधः।
बृहस्पतिः सुवर्णाभः शुक्रः शुक्लश्शनैश्चरः99
कृष्णस्ताम्रस्तथा राहुः केतुः कृष्ण उदाहृतः।
कामोरक्तः सितो हस्तिवक्त्रो रक्तः षडाननः100
दुर्गा श्यामा सुवर्णाभो धनदः क्षेत्रपालकः।
नीलो ब्राह्मी सुवर्णाभा रक्ता माहेश्वरी भवेत्101
कौमारि रक्तवर्णाभा वैष्णवी श्यामलप्रभा।
वाराही श्यामवर्णाभा इन्द्राणी श्यामलाकृतिः102
चामुण्डा रक्तवर्णाभा वीरभद्रोऽरुणद्युतिः।
ज्येष्ठा नीला भवेदिन्द्रः श्यामोऽग्निररुणप्रभः103
यमः कालोऽथ निरृतिर्नीलः श्यामः प्रचेतसः।
वायुर्धूम्रः सितःसोमः रक्तो रुद्र उदाहृतः104
पुरुषः श्यामलो हेमद्युतिः स्यादच्युतः स्मृतः।

** वसूनां वर्णसङ्ग्रहः **

सितो रक्तस्तथा पीतः श्यामो रक्तः सितप्रभः105

बभ्रु: पीतो धरादीनां वसूनां वर्णसङ्ग्रह: ।

** पितॄणां वर्णसङ्ग्रह: **

रक्त: श्वेत: प्रभा पीत: श्याम: श्वेतोऽरुणप्रभ:106

बभ्रु: पितॄणां वण ऽयं क्रमेण समुदाहृत: ।

** मरुतां वर्णसङ्ग्रह: **

धूम्रो रक्तस्तथा पीत: श्याम: श्वेतोऽरुणोऽसित:
वण ऽयं मरुतामुक्त: सप्तानामानुपूर्वश: ।

** ऋषीणां वर्णसङ्ग्रह: **

कनकश्यामल: पीत: कृष्णो रक्त: सितोऽसित:
वर्ण: क्रमेण सप्तानामृषीणां समुदाहृत: ।

रक्त: पीत: सित:श्यामो रक्तपीत: सितासित:109

विश्वादिपरिवाराणां वर्णानुक्रमणं स्मृतम् ।

** आदित्यानां वर्णा: **

रक्त: पीतोऽरुण: श्यामो श्वेतो बभ्रुश्च कर्बुर:110

वर्णतो हरित: श्वेत: शोण: कुन्दनिभस्तथा ।

आदित्यानामयं वण द्वादशानां क्रमात्स्मृत:111

** अप्सरसां वर्णसङ्ग्रह: **

श्वेताभा कनकाभा च श्यामा च कनकप्रभा ।

रक्ता कृष्णा च पीता च रूपमप्सरसां मतम्112

** रुद्राणां वर्णा: **

शोणश्च हरितो नील: श्वेत: श्यामलदीधिति: ।

पीत: कालस्तथा बभ्रु: वर्णक: पाटलोऽसित:113

एकादशानां रुद्राणां वण ऽयं समुदीरित: ।

** अश्विनोर्वर्ण: **

अश्विनौ चारुणौ पीतौ मार्कण्डेयस्तथा भवेत्114

** नारदभृग्वादिनां वर्णा: **

नारद: स्फटिक: पीतो भृगुर्दक्षस्तथाऽसित: ।

रक्तो मनु: सनन्दश्च श्यामल: सनकस्तथा115

पीत: सनत्कुमारश्च रक्तो हाहा च पीतल: ।

हूहू रक्तस्तथा श्यामस्तुम्बरु: किन्नर: शुक:116

रक्त: किंपुरुष: श्यामश्चित्रसेनस्तथा भवेत् ।

पीतो विश्वावसु: प्रोक्तो मधुश्च मधुवर्णक:117

कैटभ: श्यामल: प्रोक्तो वण ऽनुक्तोऽवगम्यताम्1

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादेदेवतावर्णविधिर्नाम चतुर्दशोऽध्याय:

****

पञ्चदशोऽध्याय:

** स्थितादिमूर्तिनिर्देश: **

श्रीभगवान्

भेदानथातो वक्ष्यामि प्रतिमासु स्थितादिषु ।

स्थितामूर्तिस्तथासीना यानारूढा तथैव च1

तास्तिस्रो द्विविधा: प्रोक्ता भोगयोगप्रभेदत: ।

शयानस्य तु पूव क्तौ सर्वसंहारकारिणौ2

द्वौ चापरौ चतुर्भेद: शयान: कमलासन ।

एकैका द्वित्रिधा भेदा उत्तमाधममध्यमा:3

** भोगमूर्तिस्तत्रोत्तमा **

दिव्ये भागे स्थितं देवं शङ्खचक्रगदाधरम्।
श्रीभूमिसहितं युक्तमर्चनापीठपार्श्वयो:4
सनन्दसनकर्षिभ्यां कृताञ्जलिपुटौ स्थितौ।
उत्थितौ वामजानुभ्यामितराभ्यां प्रतिष्ठितौ5
पादयोरुभयोरग्रे तावुभौ कारयेत्सुधी:।
अर्चनापीठिकापार्श्वभूतलेष्वेवमासनम्6
दक्षिणोत्तरयोर्भित्तिपार्श्वयोर्ब्रह्मशङ्करौ।
पृष्ठत: पुष्पवन्तौ तौ दक्षिणोत्तरपार्श्वयो:7
भित्तिं समाश्रितौ कुर्यात्सनन्दसनकौ तथा।
बालवेषधरौ वामं प्रसार्य चरणौ स्थितौ8
निकुञ्च्य दक्षिणं पादं दक्षिणं करमुत्क्षिपन्।
सनालमम्बुजं फुल्लं वामहस्ततले दधत्9
सनकर्षि: सनन्दस्तु यथोक्तादन्यथास्थिति:।
सूर्याचन्द्रमसौ चापि करपादक्रमात्तथा10
चामरव्यजने भित्तौ श्वेतच्छत्रे च मौक्तिके।
भित्तिपार्श्वे प्रभां कुर्याद्यथालक्षणसंयुताम्11
कल्पकानोकहं पृष्ठे भित्तिपार्श्वे प्रकल्पयेत्।
भित्तिपार्श्वे तु पुरतो रतिशान्ती प्रकल्पयेत्12
संवीजयन्त्यौ तं देवं चामराभ्यां चतुर्मुख।
हाहा हूहूश्च गन्धर्वौ गरुडो नारदस्तथा13
देवताश्चापि मुनय: सन्ति यत्र निकेतने।
भोगस्थानं तु तद्विद्यादुत्तमं कमलासन14

** मध्यमा भोगमूर्ति: **

महीस्थाने पतत्रीन्द्रं महीं च सनकासने।
मार्कण्डेयासनान्ते तु आभासौ ब्रह्मशङ्करौ15
अन्ये च यत्र पूव त्ता: भोगस्थाने स मध्यम:।

** जघन्या भोगमूर्ति: **

देवश्चतुर्भुज: सार्धं श्रीधराभ्यामवस्थित:16
दक्षिणे वरदं वामं सिंहकर्णमथापि वा।
ऊरुमूलाश्रितं वापि शङ्खचक्रधरौ परौ17
ब्रह्मेशानौ तु साभासौ सर्वमन्यद्यथोदितम्।
भोगस्थाने यत्र भवेज्जघन्यं तत्प्रचक्षते18

** योगस्थानमूर्तिलक्षणं तत्रोत्तमम् **

श्रीभूमिसहितो देव: शङ्खचक्रगदाधर:।
अर्चनापीठिकापार्श्वे मार्कण्डेयो भृगुस्तथा19
सर्वमन्यद्यथोक्तं च योगस्थानं तदुत्तमम्।

** मध्यमा योगमूर्ति: **

नारदो द्रुहिणस्थाने शिवस्थाने खगेश्वर:20
अर्चनापीठपार्श्वे तु ब्रह्मेशानौ कृताञ्जली।
यथोक्तमन्यत्सर्वं च योगस्थाने स मध्यम:21

** जघन्या योगमूर्ति: **

देवश्चतुर्भुजो दिव्ये भागे ब्राह्मेऽथवा यदि।
अभयं दक्षिणं हस्तं वरदं स्वागतं तु वा22
ऊरुमूलाश्रयं वामं सपल्लवमथापि वा।
गदामुद्रमथो वापि शङ्खचक्रधरौ परौ23
ब्रह्मेशानादिरहितं नीचा सा योगसंस्थिति:।

** भोगासने तु आसीना मूर्ति: तत्र उत्तमा **

स्थानप्रभेद: कथित: संप्रत्यासीन उच्यते24

श्रीभूमिभ्यां सहासीन: सिंहविष्टरमाश्रित: ।

ब्रह्मेशानौ भित्तिपार्श्वे स्थितौ यद्वा सुखासनौ25

भृगुं च नारदं च द्वौ भित्तिपार्श्वे समाचरेत् ।

अर्चनापीठिकापार्श्वे रतिशान्ती कृताञ्जली26

पृष्ठतश्चन्द्रसूर्यौ च सर्वमन्यद्यथोदितम् ।

भोगासनं तदुच्चै: स्यात् आसीन: सिंहविष्टरे27

** आसीना मध्यमा **

वामोत्सङ्गे श्रियं देवीं समारोप्य चतुर्भुज: ।

वामहस्तेन चाश्लिष्य यद्वा भूमिं यथोदिताम्28

साभासावर्धचित्रौ वा ब्रह्मेशौ भित्तिपार्श्वयो: ।

पूजासिकामुभयत: कार्यौ च भृगुनारदौ29

दक्षश्चैव मनुश्चोभौ सचामरकरौ स्थितौ ।

पृष्ठश्चन्द्रसूर्यादि भोगे मध्यममासनम्30

** आसीना जघन्या **

आसीन: सहदेवीभ्यां ब्रह्मेशौ भित्तिपार्श्वयो: ।

भित्तिपार्श्वे रति:शान्ति: सवालव्यजने स्थिते 31

भोगासनं तदधमं योगासनमथोच्यते ।

** आसीने योगासनं तत्रोत्तमम् **

सिंहासने सुखासीनं ब्रह्मेशौ भित्तिपार्श्वयो:32

रति: सरस्वती च द्वे सितव्यजनवीजने ।

अर्चनापीठिकापार्श्वे श्रीभूमी च कृताञ्जली33

पृष्ठतश्चन्द्रसूर्यादि योगासनमिदं परम् ।

** आसीनयोगे मध्यमम् **

सिंहासने सुखासीनं ब्रह्मेशौ भित्तिपार्श्वयो:34

आसीने श्रीमहीदेव्यौ सचामरकरे स्थिते ।

अर्चनापीठिकापार्श्वे श्रीभूम्यौ च कृताञ्जली35

दक्षश्चैव मनुश्चैव भित्तिपार्श्वे कृताञ्जली ।

पृष्ठतश्चन्द्रसूर्यादि योगे तन्मध्यमासनम्36

** जघन्यमासनम् **

सिंहासने सुखासीनो देव एकश्चतुर्भुज: ।

त्यक्त्वा सर्वं परिकरं चन्द्रसूर्यादि पृष्ठत:37

दिव्ये ब्राह्मेऽथवा भागे योगे तन्नीचमासनम् ।

** शेषासनं तत्रोत्तमम् **

शेषासनमथो वक्ष्ये यथावदवधारय38

सुवृत्तं भोगिनो भोगं मण्डलेन स्थितं त्रिवृत् ।

किञ्चिद् वृत्तायतं वा तु समुन्नम्य स्थितं शिर:39

तत्र श्रीभूमिसहितो विष्टरे तु सुखासन: ।

रती सरस्वति च द्वे पूजाविष्टरपार्श्वयो:40

(देवैर्देवगणैश्चैव ऋषिभि: भित्तिपार्श्वयो:।)

कृताञ्जलिपुटा: सर्वे शेषासनमिदं परम् ।

** शेषासने मध्यमम् **

देवश्चतुर्भुजासीन: वामोत्सङ्गार्पितप्रिय:41

मार्कण्डेयो मही चैव पूजाविष्टरपार्श्वयो: ।

भृगुश्च नारदश्चैव तिष्ठत: सितचामरौ42

पृष्ठतश्चन्द्रसूर्यादि शेषे मध्यममासनम् ।

** जघन्यं शेषासनम् **

श्रिया देव्या समासीनः पूजा पीठस्य पार्श्वयोः43

ब्रह्मा च वसुधा चैव धम देवो वृषध्वजः।

देवस्य पुरतः श्रीमान् मार्कण्डेयः कृताञ्जलिः44

पृष्ठतश्चन्द्रसूर्यादि शेषे तन्नीचमासनम्।

** शयनासने उत्तमम् **

शेषासनभिदाः प्रोक्ताः शयनस्य भिदां शृणु45

अनन्तभोगशयने मृद्वास्तरणकल्पिते।

सोपधाने शिरःपार्श्वे पादपार्श्वे तथैव च46

शीर्षेऽस्मिन् भोगमास्थाय परमात्मा सनातनः।

देव्योरुत्सङ्गयोः पादौ प्रसार्य सुखवाहनौ47

देव्यौ देवस्य वक्त्राब्जं वीक्षमाणे सुखासने।

अर्चनापीठपार्श्वे तु रतिशान्ती कृताञ्जली48

इन्द्रादीन् पादपार्श्वे तु भित्तौ च परिकल्पयेत्।

पृष्ठतो भित्तिपार्श्वे तु शाङ्खादिन् देहसंयुतान्49

देवस्य मौलिपार्श्वे तु भित्तौ ब्रह्मादिमूर्तयः।

सनन्दसनकाद्यन्यान् यथापूर्वं प्रकल्पयेत्50

देवस्य पुरतो भित्तौ हाहा हूहूस्तथैव च।

चित्रसेनश्चित्ररथो नृत्तगीतक्रियापरौ51

विष्णुलोकोद्भवाः कन्याः ब्रह्मलोकसमुद्भवाः।

इन्द्रादिलोकजाः कन्याः नानाविभ्रमसंयुताः52

तुम्बुरुर्नारदश्चैव गरुडः किन्नरस्तथा।

वीणादिभिर्वादयन्तस्तथोपरि महर्षयः53

चित्ररूपेण सर्वे स्युः शयने भोगमुत्तमम्।

** शयने मध्यमम् **

श्रीमह्यौ मूर्ध्नि पार्श्वे तु बाह्वोर्मूलं समाश्रिते54

पादपार्श्वे रतिः शान्तिः पादस्पृष्टे सुखासने।

सनत्कुमारसनकौ अर्चनापीठपार्श्वयोः55

अर्धचित्रेण भित्तिस्थौ भोगशय्या तु मध्यमा।

** जघन्यं शयनासनम् **

श्रीः पादपद्मयुगलं कराभ्यां वाहयेत्सुखम्56

अर्चनापीठिकापार्श्वे रतिश्चैव वसुन्धरा।

चित्राभासेन कुड्यस्थे भोगशय्याऽधमा भवेत्57

** शयने योगासनं तत्रोत्तमम् **

अनन्तभोगशयने त्यक्तसर्वपरिग्रहः।

योगमास्थाय शयितः स्वयमेव परः पुमान्58

श्रीवत्साङ्कः प्रसन्नास्यः नीलजीमूतसन्निभः।

द्विभुजो योगशयनमुत्तमं समुदाहृतम्59

** योगशयने मध्यमम् **

सेवितो वैनतेयेन सन्निविष्टेन पार्श्वतः।

चतुर्भुजः परिकरैरन्यैः सर्वैर्विवर्जिभिः60

मध्यमं योगशयनमुच्यते तच्चतुर्मुख।

** जघन्यं योगशयनम् **

द्वाभ्यां भुजाभ्यां सहितस्त्यक्तसर्वपरिग्रहः61

अर्चनापीठिकापार्श्वे श्रीभूमी तु कृताञ्जली।

अधमं योगश्यनं संहारशयनं शृणु62

** संहारशयने उत्तमम् **

अनन्तभोगशयने अनन्तफणमण्डिते।

शयितोऽष्टभुजो देव: भ्रुकुटीकुटिलाननः63
दंष्ट्राकरालं बिभ्राणो मुखमेकं भयानकम्।
प्रलयाम्भोधिनिघ षगम्भीरभयदध्वनिम्64
वमन्तमान्तरं वह्निं मुखवायुसमीरितम्।
संहारशयनं श्रेष्टमिदमाहुर्मनीषिण:65

** संहारशयने मध्यमम् **

दंष्ट्राकरालवदनं भ्रुकुटीकुटिलेक्षणम्।
चतुर्भुजं गदाखड्गशङ्खपद्मविभूषितम्66
अर्चनापीठिकापार्श्वे श्रीखगेन्द्रौ कृताञ्जली।
मध्यमा संहतौ शय्या कनिष्ठं शयनं शृणु67

** कनिष्ठं संहारशयनम् **

(बालरूपं सपुष्टाङ्गं बालभूषणभूषितम्।)
केशैरलकसङ्घैश्च विराजितशुभाननम्।
नीलजीमूतसङ्काशं मध्ये हरितपङ्कजम्68

** उत्तमा सर्गशय्या **

सर्गशय्या चतुर्दिक्षु भित्तौ वारिनिधिं लिखेत्।
ब्राह्मणं च चतुस्ताले शयनाद्भित्तिपार्श्वत:69
उपरिष्टादभिमुखं नाभेर्नारायणस्य च।
चतुर्मुखं चतुर्बाहुं जटामुकुटसंयुतम्70
द्वाभ्यां कराभ्यां मुख्याभ्यां कृताञ्जलिपुटं स्थितम्
दर्शयन्तं कराभ्यां वा योग मुद्रां चतुर्मुख71
इतराभ्यामुदस्ताभ्यामक्षमालां सकुण्डिकाम्।
धारयन्तं सरसिजे स्वस्तिकासनबन्धनम्72
देवस्य शिरस: पृष्ठे श्रियं तस्याक्षिलक्षिताम्।
वामजानुं समुन्नम्य दक्षिणेन प्रतिष्ठिताम्73
दक्षिणं पुष्पहस्तं तु वामहस्तं वसुप्रदम्।
अनन्तशयनेऽधस्तात् पूजापीठस्य पार्श्वयो:74
नारदं सनकं चैव मानुषे तु कृताञ्जली।
पादपार्श्वे महीं देवीं पादस्पृष्टां तु कारयेत्75
उपरिष्टात् समुद्राणां शङ्खादीन् देहसंयुतान्।
देवस्य पृष्ठभित्तौ तु देहलब्धाङ्गुलेन च76
चतुर्विंशाङ्गुलोत्सेधान् शङ्खाद्यायुधधारिण:।
शङ्खचक्रगदाखड्गधनु:पञ्चायुधानि च77
द्विहस्तान् पुरुषाकारान् स्वचिह्नाङ्कितमस्तकान्।
शङ्खाधारं प्रकुर्वीत लम्बकुक्षिं सितप्रभम्78
रक्तवर्णं विवृत्ताक्षं कुर्याच्चक्रधरं परम्।
गदाधरं महाकायं वृत्ताक्षं पीतलप्रभम्79
स्त्रीवेषा खड्गधारी तु सुस्तना श्यामलप्रभा।
शार्ङ्गवृग्घेमवर्णाभ: महाकायो महोदर:80
वैनतेय: सुवर्णाभ: पक्षमण्डलमण्डित:।
नानाकञ्जुकसंयुक्ता: नानाम्बरधरा इमे81
दंष्ट्राकरालवदना: भ्रुकुटीकुटिलेक्षणा:।
करण्डिका मुकुटिन: सर्वाभरणभूषिता:82
वामै: करैस्तर्जयन्त इतरैर्बद्धमुष्टय:।
धावन्तोऽभिमुखं सर्वे मधुकैटभयोर्द्वयो:83
अधस्तात्पादयो: पार्श्वे कारयेन्मधुकैटभौ।
मधुश्यामौ महाकायौ करण्डिमुकुटोज्वलौ84
जानुमात्रं समुद्रस्थौ खड्गदण्डायुधोद्यतौ।

दंष्ट्राकरालवदनौ भ्रुकुटीकुटिलेक्षणौ85
अनन्तफणिवक्त्राग्निज्वालाभिः परितापितौ।
भीतौ पलायितौ वज्रकल्पैर्मुष्टिभिराहतौ86
देवस्य पूर्वभित्तौ तु प्रादुर्भावान् प्रकल्पयेत्।
पुष्टिस्तुष्टिस्तथा कीर्ती रतिः शान्तिः सरस्वती 87
प्रसूनमञ्जरीहस्ताः सितचामरवीजनाः।
सर्वेषामुपरिष्टात्तु कुर्याज्जलदपद्धतिम्88
उपरिष्टाश्च मेधानां देवाश्च ऋषयस्तथा।
इन्द्रादयश्च दिक्पालाः ऋषयः सप्त दण्डिनः89
सोत्तरीयाश्च सर्वे ते रचिताञ्जलयः स्थिताः।
मूर्ध्नि पार्श्वे च विष्णुश्च रुद्रश्चैव चतुर्भुजौ90
देवस्य पुरतो भित्तौ कुर्यान्मेघपथोपरि।
हाहा हूहूश्च गन्धर्वौ किन्नरस्तुम्बुरुस्तथा91
सर्वे चाप्सरसङ्घाता नृत्तगीतरताः सदा।
अनन्तशयने रम्ये पूर्ववत्तत्र कल्पिते92
चतुर्भुजः श्यामवर्णः शङ्खचक्रगदाधरः।
पीताम्बरधरः सौम्यः कर्णान्तायतलोचनः93

दक्षिणे च भुजे मौलिं प्रसारितनलाङ्गुलौ।
निधाय मौलिपट्टान्तं प्रासारितभुजेतरः94
शयितो राजवेद्देवः किञ्चिद् द्वारनिरीक्षकः।
सर्वे चित्रेण रूपेण भित्तिस्थाः पूर्वमीरिताः95
उत्तमं सृष्टि शयनमेतदाहुर्मनीषिणः।

** मध्यमा सृष्टिशय्या **

बाहुद्वयसमोपेतः श्यामलः कोमलाकृतिः96
पृष्टतः स्कन्धपार्श्वे तु प्राक् च पद्मा प्रतिष्ठिता।
ब्रह्माणं भित्तिपार्श्वे तु चित्रेणैव प्रकल्पयेत्97
सनकं च महीं चैव पूजापीठस्य पार्श्वयोः।
अर्धचित्रेण शेषाः स्युः सृष्टिशय्या तु मध्यमा98

** कनीयसी सर्गशय्या **

श्रियं महीमधस्ताच्च भूतले पीठपार्श्वयोः।
ब्रह्माणं भित्तिपार्श्वे तु चित्राभासेन कल्पयेत्99
भुजद्वयसमोपेतः पद्मनाभश्चतुर्मुख।
प्रलयोदधिमध्यस्थः शयिता विश्वकारणम्100
आभासेनैव कुड्यस्था सर्गशय्या कनीयसी

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे
स्थित्यासनादिभेदनिर्णयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः

****

षोडशोऽध्यायः

** यानारूढमूर्तिलक्षणं तत्र उत्तमम् **

श्रीभगवान् –
यानारूढस्य भेदोऽयं अधुना संप्रदर्श्यते।
वैनतेयं सुवर्णाभं पक्षमण्डलमण्डितम्1
नीलाग्रनासासंयुक्तं नागेन्द्राभरणैर्युतम्।

स्कन्धे चारुह्य चरणं वाममाकुञ्च्य दक्षिणम्2
प्रसार्य चरणं देवो भुजाष्टकसमन्वितः।
चक्रपद्मासिविशिखान् धारयन् दक्षिणैः करैः3
शङ्खं कौमोदकीं चर्म चापमन्यैः करैर्दधत्।

पृष्ठतो भित्तिपार्श्वे तु आतपत्रं सुरद्रुमम्4
सनन्दसनकौ भित्तौ पार्श्वयोश्चन्द्रभास्करौ।
यथा स्ववाहने देवाः समारुह्य स्थिता यदि5
अर्चनापीठिकापार्श्वे श्रीमह्यौ तु कृताञ्जली।
सुरासुरमुनीन् नागान् सिद्धविद्याधराँस्तथा6
गन्धर्वाप्सरसो मेघान् कारयेद्भित्तिभूमिषु।
सर्वे चित्रेण संयुक्ता यानारोहणमुत्तमम्7

** मध्यमा मूर्तिः **

देवं चतुर्भुजं कृत्वा शङ्खचक्रगदाधरम्।
वामोत्सङ्गे समारोप्य रतिं दाडिमसन्निभाम्8
पाशाङ्कुशधरां देवीं कामविह्वललोचनाम्।
अर्चनापीठिकापार्श्वे श्रियं भूमिं च कारयेत्9
नारदश्च भृगश्चैव कुड्ये चामरधारिणौ।
प्रीतिं सरस्वतीं शान्तिं कल्पयेद्याम्य भूमिषु10
पुष्टिं तुष्टिं च कीर्तिं च कुड्ये वामे तु कारयेत्।
पुष्प मञ्जरिहस्ताश्च सितचामरवीजनाः11
अर्धचित्रेण वा सर्वे आभासेनैव वा विधिः।
मध्यमो वाहनारोहः शृणु नीचं चतुर्मुख12

** जघन्या मूर्तिः **

चतुर्भुजं विशालाक्षं भिन्नाञ्जन समप्रभम्।
मुख्याभ्यां चैव हस्ताभ्यां शार्ङ्गपञ्चशरानपि13
ऊर्ध्वाभ्यामितराभ्यां च शङ्खं चक्रं च धारयन्।
निष्टप्तकनकप्रख्यां वामोत्सङ्गसमर्पिताम्14
लावण्यामृततोयेन सिञ्चन्तीमिव सर्वतः।
दक्षिणं पुष्पहस्तं वा वामहस्तं वसुप्रदम्15
अर्चनापीठिकापार्श्वे रतिं शान्तिं च कारयेत्।
चित्राभासेन कुड्यस्थाः नीचं यानाधिरोहणम्16

** विश्वरूपमूर्तिः तत्र उत्तमा **

विश्वरूपं प्रवक्ष्यामि शृणु पङ्कजसम्भव।
द्विपादमेककण्ठं च चतुर्दिक्षु चतुर्मुखम्17
वासुदेवमुखादूर्ध्वं सर्वदेवमुखानि तु।
सङ्कर्षणमुखादूर्ध्वं सर्वर्षीणां मुखानि च18
प्रद्युम्नस्य मुखादूर्ध्वं दैत्यदानवरक्षसाम्।
अनिरुद्धमुखादूर्ध्वं नागगन्धर्वकिन्नराः19
मुखान्येतानि चान्यानि यथाविभवमादरात्।
कर्तव्यानि चतुर्वक्त्र समर्थानि विचक्षणैः20
उपरिष्टाच्च वक्त्राणां किरीटमतिशोभनम्।
कुर्याद्युगपदुद्भूतं सहस्रादित्यवर्चसम्21
अनेकभुजसंयुक्तमनेकायुधभूषितम्।
अर्चितं ब्रह्मरुद्राभ्यां भित्तिभूमिषु देवताः22
चित्रेण सर्वे विहिताः विश्वरूपः स उत्तमः।

** मध्यमा मूर्तिः **

सर्वे यथोक्ताः कुड्यस्थाः अर्धचित्रेण चेत्कृताः23
सनन्दसनकौ कुर्यात्पूजापीठस्य पार्श्वयोः।
मध्यमा विश्वमूर्तिः स्यात् जघन्यामपि संशृणु24

** जधन्या विश्वमूर्तिः **

आभासेनैव कुड्यस्थाः देव्यौ पूजासने स्थिते।
चतुर्भिर्बाहुभिर्युक्तः वासुदेवश्च शाश्वतः25

मुख्याभ्यां धारयन् सव्यदक्षिणाभ्यां गदाम्बुजे।

ऊर्ध्वाभ्यामितराभ्यां तु शङ्खचक्रे यथातथम्26

अथवा दक्षिणो हस्तः वरदोऽभयदोऽपि वा।

गदां विना वामहस्तः कटिदेशावलम्बितः27

द्विभुजो वा बहुभुजो युक्तोऽनेकैस्तथाननैः।

एकेन वा सितो वण वासुदेवः सनातनः28

एवं नारायणोऽनादिर्नीलनीरदसन्निभः।

** चतुर्विंशतिमूर्तिलक्षणम् **

चतुर्विंशतिमूर्तीनां लक्षणं वक्ष्यतेऽधुना29

केशवस्याम्बुजं शङ्खं चक्रं दण्डस्तथायुधम्।

प्रादक्षिण्येन बाहूनां अन्येषामुच्यते क्रमात्30

नारायणः शङ्खपद्मगदाचक्रधरः स्मृतः।

माधवो गदया सार्धं चक्रशङ्खाम्बुजायुधः31

गोविन्दश्चक्रदण्डाब्जशङ्खायुधधरो भवेत्।

विष्णुर्गदाब्जशङ्खारिधरः स्यान्मधुसूदनः32

चक्रशङ्खाब्जदण्डास्त्रधरः कार्यस्त्रिविक्रमः।

पद्मदण्डारिशङ्खास्त्रो वामनः शङ्खचक्रधृक्33.

गदाब्जपाणिश्च तथा श्रीधरो धृतवारिजः।

सार्धं चक्रगदाशङ्खैः हृषीकेशमतः शृणु34

गदाचक्राब्जशङ्खास्त्रधरः पङ्कज नाभकः।

पद्मचक्राम्बुजगदाधरो दामोदरः स्मृतः35

अब्जशङ्खगदाचक्रधरो द्वादशमूर्तयः।

एताः कौमोदकीशङ्खचक्राम्भोजधराः स्मृताः36.

वासुदेवो जगद्योनिः सङ्कर्षणमतः शृणु।

गदाशङ्खाब्जचक्राणि धारयन्तं चतुर्भुजम्37

प्रद्युम्नः चक्रशङ्खाभ्यां सह दण्डसरोजवान्।

अनिरुद्धोऽरिदण्डाब्ज पद्मपाणिश्चतुर्भुजः38

चक्रपद्माम्बुजैः सार्धं गदावान् पुरुषोत्तमः।

अधोक्षजः पद्मदण्डशङ्खचक्रधरः स्मृतः39

नृसिंहश्चक्रजलजगदाशङ्खधरः स्मृतः।

अच्युतो दण्डपद्मारिशङ्खहस्तश्चतुर्भुजः40

जनार्दनः पद्मचक्रशङ्खदण्डश्चतुर्भुजः।

उपेन्द्रः शङ्खदण्डारि पद्मायुधविभूषितः41

शङ्खचक्राब्जदण्डास्त्रः हरिः स्यात्कमलासन।

कृष्णः शङ्खगदापद्मचक्रपाणिश्चतुर्भुजः42

दक्षिणं हस्तमारभ्य प्रादक्षिण्येन कारयेत्।

मूर्तिचिह्नानि शङ्खादीन्यायुधानि विचक्षणः43

वासुदेवः पद्मनाभः नारायणजनार्दनौ।

एतेषां वर्णभेदोऽस्ति न विशेषोऽस्ति चायुधैः44

पीताम्बरधराः सर्वाश्चतुर्विंशतिमूर्तयः।

श्रीवत्सकौस्तुभाकल्पवनमालाविभूषिताः45

भोगार्थिनश्चेद्भित्तिस्थान् देवीभ्यां स्थापयेत्सह।

विना ताभ्यां मोक्षकामाः स्थापयेयुर्यथाविधि46

आसनस्थानशयनयानादिषु यथा विधि।

** ब्राह्म्यादिमूर्त्यष्टकम् **

अष्टौ वक्ष्ये परा मूर्तिस्तासु ब्राह्मी प्रशस्यते47

प्राजापत्या द्वितीया तु तृतीया वैष्णवी मता।

दैवी चतुर्थी तदनु मूर्तिरार्षी चतुर्मुख48

षष्ठी तु मानुषी ज्ञेया सप्तमी मूर्तिरासुरी ।

पैशाची मूर्तिरन्या स्यात्तासां लक्षणमुच्यते49

** ब्राह्मी **

प्रथमाष्टभुजा तप्ततपनीयसमद्युति: ।

भुजेषु मुख्यो वरदो दक्षिणेष्वितरे त्रय:50

चक्रासिबाणै: संयुक्तो वामे हस्तचतुष्टये ।

शङ्खं गदां तथा चर्म शार्ङ्गं कुर्याच्चतुर्मुख51

पीताम्बरधरो देवो वनमालाविभूषित: ।

मरीचिना च भृगुणा पूजितश्च महर्षिणा52

** प्राजापत्या **

शङ्खकुन्देन्दुवर्णाभ: पीतवासाश्चतुर्भुज: ।

शङ्खचक्रगदापाणिरभयेन विराजित:53

वनमालाधर: सौम्य: सनकेन सुपूजित: ।

सनत्कुमारेण च तथा मूर्तिरिषा प्रजापते:54

** वैष्णवी **

भिन्नाञ्जनचय: सौम्य: शङ्खचक्रगदाधर: ।

पीताम्बरधरो देवो वनमालाविभूषित:55

वरदो दक्षिणो हस्त: स्वागताऽभयदोऽपि वा ।

वामेन स्पृष्टकटिभू: श्रीभूमिभ्यां सह स्थित:56

नारदेनाऽपि भृगुणा वैष्णवी मूर्तिरर्चिता ।

** दैवी **

शङ्खचक्रगदापद्मं धारयन्तं चतुर्भुजम्57

श्यामलं पीतवसनं वनमालाविभूषितम् ।

अर्चितं ब्रह्मरुद्राभ्यां दैवीं मूर्तिरसौ भवेत्58

** आर्षी **

शुद्धस्फटिकसङ्काशा पीतवस्त्रा चतुर्भुजा ।

दक्षिणे ज्ञानमुद्रा च शङ्खचक्रगदाधरा59

श्रीवत्साङ्का प्रसन्नास्या वनमालाविभूषिता ।

सनन्दसनकाभ्यां च पूजिता मूर्तिरारुषी60

** मानुषी मूर्ति: **

मानुषी मूर्तिरधुना कथ्यते कमलासन ।

चतुरश्रायते धाम्नि दिव्ये भागे भुजद्वयम्61

शङ्खचक्रधरं सौम्यं स्थापयेन्मकुटोज्वलम् ।

देवस्य दक्षिणे पार्श्वे श्रियं देवीं प्रकल्पयेत्62

तस्य दक्षिणतो भागे बलभद्रं तु कारयेत्।

दक्षिणे बलभद्रस्य प्रद्युम्नमपि कारयेत्63

देवस्य वामपार्श्वे तु अनिरुद्धं प्रकल्पयेत् ।

तस्य पार्श्वे तु वामे तु साम्बं कुर्याच्चतुर्मुख64

ब्रह्माणं दक्षिणे कुड्ये सव्ये तु विनतात्मजम् ।

स्थानके स्थानका: प्रोक्ता आसीनेऽपि तथा भवेत्
चतुर्भुजा तु कर्मार्चा द्विभुजो वापि सा भवेत् ।

उत्सवार्चा प्रतिकृति: सर्वा चैव चतुर्भुजा:66

मानुषं वासुदेवस्य प्रोक्तं संक्षेपतो विधि: ।

** आसुरी **

आसुरी मूर्तिरसिता एकवक्त्रा चतुर्भुजा67

दंष्ट्राकरालवदना भ्रुकुटीकुटिलेक्षणा ।

मुख्ये करद्वये बाणं धनुरूर्ध्वेऽरिशङ्खकम्68

शार्ङ्गहस्तं ललाटान्तमुद्धरेद्वाणहस्तकम् ।

नाभ्यन्तं कटिसूत्रान्तं भङ्गत्रयसमन्वितम्69

** पैशाची **

पैशाची मूर्तिराद्या तु खड्गकौमोदकी तथा।

वरदाभयदं मुख्यं कालवर्णं करद्वयम्70

दंष्ट्राकरालवदनं भ्रुकुटीकुटिलेक्षणम्।

अष्टौ च मूर्तय: सर्वा: सर्वाभरणभूषिता:71

श्रीवत्सकौस्तुभोरस्का: वनमालाविभूषिता:।

** आसां प्रतिष्ठाया: फलम् **

स्थापिता ब्रह्मणो मूर्ति: ब्रह्मभूयाय कल्पते72

प्राजापत्यप्रतिष्ठायां प्रजाभिर्वर्धते भृशम्।

अन्ते प्रजापतिपदं लभते नात्र संशय:73

स्थापिता वैष्णवी मूर्तिरचिरान्मोक्षदा भवेत्।

दैवी देवत्वफलदा सर्वकामसमृद्धिदा 74

आर्षी मूर्तिर्महर्षित्वप्राप्तये भवति ध्रुवम्।

शापानुग्रहसामर्थ्यमपि तस्य भविष्यति75

मानुषी मूर्तिरचिराद्यशसे महते भवेत्।

त्रैलोक्यैश्वर्यसम्पच्च सर्वकालं भविष्यति76

आसुरीं मूर्तिमाराध्य रक्षसां दितिजन्मनाम्।

भूतादीनां च सर्वेषामाधिपत्यं समश्नुते77

पैशाचमूर्तियजने पिशाचासुरराक्षसा:।

वश्या भवन्ति सर्वे च सर्वकामसमृद्धिदा:78

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे
यानारूढविश्वरूपादिलक्षणं नाम षोडशोऽध्याय:

****

सप्तदशोऽध्याय:

** मत्स्यादिमूर्तिनिरूपणम् **

श्रीभगवान् –

मत्स्यादिदशमूर्तीनां लक्षणं कथ्यतेऽधुना।

ईषद्वै स्थूल चित्राणि तैस्तैर्वक्त्रैर्युतानिच1

** मत्स्यमूर्ति: **

तत्र मत्स्यस्य कायश्च दैर्घ्याद्वै षोडशाङ्गुलम्।

दशाङ्गुलं तु वैपुल्यान्मीनाख्यं परिकल्पयेत्2

शूलं मत्स्याकृतिं कृत्वा शिलामृत्काष्ठजं तु वा।

अर्धचित्रेण वा कुर्याच्चित्राभासेन वा पुन:3

समुद्रं तु लिखेद्भित्तौ चित्रादीन् परिकल्पयेत्।

पञ्चायुधान् लिखेद्भित्तौछत्रादीन् परिकल्पयेत्4

नारदेनापि मनुना समभ्यर्चितमादरात्।

कर्मार्चादीनि बिम्बानि सौम्यवक्त्राश्चतुर्भुजा:5

आसीना वा स्थिता वापि शङ्खचक्रगदाधरा:।

** कूर्ममूर्ति: **

कूर्मवत्कूर्ममूर्तिं तु कल्पयेत्कमलासन6

तपनीयनिभं कूर्मं विस्तारं द्वादशाङ्गुलम्।

शिलामृत्काष्ठजं पद्मपीठे संस्थापयेत्प्रभुम्7

आभासे वार्धचित्रे वा क्षीरोदमथनं लिखेत्।

कच्छपेन्द्रस्य पृष्टे तु मन्दरं पर्वतोत्तमम्8

तस्य दक्षिणपार्श्वे तु वासुदेवं सनातनम्।

मन्दरस्य गिरेरग्रे न्यस्तहस्तं जगद्गुरुम्9

वामपार्श्वे गिरेस्तस्य ब्रह्माणं सह शङ्करम्।

वासुके: पूर्वभागं तु गृह्णन्त्यसुरराक्षसा:10

पुच्छभागं तु गृह्णन्ति वासुकेर्देवतागणा: ।

कर्मार्चादीनि बिम्बानि सौम्यवक्त्राश्चर्भुजा:11

** वराहमूर्ति: **

विष्णोर्महावराहस्य निर्माणमधुनोच्यते ।

नरवत्कण्ठपर्यन्तं वक्त्रसृष्टिर्वराहवत्12

चतुर्भुजं शङ्खचक्रधारिणं स्फटिकप्रभम् ।

पीतवस्त्रं मुकुटिनं श्यामलाकृतिमेव वा13

स तिर्यक् संस्थितं सूत्रे दैविके स्थापयेत्पदे ।

शयनं यानकं चैव वराहस्य तु नेष्यते14

स्थापयेदेकबेरं तु शङ्खचक्रगदाधरम् ।

आसनेऽपि तथा रूपं ब्रह्मस्थाने ऋजुर्भवेत्15

दिव्ये तु स्थानके चैव ऋज्वङ्गं नैव कारयेत् ।

उद्धृत्य धरणीं देवीं वामहस्तस्य कूर्परे16

कटिप्रदेशमालम्ब्य पाणिना दक्षिणेन तु ।

जिघ्रन् देव्या: स्तनं देव: श्रीवत्साङ्क: किरीटवान्

कृताञ्जलिपुटा देवी श्यामवर्णा सुमध्यमा ।

कल्पनीया मही देवी देवे तिष्ठति पद्मज18

आसीने तु तथासीना पुष्पहस्ता वसुन्धरा ।

वामे पार्श्वे प्रतिष्ठाप्य वराहवपुषो हरे:19

आरोपितव्या देवस्य वामोत्सङ्गे वसुन्धरा ।

आलिङ्गिता च हस्तेन वामेन प्रेक्षितानना20

कर्मार्चनादिप्रतिमा आसीना वा स्थिताऽपि वा ।

देव्या सह क्रोडवक्त्रास्सौम्यवक्त्राश्चतुर्भुजा: 21

** नृसिंहमूर्ति: **

नृसिंहमूर्तिर्बहुधा तत्र काचित्प्रदर्श्यते ।

वक्त्रं केसरिणो वक्त्रं व्याळास्यं दंष्ट्रया युतम्22

भ्रुकुटीकुटिलं भीमं त्रिणेत्रं मुकुटोज्ज्वलम् ।

अङ्गान्तरं नरस्येव चतुर्भुजमुदायुधम्23

रक्तकञ्चुकसंयुक्तं श्रीवत्साङ्कविराजितम् ।

शुद्धस्फटिकसंकाशं शङ्खचक्रविराजितम्24

पर्यङ्कबन्धसंयुक्तमासीनं सम्यगासने ।

प्रसार्य जानुनोर्हस्तौ मुख्यौ विस्तारिताङ्गुली 25

दम्भोलिभीमनखिनौ भागे दिव्ये प्रतिष्ठितम् ।

एकबेरविधानं चेदासीनो वा स्थितोऽपि वा26

शङ्खचक्रगदापाणि: स्थितश्चेत् कमलासन ।

अथवा दैविके भागे सिंहविष्टरविष्ठितम्27

श्रीभूमीभ्यां सहासीनं बन्धपर्यङ्कबन्धनम् ।

यद्वा भूमितले पादमेकं संस्थाप्य दक्षिणम्28

अपरेण सुखासीनो विष्टरे विपुले दृढम् ।

यद्वा प्रसार्य जानूर्ध्वमुत्क्षिप्योपरि जानुन:29

वामहस्तं प्रसार्यान्यहस्तं कृत्वाऽभयप्रदम् ।

दक्षिणं जानुनोऽधस्तात् स्थापयित्वा तथासने30

श्रीभूमीसहितो दिव्ये तिष्ठन् भागे यथापुरम् ।

यद्वाष्टभुजसंयुक्तं नृसिंहं परिकल्पयेत्31

चक्रं खड्गं च बाणं च अभयं दक्षिणे भुजे ।

पाञ्चजन्यं गदां शार्ङ्गं वामबाहुषु कारयेत्32

जानूपरि तथा वामं हस्तमेकं प्रसारयेत् ।

यद्वा भुजयुगं जानुद्वयस्योपरि कल्पयेत्33

अथवा षोडशुभुजो नरसिंहः प्रशस्यते।

चक्रं खड्गं सपरशुं शूलं बाणं तथाऽङ्कुशम्34

वज्रं च दक्षिणभुजप्रदेशेष्वितरेष्वपि।

शङ्खं चर्म गदां शक्तिं शार्ङ्गं पाशं च तोमरम्35

शिष्टौ करौ यथापूर्वं स्थापयेज्जानुनोर्द्वयोः।

वामजानूर्ध्वकं कुर्यादधस्तादितरं पुनः36

उत्सङ्गे देवदेवस्य हिरण्यकशिपुं रिपुम्।

नखैर्विदारितोरस्कं स्रवद्रुधिर पिङ्गलम्37

रुधिरंस्तोमसंभूत सिराणां ग्रामसङ्कुलम्।

कुर्याच्च दक्षिणे पार्श्वे विधिमन्यत्र शङ्करम्38

प्रह्लादं गरुडं चापि पार्श्वयोस्तत्र कारयेत्।

स्वतन्त्रे नरसिंहे तु कर्मबिम्बानि कारयेत्39

चतुर्भुजं वा सर्वत्र चासीनं सुस्थितं तु वा।

श्रीभूमीसहितं वापि रहितं वापि कारयेत्40

कर्मार्चनादिप्रतिमां सौम्यवक्त्रां चतुर्भुजाम्।

** वामनमूर्तिः **

वामनस्य हरेर्मूर्तिं बहुधा संप्रचक्षते41

वामनं वामनाकारं श्यामलं दण्डधारिणम्।

द्विभुजं मेखलादामशोभितं शोभनाकृतिम्42

कौपीनाच्छादनधरं मृगाजिनधरं विभुम्।

यज्ञोपवीतिनं काकपक्ष संयुतकुन्तलम्43

ईषत्कुञ्चित सव्याङ्घ्रिं दक्षिणेन ऋजु स्थितम्।

दक्षिणेन तु हस्तेन याचमानं वसुन्धराम्44

शोभितं शोभनाकारं स्थितं वा शयनासनम्।

अथवा गरुडारूढं कल्पयेत् कमलासन45

एकबेरविधानं चेत् स्थापयेद्ब्रह्मणः पदे।

बहुबेरविधानं तु त्रैलोक्यक्रमणोद्यतम्46

विष्णुं प्रकल्पयेद्दिव्ये भागेऽष्टभुजसंयुतम्।

चतुर्भुजं वा बहुभिर्बाहुभिर्वा समन्वितम्47

तस्य दक्षिणपार्श्वे तु वामनं वामनाकृतिम्।

तस्यापसव्ये दैत्येन्द्रं बलिं करकधारिणम्48

भुवनत्रयदातारं सभायां सपुरोहितम्।

वामपार्श्वे तु पक्षीन्द्रं मुष्टिना शुक्रघातिनम्49

वामभित्तौ विधातारमुपरिष्टादवस्थितम्।

क्रममाणस्य देवस्य सव्याङ्घ्रिक्षालनोद्यतम्50

पादोदकसमुद्भूतां गङ्गामाकाशगामिनीम्।

तर्जन्या वामया चापि निर्दिशन्तं समुद्धृतम् 51

चरणं सव्यमत्युच्चश्यामलं पीतवाससम्।

शङ्खचक्रगदाखड्गधनु पाशादिधारिणम्52

जाम्बवन्तं च भित्तौ तु भेरीताडनतत्परम्।

देवर्षिगणसङ्घातान् कृताञ्जलिपुटान् स्थितान् 53

भित्तौ कृत्वा ततः कर्माद्यर्चां चैव चतुर्भुजाम्54

** भार्गवराममूर्तिः **

कुर्याद्भार्गवरामस्य निर्माणमधुनोच्यते।

आसीनं द्विभुजं शान्तं जटामुकुटधारिणम्55

परशुं सशरं चापं दक्षिणेतरहस्तयोः।

धारयन्तं सुवर्णाभं ब्राह्म्या लक्ष्म्या विराजितम्56

श्रीवत्सेनाङ्कितोरस्कं सोपवीतोत्तरीयकम्।
स्थितं वा कल्पयेद्देवमेकवेरं विधेः पदे57
बहुबेरे पदे दिव्ये देवीं वामे प्रकल्पयेत्।
चतुर्भुजा च कर्मार्चा जामदग्न्येन वा समा58
भङ्गत्रयसमोपेतं त्रयस्त्रिंशत्सुलक्षणम्।
यद्वा चतुर्भुजं कुर्याज्जामदग्न्यं चतुर्मुख59
शङ्खचक्रधरं शार्ङ्गशरहस्तं यथापुरम्।

** श्रीराममूर्तिः **

रामस्य राघवस्याऽथ लक्षणं वक्ष्यतेऽधुना60
त्रिभङ्गं द्विभुजं रम्यं श्यामवर्णं किरीटिनम्।
श्रीवत्साङ्कं प्रसन्नाभं यद्वा रामं चतुर्भुजम्61
ऋजु स्थितं दक्षिणेन चरणेनेतरेण तु।
कुञ्चितेनाऽङ्घ्रिणा स्तोकं शरशार्ङ्गधनुर्धरम्62
उद्धरेच्च ललाटान्तं वामहस्तं धनुर्धरम्।
अन्तरालं मुखमितं शरहस्तं तु दक्षिणम्63
कटिसूत्रसमं कुर्यान्मुखमानं सगोलकम्।
अन्तरालम् भवेन्मुष्टेः कटिसूत्रस्य च द्वयोः64
अपराभ्यां च हस्ताभ्यां शङ्खं चक्रं च धारयेत्।
मुखं दक्षिणतो भङ्गं मध्यकायं तु वामतः65
कट्यां दक्षिणतो भङ्गः किञ्चिद्भङ्गत्रयं मतम्।
कम्बुग्रीवं महोरस्कं त्रयस्त्रिंशत्सुलक्षणम् 66
पञ्चदीर्घं चतुर्ह्रस्वं पञ्चसूक्ष्मं षडुन्नतम्।
सप्तरक्तं त्रिगम्भीरं त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते67
बाहू नेत्रान्तरं चैव हनुर्नासा तथैव च।
स्तनयोरन्तरं चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते68
ग्रीवा प्रजननं पृष्ठं ह्रस्वे जङ्घे प्रशस्यते।
सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशदन्तनखत्वचः69
इमानि पञ्च सूक्ष्माणि कथितानि मयाऽनघ।
कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणं स्कन्धो ललाटिका70
षडुन्नतमिदं प्रोक्तं सप्तरक्तमतः शृणु।
पाणिपादतलं रक्तं नेत्राद्यन्तं नखानि च71
तालुजिह्वाधरोष्ठं च सप्तरक्ता इमे स्मृताः।
स्वरः सत्वं च नाभिश्च त्रिगम्भीरं प्रशस्यते72
उरः शिरो ललाटश्च त्रिविस्तीर्णं प्रकीर्तितम्।
एवं लक्षणसंयुक्तं सर्वलोकसुखावहम्73
कुर्याद्दाशरथिं रामं मानादित्रयसंयुतम्।

** लक्ष्मणादीनां स्थितिः **

लक्ष्मणं कारयेद्द्वामे तथा लक्षणलक्षितम्74
जानकीं दक्षिणे पार्श्वे देवीं वेदिसमुत्थिताम्।
भरतं दक्षिणे भित्तौ ससुग्रीवविभीषणम्75
शत्रुघ्नं चाङ्गदं चैव हनूमन्तं च वामतः।
दिव्ये भागे स्थितस्यैवं परिवारादिकल्पनम्76
भद्रासने समासीनं त्यक्त्वा तत्सशरं धनुः।
अभयो दक्षिणो हस्तो वामस्तु वरदो भवेत्77
जानकी तु सुखासीना भवेद्दक्षिणपार्श्वतः।
लक्ष्मणो वामपार्श्वे तु स्थितश्च रचिताञ्जलिः78
यद्वा महार्हशयने शयानं परिकल्पयेत्।
पृष्ठतो मौलिपार्श्वे तु जानकी स्यात्सुखासना79

कुड्यस्थाः पूर्ववत्सर्वे कर्तव्या लक्ष्मणादयः ।

पवनात्मजमारूढो यानं वा सशरासनः80

एकबेरविधाने तु राघवो ब्रह्मणः पदे ।

शरचापधरं कुर्यात् स्थितं लक्षणलक्षितम्81

अथवाऽभयदं हस्तं दक्षिणं दक्षिणेतरम् ।

कटिस्पृशं करं कुर्यात् वरदं वा यथारुचि82

दक्षिणोत्तरयोर्भित्योः परिवारा यथापुरम् ।

रामस्य भूप्रदेशान्तं भरतं परिकल्पयेत्83

लक्ष्मणं च कपोलान्तं चुबुकान्तमथापि वा ।

शत्रुघ्नं कण्ठमध्यान्तं सर्वे चापशरान्विताः84

भङ्गादयश्च तद्वत्स्युः केशबन्धसमन्विताः ।

मुखद्विगुणमायाममध्यर्धं वा समुन्नतम्85

केश बन्धो भवेदेषां श्रीवत्सरहितास्तथा ।

वामं यष्टिधरं हस्तं दक्षिणं भरतस्य वा86

वामं देव्या भुजे न्यस्तं स्वातन्त्र्ये परिकल्पयेत् ।

शत्रुघ्नो लक्ष्मणश्चापि स्वातन्त्र्ये भरतो यथा87

भरतः श्यामलाकारो लक्ष्मणः कनकप्रभः ।

शत्रुघ्नो रक्तवर्णाभः श्रीमल्लक्षणसंयुतः88

माण्डवी भरतस्य स्यादूर्मिला लक्ष्मणस्य तु ।

श्रुतकीर्तिर्भवेद्देवी शत्रुघ्नस्याम्बुजासन89

सीता श्रीरिव कर्तव्या कल्याणबहुलक्षणा ।

करण्डिका मौलिधरा कबरी बालकैर्युता90

बिभ्राणा वामहस्तेन सरसीरुहकुड्मलम् ।

ऊरुप्रदेशविश्रान्तवामेतरभुजाऽथवा91

ऊरुप्रदेशविश्रान्तसव्यहस्त सरोरुहा ।

सव्येतरेण बिभ्राणा रक्तकञ्चुकबन्धना92

हिरण्यवर्णा सीता स्यान्माण्डवी पाटलप्रभा ।

ऊर्मिला श्यामवर्णाभा श्रुतकीर्तिः सितप्रभा93

धम्मिल्लसंयुता देव्यो भरतादेश्चतुर्मुख ।

हनूमान्वानराकारः कर्तव्यो हेमसन्निभः94

कुञ्चिताग्रमहाबालं प्रह्वकायमवस्थितम् ।

आस्यं पिधाय हस्तेन दक्षिणेनेतरेण तु95

वस्त्रप्रदेशमाच्छाद्य विनीतवदवस्थितम् ।

केशबन्धयुतं कुर्यादुच्छ्रायस्तस्य वक्ष्यते96

रामस्य बाहुपर्यन्तमुन्मानं त्र्यंशमेव वा ।

अर्धं वा पादमथवा यथाविभवमुन्नतिः97

सुग्रीवं वानराकारं रामबाहुसमुच्छ्रयम् ।

प्राञ्जलिं वेत्रसहितं स्थितं मुकुटधारिणम्98

हारादिभूषणैर्युक्तं कुर्यात्कनकपिङ्गलम् ।

अङ्गदं वानराकारं राममानार्धमुन्नतम्99

कृताञ्जलिपुटं वेत्रक्षुरिकामौलिधारिणम् ।

केशबन्धयुतं वापि बन्धुजीवसमद्युतिम्100

विभीषणं महाकायं घोरं कालायसप्रभम् ।

दंष्ट्राकरालवदनं भ्रुकुटीकुटिलेक्षणम्101

रक्ताक्षं मुकुटोपेतं कृताञ्जलिपुटं स्थितम् ।

रामस्य बाहुपर्यन्तं समुच्छ्रायं प्रकल्पयेत्102

कृताञ्जलिपुटं सौम्यं निषादाधिपतिं गुहम् ।

नील नीरदसंकाशं राममानार्धमुन्नतम्103

स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च राघवस्योभयं भवेत्।
दिव्ये भोगेऽथवा ब्राह्मे गर्भगेहे स्थितो यदि104
स्वतन्त्रो राघव: प्रोक्त: पदे पूव दिते यदि।
चतुर्भुजो गर्भगेहे कल्पित: कमलासन105
पश्चाद्विमानशोभार्थं कल्पित: परवानयम्।
स्वतन्त्रे राघवे बिम्बान् कर्माद्यर्थं प्रकल्पयेत्106
अन्याँस्तत्सदृशं रामं लक्ष्मणं जनकात्मजाम्।
सिंहासने सहैकस्मिन् प्रभया च परिष्कृतान्107
यद्वा चतुर्भुजान् कुर्यात्कर्मार्घ्यर्चां चतुर्मुख।
दौवारिकाँश्च स्वातन्त्र्ये कल्पयेद् द्वारपार्श्वयो:108
नलं च दक्षिणे पार्श्वे जाम्बवन्तं तथोत्तरे।
जाम्बवान् स्वर्णवर्णाभो नल: शुक्लसमप्रभ:109
क्षुरिकावेत्रहस्तौ च बद्धकल्याणकञ्चुकौ।
नीलं सेनापतिं कृत्वा विष्वक्सेनपदे न्यसेत्110
गुहो वा तत्र संस्थाप्यो विष्वक्सेनोऽथवा स्वयम्।
रामस्य पुरत: कल्प्य: मारुतिर्मुखमण्डपे111
गरुडो वा यथापूर्वं परिवारान् प्रकल्पयेत्।

** बलराममूर्ति: **

रामस्य बलभद्रस्य लक्षणं वक्ष्यतेऽधुना112
द्विभुजं धवलं दिव्ये भागेऽथ परिकल्पयेत्।
मुसलं लाङ्गलं चैव प्रसव्येतरहस्तयो:113
बिभ्राणमथवा न्यस्तवामहस्तं कटिस्थले।
दक्षिणाभयदं यद्वा चतुर्भुजमुदायुधम्114
हलं च दक्षिणे हस्ते वामे च मुसलायुधम्।
धारयन्तं विभुं नीलवसनं शङ्खचक्रिणम्115
किरीटिनं बद्धकेशमथवा वामपार्श्वत:।
रेवतिं कल्पयेद्देवीं दक्षिणे वा यथारुचि116
करण्डिकामकुटिनीमथवा कबरीधराम्।
असितां पारतन्त्र्ये च स्वातन्त्र्ये च यथापुरम्117

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे
मत्स्यादिमूर्तिलक्षणं नाम सप्तदशोऽध्याय:

****

अष्टादशोऽध्याय:

** श्रीकृष्णमूर्ति: **

श्रीभगवान् –
यादवस्याऽथ कृष्णस्य निर्माणमधुनोच्यते।
कल्याणलक्षणयुतं त्रिभङ्गं सिंहविष्टरे1
तिष्ठन्तं रुक्मिणीसत्यभामाभ्यां सहितं प्रभुम्।
ईषत्कुञ्चितवामाङ्घ्रिं सुस्थितेतरमद्भुतम्2
मेघश्यामं विशालाक्षं पीतवस्त्रं चतुर्भुजम्।
देवीसव्यभुजन्यस्तवामहस्तसरोरुहम्3
अधोमुखं तु हस्ताग्रं नाभिसूत्रसमन्वितम्।
वामेतरकरस्पृष्टक्रीडामुष्टिमनोहरम्4
तत्करं कटिसूत्रान्तमुदस्ते तु करद्वयम्।

शङ्खचक्रधरं कुर्याद् द्विभुजं वा यथोदितम् 5
श्रीवत्साङ्कं प्रसन्नाभं वरेण्यं मकुटोज्वलम्।
बद्धालकधरं वापि भागे दिव्ये प्रकल्पयेत्6
रुक्मिणीं दक्षिणे पार्श्वे सत्यभामामथोत्तरे।
विनतानन्दनं वापि सत्यास्थाने प्रकल्पयेत्7
आसीनं वा सुखं सार्धं देवीभ्यां सह विष्टरे।
वामहस्तेन वरदं दक्षिणेनाभयप्रदम्8
यद्वा शयीत नृपवत्पर्यङ्के शोभिते भृशम्।
भोगीन्द्रशयने वापि महापर्यङ्कमण्डिते9
पृष्ठतो मौलिपार्श्वे तु रुक्मिणीं कारयेत्सुधीः।
सत्यभामा भवेत्पादसंवाहनसमुद्यता10
संवाहयन्त्यौ वा देव्यौ हस्ताभ्यां पादपङ्कजम्।
ताक्ष्यारूढं चतुर्बाहुं बिभ्राणं शरकार्मुकम्11
मुख्याभ्यामपराभ्यां च शङ्खं चक्रं चतुर्मुख।
आरोप्य सत्यभामां वा वामोत्सङ्गे चतुर्भुजम्12
आरुह्य यान्तं पक्षीन्द्रं द्विभुजं वा यथारुचि।
यद्वार्जुनस्य सारथ्यं कुर्वाणं परिकल्पयेत्13
रथस्थितं चतुर्बाहुं प्रतोदप्रग्रहौ दधत्।
वामहस्तेन मुख्येन दक्षिणेन करेण तु14
कपिध्वजाय प्रह्वाय परविद्यामुदीरयन्।
अपराभ्यां च हस्ताभ्यां शङ्खचक्रधरं प्रभुम्15
किरीटिनं विशालाक्षं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम्।
द्विभुजं बद्धकेशं वा कुर्यात्कमलसंभव16
पार्थं च प्राञ्जलिं प्रह्वं सेषुं सेषुधिकार्मुकम्।

किरीटिनं श्यामवर्णं कल्पयेत्स्यन्दनस्थितम् 17
विश्वरूपं तु वा कुर्यात् केशवं केशिसूदनम्।
वृन्दावनगतं कृष्णं गवामनुचरं प्रभुम्18
ईषत्कुञ्चितवामाङ्घ्रिमितरेण ऋजु स्थितम्।
गन्छन्तमपि गायन्तं वंशेन परमाद्भुतम्19
ईक्षमाणं मनाक् सव्ये पार्श्वे पुष्पावतंसितम्।
विचित्रपुष्पग्रथितं वनमालाविभूषितम्20
बर्हिबर्हैश्च रुचिरैर्वत्सदामविभूषणैः।
भूषितं देवगन्धर्वसिद्धचारणसेवितम्21
कदम्बमूले वा मध्यंदिने कृत्वा प्रतिष्ठितम्।
व्यत्यासेन स्थितं पद्भ्यां वामेन ऋजुनास्थितम् 22
दक्षिणप्रपदेनान्यपृष्ठभागस्पृशा स्थितम्।
गोभिः सवत्सैर्हरिणैः पक्षिभिश्च समावृतम्23
ऋषिभिर्देवगन्धर्वैः किन्नराद्यैश्च सेवितम्।
फणीन्द्रं कालियं यद्वा फणापञ्चकसंयुतम्24
पुरतः पुरुषाकारं नागाकारं च पृष्ठतः।
कृताञ्जलिं दुराधर्षमाक्रम्य शिरसि स्थितम्25
वामपादेन गृह्णन्तं पुच्छं वामेन पाणिना।
दक्षिणाभयदं हस्तं नृत्यन्तं कारयेद् बुधः26
अथवा कृतताटङ्कं कुर्वाणं नाट्यमद्भुतम्।
महिषीं नागराजस्य भिक्षमाणां स्वकं पतिम्27
कृताञ्जलिपुटां देवीं तत्पार्श्वे वेपितां स्थिताम्।
रासमण्डलमध्यस्थं यद्वा कुर्याज्जगद्गुरुम्28
देव्योर्गृहीत्वा हस्ताभ्यां कराग्रं मध्यतः स्थितम्।

नृत्यन्तं बहुसाहस्रगोपकन्याभिरावृतम्29
नवनीताय नृत्यन्तं सव्येन ऋजुना स्थितम्।
उद्धृत्य दक्षिणं पादं विपरीतमथापि वा30
कारयेद्वामहस्तं तु चिबुकान्तसमुच्छ्रयम्।
अभीतिदं दक्षिणेन वरदं वा यथारुचि31
मध्यत: स्तननाभ्योश्च वरदो हस्त इष्यते।
यादवेन्द्रेण कृष्णेन क्रीडया यद्यथाश्रितम्32
कल्पयित्वा वपुस्तत्तदाराध्यं विभवार्थिभि:।
एकबेरविधानं चेत् स्थापयेद्ब्रह्मण: पदे33
कर्मार्चादीनि बिम्बानि कल्पयेद्रघुवीरवत्।
रुक्मिणीसत्यभामाभ्यां सह पीठे प्रकल्पयेत्34
रुक्मिणी कनकप्रख्या सत्या च श्यामला भवेत्।
करण्डिका मुकुटिनी यद्वा धम्मिल्लधारिणी35
सत्यभामा करे पद्मं धारयेद्दक्षिणे परम्।
ऊरौ विश्रामयेदन्यौ धारयेदन्यथाऽथवा36
यथोक्त करविन्यासकल्पनं कमलासन।
बाल्येऽपि याया देवी स्यात्सा सा कल्प्या यथाविधि

** कल्किमूर्ति: **

निर्माणमधुना वक्ष्ये कल्किविष्णोर्महात्मन:।
पिङ्गश्मश्रुं विवृत्ताक्षं रक्ताभं हयवाहनम्38
द्विभुजं चर्मवसनं खड्गखेटकधारिणम्।
जटामुकुटसंयुक्तं ब्राह्मलक्ष्म्या विराजितम्39
पैशाचे यानकं कुर्यात् दिव्ये भागे स्थितिर्भवेत्।
यद्वा चतुर्भुजं कुर्यात्मुख्याभ्यां खड्गखेटकौ40
अपराभ्यां शङ्खचक्रे हस्ताभ्यां दधतं हरिम्।
आसने खेटकं खड्गं न कुर्वीत कदाचन41
अभयं वरदं चैव करयुग्मं प्रकल्पयेत्।
शयनं नेष्यते तस्य कल्किविष्णोर्महात्मन:42
एकबेरविधानं चेत्कल्पयेद्ब्रह्मण: पदे।
आसीनं स्थानकं चैव भागे दिव्ये प्रकल्पयेत्43
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु याज्ञवल्क्यं पुरोहितम्।
नारदं दक्षिणे पार्श्वे भित्तिभूमिषु देवता:44
कल्पयेज्जङ्गमान् बिम्बान् द्विभुजान्वा चतुर्भुजान्
अभयं वरदं चैव द्वौ भुजौ परिकल्पयेत्45
चतुर्भुजे शङ्खचक्रे द्वयोरपरयोर्भवेत्।

** कर्मबिम्बसामान्यलक्षणम् **

श्रीवत्सेनाङ्कितोरस्कान् जटामकुटसंयुतान्46
किरीटिनो वा कुर्वीत कर्मबिम्बाँश्च लोहजान्।
विष्णोरंशावताराणां कर्मार्चाद्यास्तु कौतुका:47
कल्पनीयश्चतुर्हस्ता द्विभुजा वा यथारुचि।
दशतालेनमीयन्ते वराहाद्याश्च मूर्तय:48
बाह्याँश्चाभ्यन्तराँश्चैव परिवारान् प्रकल्पयेत्।
आदिमूर्तेर्यथा तद्वन्न विशेषोऽस्ति कश्चन49

** लक्ष्मीनारायणमूर्ति: **

लक्ष्मीनारायणं कुर्याद् भुजाष्टकसमन्वितम्।
यद्वा चतुर्भुजं शङ्खचक्राद्यायुधभूषितम्50
वामभागे तु हस्ताभ्यां वरदं पङ्कजं तु वा।
इतराभ्यां च हस्ताभ्यामभयं चक्रमेव वा51

** अभिन्ना लक्ष्मीनारायणमूर्ति: **

वपुषो दक्षिणे भागे विष्णुर्वामे सरोरुहा।

पीनस्तनतटो वाम: श्रीवत्साङ्कस्तथेतर:52

वामे हेमनिभ:श्यामो दक्षिणो भाग इष्यते।

आसीनं वा शयानं वा गरुडारूढमेव वा53

** यज्ञमूर्ति: **

स्थितं वा कल्पयेदेवं यज्ञमूर्तिमत: शृणु।

त्रिशीर्षं च त्रिपादं च चतु:शृङ्गं चतुर्मुख54

सप्तहस्तं जपातुल्यं वनमालाविभूषितम्।

अभीतिदो मुख्यहस्तो दक्षिणोऽन्यो वरप्रद:55

पञ्चैतरकराश्च स्रुक्स्रुवाद्यायुधभूषिता:।

** एकद्वित्र्यादिमूर्तिभेद: **

एकमूर्तिर्वासुदेवो यद्वा नारायण: पर:56

तौ द्विमूर्तिस्त्रिमूर्तिस्तु सत्यश्चाच्युतपूरुषौ।

चतुर्मूर्तिर्वासुदेवो भवेत् सङ्कर्षणस्तथा57

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च पञ्चमूर्तिमत: शृणु।

सत्याच्युतौ तथानन्त: वासुदेवश्च पूरुष:58

षण्मूर्तिरन्नाधिपति: शक्तीश: कालनेमिजित्।

त्रैलोक्यमोहनो यज्ञवराहश्चेति पञ्चम:59

शङ्खोदरो नृसिंहश्च सप्तमूर्तिरथोच्यते।

चतस्रो वासुदेवादिमूर्तय: पूर्वमीरिता:60

पूषादयस्तथा तिस्र: सप्तमूर्तिरुदाहृता।

हयग्रीवो मुकुन्दश्च बभ्रुश्चैव वृषाकपि:61

शौरिश्च दाशार्हश्चैव वैकुण्ठ: पुरुषस्तथा।

अष्टमूर्तिरिति प्रोक्तो नवमूर्तिरथोच्यते62

चतस्र: कथिता: पूर्वं वासुदेवादयस्तथा।

नारायणो हयग्रीवो विष्णुर्नृहरिसूकरौ63

षडन्नेशादय: प्रोक्ता: वासुदेवादिमूर्तय:।

चतस्रो दशमूर्ति: स्यादादिमूर्तिरिमा दश64

स्यादेकादशमूर्ति: स्यात्प्रोक्ता द्वादशमूर्तय:।

चतस्रो विंशतिश्चैव मूर्तय: पूर्वमीरिता:65

** पञ्चमूर्तिप्रतिष्ठाविधि: **

पञ्चमूर्तिप्रतिष्ठानमधुना समुदीर्यते।

स्थापयेद्वासुदेवाभ्यां मूर्तिं गर्भगृहे सुधी:66

दिव्ये भागेऽथवा ब्राह्मे बहि: प्राग्दिशि पूरुषम्।

सत्यमूर्तिं दक्षिणस्यां प्रतीच्यामच्युतं तथा67

अनन्ताख्यमुदीचीने चलां वा यदि वाऽचलाम्।

धाम्नोऽन्तर्वासुदेव: स्याच्चतुर्मूर्तिषु पूर्ववत्68

सङ्कर्षणं दक्षिणस्यां बहिर्दिशि निवेशयेत्।

प्रद्युम्नं च प्रतीचीने कौबेर्यामनिरुद्धकम्69

यां यां दिशमधिष्ठाय स्थिता: पूव क्तमूर्तय:।

तत्तद्दिगाभिमुख्येन कल्पयेत् कमलासन70

द्वारं वातायनं वापि कुर्याद्भित्तिं न कल्पयेत्।

शङ्खचक्रगदायुक्ता मुख्यैरभयदा करै:71

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे

मूर्तिभेदकथनं नाम अष्टादशोऽध्याय:

****

एकोनविंशोऽध्यायः
** कर्माद्यर्चामूर्तिमानविधिः **

** तत्र बहुबेरमानम् **

श्रीभगवान् –

कर्मार्चादिप्रतिकृतेःप्रकारः कथ्यतेऽधुना।

कर्मार्चा चोत्सवार्चा च बल्यर्चा च तथैव च1

स्नानतीथ भयार्चा च स्वापोत्थानार्चया सह।

प्रतिमाः षड्विधातव्याः पूजायामुत्तमा भवेत्2

तिसृभिर्मध्यमा ज्ञेया आद्यया चरमा भवेत्।

बहुबेरे विधिरयं कथितः कमलासन3

** एकबेरमानम् **

एकबेरे तु कर्मार्चा स्नपनार्चा च नेष्यते।

ध्रुवबेरसमुच्छ्राये विभक्ते दशधा सति4

एकांशेन प्रतिकृतेः कर्मार्चाया समुच्छ्रयः।

द्वादशांशेन यद्वा स्यात् षोडशांशेन वा भवेत्5

यद्वाऽष्टादशभागेन चतुर्विंशांशमेव वा।

महाबेराङ्गुलापेक्षा यद्वा तस्याः समुन्नतिः6

चतुर्विंशाङ्गुला यद्वा भवेदष्टादशाङ्गुला।

षोडशाङ्गुलमाना वा यद्वा स्याद् द्वादशाङ्गुला7

अष्टाङ्गुलाऽथवा यद्वा षडङ्गुलसमुच्छ्रया।

चतुरङ्गुलमाना वा यद्वा मानाङ्गुलेन तु8

पूव क्ताङ्गुलमानानि कर्तव्यानि यथारुचि।

** बल्यादिमूर्तिमानम् **

बलितीर्थप्रतिकृतिः शयनोत्थानकौतुकम्9

कर्मार्चासंमितोत्सेधः कथितः कमलासन।

कर्मबिम्बसमुत्सेधस्त्रिगुणः परिशिष्टयोः10

स्नपनोत्सवकार्यार्थं बिम्बयोरुभयोरपि।

भङ्क्त्वा त्रिधा चतुर्धं वा ध्रुवबेरसमुच्छ्रयम्11

एकभागे नलोत्सेधं कुर्यादुत्सवकौतुके।

उत्सवार्चातृतीयांशं तुर्यांशं वाऽम्बुजासन12

कर्मकौतुकमानं स्याद् ब्रह्मार्चादिरयं क्रमः।

एकबेरे तदर्था तु तुर्यांशकमेव वा13

उत्सवार्चातृतीयांशसमुत्सेधोऽथवा भवेत्।

** स्थानयानासनबिम्बवदेव कर्मार्चा **

स्थानयानासनविधौ ध्रुवबिम्बं यथा कृतम्14

कर्मार्चादीनि तद्वत्स्यात् ध्रुवे तु शयिते पुनः।

तिष्ठेद्वासीत वा कायं कर्माद्यर्चा चतुर्मुख 15

** नित्योत्सवबिम्बं तिष्ठद्रूपमेव **

नित्योत्सवप्रतिकृतिः सर्वत्रैव स्थिता भवेत्।

** स्थितबिम्बपीठमानम् **

अर्चायामं त्रिधा कृत्वा पीठमेकेन कल्पयेत्16

उपानहादिपञ्चाङ्गयुक्तं वृत्तं सुखावहम्।

चतुरश्रं मनोहारि विस्तारतुलितायति17

तृतीयभागविहितं प्रभाशङ्खद्वयाङ्कितम्।

पीठोत्सेधं त्रिधा कृत्वा पद्ममेकेन कल्पयेत्18

दलैर्द्वादशभिर्युक्तमष्टाभिर्वा यथारुचि।

तावदूर्ध्वदलोपेतं मध्ये विपुलकर्णिकम्19

उपच्छदसमायुक्तमीषत्फुल्लाम्बुजाकृति।

पादमानं दलायामं केवलं वा सरोरुहम्20

पीठं वा केवलं वापि सुषिरं नैव कारयेत्।

स्थितस्य कौतुकस्येदं पीठनिर्माणमीरितम्21

** आसीनपीठमानम् **

आसीनस्यायतं वृत्तं चतुरश्रं यदायतम्।

प्रतिमार्धसमुत्सेधं तत्तृतीयांशमेव वा22

पद्मं बहुदलोपेतं मध्ये विपुलकर्णिकम्।

न कुञ्चितप्रसव्याङ्घ्रिरधस्ताल्लम्बितेतर:23

अध्यासीतासनं देवो यथोक्तं कमलासन।

लम्बमानपदाधारं कमलं परिकल्पयेत्24

** श्रीभूम्यो: सन्निवेश: **

श्रीर्दक्षिणे धरा वामे देव्यौ देवस्य कल्पयेत्।

कर्मादिबिम्बषट्कं स्याच्छ्रीभूमिसहितं सदा25

** श्रीधरादेव्योरासनस्थितिविकल्प: **

एकस्मिन् विष्टरे स्यातां पृथग्वा वल्लभे उभे।

वामं संक्षिप्य चरणमितरं लम्बयेदध:26

श्रीर्धरा त्वन्यथासीना स्थिते देवे तथा स्थिता।

** प्रभाया मानादि **

वृत्तां वृत्तायतां वापि प्रभां बिम्बानुसारत:27

कुर्यान्मनोहरां यस्मात्तेजोराशि: प्रभा मता।

द्व्यङ्गुलं काण्डमानं स्यात्पुष्पक्षेत्रं तदर्धकम्28

अर्धाङ्गुलं भवेत्क्षेत्रं काण्डं तदनुपूर्ववत्।

वेत्रं तदनु भूयोऽपि ज्वालामालोपरि स्थिता:29

अर्धाङ्गुलान्तराला: स्युर्ज्वाला: पञ्चशिखास्तथा।

त्रिशिखा वा यथायोगं दक्षिणावर्तशोभिता:30

** प्रभायां मीनादिमूर्तिकल्पनम् **

युग्मा वास्युरयुग्मा वा काण्डे काण्डे प्रकल्पयेत्।

दशावतारमूर्तीर्वा मीनाद्या: केशवादिका:31

प्रभाया: पार्श्वयो: पृष्ठे शङ्कुनालं प्रकल्पयेत्।

** तोरणप्रभा **

बिम्बे यानादिरूढे तु कर्तव्या तोरणप्रभा।

अन्तर्बहिश्च दार्ढ्यार्थमायसं तु निवेशयेत्32

** बिम्बप्रभासनानि लोगजान्येव **

बिम्बं प्रभामासनं वा लोहजं परिकल्पयेत्33

** लोहमूर्तिनिर्माणक्रम: **

द्रावयित्वा मधूच्छिष्टं प्रतिमां तेन कल्पयेत्।

धान्यराशिं विनिक्षिप्य तदूर्ध्वे तिलतण्डुलम्34

चक्राब्जं तु लिखेत्तस्मिन्प्रागग्रान्निक्षिपेत्कुशान्।

वस्त्रं च नूतनं तस्मिन् विस्तीर्य प्रतिमां क्षिपेत्35

प्राचीनशिरसं पश्चात् जुहुयादनले गुरु:।

पुष्पै: समिद्भिर्लाजैश्च सर्पिषाष्टोत्तरं शतम्36

जुहुयान्मूलमन्त्रेण नृसूक्तेन चरुं पुन:।

हुत्वैवं विधिनाचार्य: स्रग्वी कनकभूषण:37

संपाताज्येन संसिञ्चेत्प्रतिमां तत्वपद्धतिम्।

ध्यायेत्तत्र शुभे लग्ने पूजयेन्मूलविद्यया38

यजमानो गुरुं पूज्य बहुभिस्तोषयेद्धनै:।

ब्राह्मणान् विदुषो वित्तैर्बहुभि: परितोषयेत्39

स्थपति: प्रतिमां कुर्यात् रथकाराभ्यनुज्ञया।

मानोन्मानप्रमाणैस्तां प्रतिमां कारयेच्छुभाम्40

मृदालेपं तत: कुर्याच्छिल्पशास्त्रानुसारत: ।

** लोहविकल्प: **

सुवर्णं रजतं ताम्रं विशुद्धं लोहमुत्तमम्41

आदाय धान्यराश्यां तु पूर्ववन्न्यासकल्पनम् ।

पूर्ववच्चैव जुहुयादाचार्यश्चोदितक्रमात्42

द्रावयित्वा तत: शुद्धं लोहं न्यायसमार्जितम् ।

स्थपति: प्रतिमां तेन कुर्याच्छास्त्रोक्तवर्त्मना 43

लोहजां प्रतिमां चैवं कल्पयेत्परमात्मन: ।

स याति परमं स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितम्44

** प्रतिमायां हस्तादिवैकल्ये शान्ति: **

प्रतिमाहस्तपादादिवैकल्ये शान्तिमाचरेत् ।

आचाय दानहोमाद्यैस्तत: शान्तिर्भविष्यति 45

समादध्यादवयवान् विकलान् स्थपति: पुन:।

** चित्रार्धचित्राभासादिनिरूपणम् **

चित्रं चाप्यर्धचित्रं च चित्राभासमिति त्रिधा46

कौतुकं तत्र दृश्यन्ते यस्मिन्नवयवा: स्फुटम् ।

सर्वे समन्ताच्चित्रं तु तद्विज्ञेयं चतुर्मुख 47

हस्ताद्यवयवा यस्मिन् उरोभागे समीक्षितुम् ।

शक्यं नापरभागे तु तदर्धंचित्रमिष्यते48

रूपिता प्रतिमा या तु वर्णै रेव सितादिभि: ।

कुड्यादौ चित्रमाभासं तत्कौतुकमुदाहृतम्49

चित्रमुत्कृष्टमित्युक्तमर्धं मध्यममुच्यते ।

आभासमधमं विद्धि मन्दिरे वाथ वेश्मनि50

स्थापयेद् ध्रुवबिम्बार्थं पूर्वालाभे यथोत्तरम् ।

** प्रतिमानां तालादिमानम् **

अत: परं प्रवक्ष्यामि प्रतिमामान लक्षणम्51

एकादिदशपर्यन्तं संख्ययोपेयुषां भिदाम् ।

तालानामुत्तमादीनां रूपाविष्कृति पूर्वकम्52

यत्किञ्चित्प्रतिमामानं विभज्य दशधा पुन: ।

एकं द्वादशधा भङ्क्त्वा तत्रैकांशोऽङ्गुल:स्मृत: 53

अङ्गुलं चाष्टधा कृत्वा तत्रैकांशो यव: स्मृत: ।

तेनैवाङ्गुलमानेन अङ्गप्रत्यङ्गकल्पना54

द्वादशाङ्गुलकं मानं तालाख्यमिह कथ्यते ।

द्वादशाङ्गुलकस्तालो मुख्यश्चेति प्रकीर्तित:55

द्व्यङ्गुलं गोलकं ज्ञेयं कलेति व्यपदिश्यते ।

एकाङ्गुलं भवेन्मात्रा भागो मात्राचतुष्टयम्56

उत्तमाधममध्यानि तालानि कमलासन ।

एकादिदशपर्यन्तं संख्ययाच्छेदयन्ति च57

मीयते दशतालेन वासुदेव: सनातन: ।

नवार्धतालौ ब्रह्मेशौ नवतालेन देवता:58

अष्टार्धतालौ द्वारस्था: कुमुदादिगणास्तथा ।

अष्टतालाँश्च मनुजान् पिशाचादींश्च सप्तकान्59

षट्तालान् कुब्जकान् विद्धि पञ्चतालाँस्तु वामनान्

चतुस्तालानि भूतानि त्रिताला: किन्नरास्तथा60

मत्स्या द्वितालका ज्ञेयास्तालेनैकेन पन्नगान् ।

दशतालं चतुर्विंशदङ्गुलीनां शतं भवेत्61

उत्तमं मध्यमं विंशत्कनिष्ठं षोडश स्मृतम् ।

नवतालं तु तच्छ्रेष्ठं यच्छतं द्वादशाधिकम्62

अष्टाधिकं शतं मध्यं कनीयश्चतुरुत्तमम् ।

अष्टतालं शतं श्रेष्ठं मध्यमं षण्णवत्यपि63

चतुर्थहीनमधममष्टतालं प्रकीर्तितम् ।

उत्तमादिक्रमोऽन्येषु सप्ततालादिषूच्यते64

चतुश्चतुर्विहीनं चेत्क्रमादङ्गुलिभिर्भवेत् ।

पूर्वं पूर्वं यथोक्तं तत्त्रैविध्यमवगम्यताम्65

त्रयोदशार्धाङ्गुलिकं दशतालोत्तमे मुखम् ।

अर्धेनाङ्गुलिना हीनं मध्यमं संप्रचक्षते66

अर्धेनाङ्गुलिना हीनमेकैकमितरेष्वपि ।

ध्रुवायामुत्तमं तालमर्चायां मध्यमं भवेत् 67

अधमं परिवाराणां सर्वेषां कमलासन ।

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे लोहजप्रतिमानिर्माणतालविभागो नाम एकोनविंशोऽध्याय:

****

विंशोऽध्याय:

** प्रतिमामानविधि: **

श्रीभगवान्-

अत: परं प्रवक्ष्यामि प्रतिमामानमुत्तमम् ।

मानं प्रमाणमुन्मानं इति मानं त्रिधा भवेत् 1

मानमुत्सेधमानं स्यादुन्मानं नहनं मतम् ।

मानं च तिर्यगूर्ध्वं यत्तत्प्रमाणमिहोच्यते2

तत्र प्रतिकृतेस्तावत्तदङ्गानां च कथ्यते ।

उत्सेधमानं मूर्धादि पादान्तमनुपूर्वश:3

लब्धानां देहतस्तावदङ्गुलीनां शतेन तु ।

चतुर्विंशतिमानेन प्रतिमां परिकल्पयेत्4

उष्णीषमङ्गुलिमितं केशान्तं त्र्यङ्गुलं मतम् ।

दृक्सूत्रान्तं तदारभ्य षट्त्रिंशद्यवसंमितम्5

तद्वन्नासापुटान्तं स्यात्तद्वच्च चिबुकावधि ।

तेन केशान्तमारभ्य मुखमानं चतुर्मुख6

अष्टोत्तरयवशतं चिबुकावयवावधि ।

गलमर्धाङ्गुलं सार्धं त्र्यङ्गुलं कण्ठमिष्यते7

हिक्कासूत्रं समारभ्य हृदयान्तं मुखेस्थितम् ।

तत: प्रभृति नाभ्यन्तं सार्धं सत्रिदशाङ्गुलम्8

तत: प्रभृति मेढ्रान्तं तद्वदुत्सेधमिष्यते ।

तन्मूलाज्जानुपर्यन्तं त्रिन्यूनं त्रिदशाङ्गुलम्9

चतुरङ्गुलमुत्सेधं जानुमण्डलमिष्यते ।

अक्षान्तं जानुनोऽधस्तादूरुतुल्यमितीरितम्10

ततस्तालान्तमुत्सेधं चतुरङ्गलसंमितम् ।

देहाङ्गुलानि यावन्ति दश तालेऽभिपूजिते11

विभज्य तावन्त्युक्तानि मध्यमे श्रूयतां क्रम: ।

त्रयोदशाङ्गुलं वक्त्रं त्रिस्थानं च तदङ्गुलम् 12

षड्विंशत्यङ्गुलोत्सेधमूरुमानमुदाहतम् ।

तद्वज्जङ्घासमुत्सेध मुत्तरेणेतरत्समम्13

अधमे दशताले तु मुखं शतयवं मतम् ।

त्रिस्थानं तावदेवस्यादूरुर्यवशतद्वयम्14

जङ्घा च तत्समोत्सेधा मुख्येनान्यत्समं मतम्।

विंशद्यवशतं पादद्राघिमा कमलासन15

अङ्गुष्ठं वेदमात्रं स्यात्तदायामा च तर्जनी।

एकत्रिंशद्यवायामा मध्यमाङ्गुलिरिष्यते16

त्रिंशद्यवाऽनामिका स्यात्कनिष्ठा त्र्यङ्गुलाऽपि च

यवैश्च् पञ्चभिर्युक्ता पार्ष्णी च चतुरङ्गुला17

हिक्का तयोरधोबाहुरङ्गुली सप्तविंशतिः।

ततश्च मणिबन्धान्तं षड्विंशत्यङ्गुलायतम्18

यवद्वयेन च युतं मणिबन्धात्तलं पुनः।

मध्यमाङ्गुलिमूलान्तं पञ्चाशद्यवसंमितम्19

पञ्चाङ्गुलमथाङ्गुष्ठं तर्जनी तद्वदायता।

षड्यवैश्चाधिकायामा मध्यमा तु षडङ्गुला20

आयता षड्यवैश्चापि तत्समाऽनामिका मता।

कनिष्ठाङ्गुष्ठतुलिता मांसलग्न नखावधि21

एकाङ्गुला नखायामा शिष्टा षड्यवसंमिता।

बाहुवच्चोपबाहुः स्याच्चतुरङ्गुलमायतः22

चतुर्यवं चोर्ध्वकण्ठं नालं पञ्चाङ्गुलायतम्।

लिङ्गं पञ्चाङ्गुलायामं मुष्कं तु चतुरङ्गुलम्23

सार्धाष्टाङ्गुलिविस्तारं ललाटं तदनन्तरम्।

द्वादशाङ्गुलविस्तारं बालचन्द्रसमाकृति24

ततस्तु कर्णयोर्मध्यं सार्धं सत्रिदशाङ्गुलम्।

दशाङ्गुलमधस्तस्य विस्तारं चिबुकस्य तु25

सपादं द्व्यङ्गुलं पूर्णं चापतुल्याकृतिर्भवेत्।

मूलमध्याग्रविस्तारो ग्रीवायाः क्रमशो भवेत्26

नवाङ्गुलं तथैकोनं सार्धं सप्ताङ्गुलिस्तथा।

हिक्कास्ततोरधो बाहुमूलयोरन्तरं भवेत्27

यवैश्चतुर्भिर्विस्तीर्णं सचत्वारिंशदङ्गुलम्।

कक्षयोर्मध्यविस्तारस्त्र्यङ्गुलः सार्धविंशतिः28

अष्टादशाङ्गुलं मानं स्तनयोरपि चान्तरम्।

षोडशाङ्गुलविस्तारं तुन्दमध्यमुदाहृतम्29

अष्टादशाङ्गुला श्रोणीरधरोदरमिष्यते।

कटिप्रदेशविस्तारस्त्र्यङ्गुलः सार्धविंशतिः30

ऊरुमूलस्य विस्तारः सार्धं सत्रिदशाङ्गुलम्।

अग्रमेकाङ्गुलं सार्धद्व्यङ्गुलं मध्यमिष्यते31

द्व्यङ्गुलो मूलविस्तारो लिङ्गस्य समुदाहृतः।

विस्तीर्णं त्र्यङ्गुलं मूलं मध्यमर्धाधिकं पुनः32

विस्तीर्णमग्रमुष्कस्य द्वात्रिंशद्यव संमितम्।

विस्तीर्णमेकादशभिरङ्गुलैरूरुमध्यमम्33

अग्रं दशभिरेतस्य विस्तीर्णं कमलासन।

नवाङ्गुलं जानुचक्रं पार्श्वमर्धेन्दुसन्निभम्34

मूलं नवाष्टौ मध्यं स्याज्जङ्घाग्रं सार्धसप्तकम्।

विस्तीण नलकाभागः सार्धैश्च चतुरङ्गुलैः35

अङ्घ्रिमूलस्य विस्तारस्त्र्यङ्गुलः सचतुर्यवः।

सार्धपञ्चाङ्गुलं मध्यमग्रं सार्धषडङ्गुलम्36

सार्धमष्टाङ्गुलं मूलं बाहू सप्ताङ्गुलौ पुनः।

मध्याग्रे तुल्य विस्तारे प्रकोष्ठावयवः पुनः37

सार्धेन सप्तभिर्मूले विस्तीर्णं सार्धपञ्चभिः।

मध्ये चतुर्भिरग्रे स्यान्मणिबन्धस्य तूच्यते38

पञ्चाङ्गुलार्ध सहित: तद्वत्करतलं स्मृतम् ।

अङ्गुष्ठे मूलविस्तारो द्व्यङ्गुलो मध्यमाङ्गुलि:

सषड्यवं तु मुष्ट्यग्रं अङ्गुलेनैव संमितम् ।

तर्जन्या मूलविस्तारो नवभि: संमितो यवै:40

मध्यमेकाङ्गुलं सप्तयवमग्रमुदाहृतम् ।

मूलं दशयवं मध्यं मध्यमाया यवा नव41

अग्रमेकाङ्गुलं प्रोक्तमितरा तर्जनीसमा ।

मूलमष्टौ कनिष्ठाया यवा: सप्तैक मध्यमा42

षड्यवाङ्गुलमग्रेभ्य: पादोना नखविस्तृति: ।

मध्ये करतले रेखा मध्यमामूलमुत्थिता43

कनिष्ठामूलमारभ्य रेखा मध्यमगा भवेत् ।

मध्यमाङ्गुलितर्जन्योनिर्मातव्या विचक्षणै:44

अङ्गुष्ठमूलमारभ्य तर्जन्यन्तश्च मध्यमा ।

तयोश्च रेखयोर्मध्ये तर्जनीमूलगामिनी45

रेखा कल्प्या यथाशास्त्रं शास्त्राभिज्ञेन शिल्पिना ।

ललाटस्य च विस्तार: सपादद्व्यङ्गुलो भवेत्46

तस्याधस्ताद्भ्रुवौ कल्प्यौ चत्वारिंशद्यवायुतौ ।

मध्ये यवेन विस्तीर्णे यूकाग्रे चापसन्निभे47

तयोर्मध्यं नवयवं अष्टादशयवायतम् ।

चक्षु: कनीनिकायामो विस्तारश्च यव: स्मृत:48

अङ्गुलं श्वेतबिम्बस्य विस्तारं कृष्णमण्डलम् ।

यवोनमङ्गुलं ज्योतिस्तन्मध्ये यवसंमितम्49

यूकमाना तु तन्मध्ये दृष्टि: पक्ष्मावली पुन: ।

ऊर्ध्वा समन्विता सार्धत्र्यङ्गुला दशभिर्यवै:50

विस्तीर्णा तु यवायामा विस्तारस्तु तदर्धक: ।

अशीति: पक्ष्मरोमाणि वक्राग्राण्यसितानि च51

द्व्यङ्गुलं चक्षुषोर्मध्यं मध्यं च श्रुत्यपाङ्गयो: ।

चत्वारिंशद्यवं कर्णविस्तारो द्व्यङ्गुलोभवेत्52

ऊर्ध्वं कर्णस्य चायाम: सहार्धचतुरङ्गुल: ।

नालं पञ्चाङ्गुलमितं विस्तार: षड् यव: पुन:53

पश्चाच्चतुर्यवा नाली नालतुल्यं चतुर्मुख ।

श्रवणस्य च पिप्पल्या: मध्यगर्तं चतुर्यवम्54

त्रिवक्त्रकर्णपिप्पल्या गल्लपात्रमिव स्थितम् ।

बन्धनं त्र्यङ्गुलं रन्ध्रं नेत्रसूत्र समुन्नतम्55

नासिकामूलमध्याग्रविस्तार: कथ्यते क्रमात् ।

अङ्गुलंचाङ्गुलं सार्धद्व्यङ्गुलं सचतुर्यवम्56

अङ्गुलेनोन्नतं मूलं तेन सार्धेन मध्यमम् ।

द्वाभ्यां यवाभ्यां मूलेन द्व्यङ्गुलेनाग्रमुन्नतम्57

षड्यवं सुषिरं तस्य पुटमध्यं चतुर्यवम् ।

पुटपार्श्वस्य विस्तारो द्वियव: परिकीर्तित:58

उत्सेधोऽर्धाङ्गुलस्तस्य नासिका तिलपुष्पवत् ।

उत्तरोष्ठायतं सार्धं चतुरङ्गुलमिष्यते59

विस्तारोऽर्धाङ्गुलस्तस्य परं सार्धाङ्गुलायतम् ।

विस्तीर्णमङ्गुलं तस्य पाली चैकयवा मता60

चिबुकोष्ठौ दशयवौ विस्तारायामसंमितौ ।

गुल्फं पादाङ्गुलोत्सेधं दर्पणोदरसन्निभम्61

विस्तीर्णावयवौ तुल्यौ राजदन्तौ चतुर्यवौ ।

द्वात्रिंशद्दशनाः कल्प्याः यथा शास्त्रोक्तवर्त्मना62
जिह्वा षडङ्गुलायामा विस्तीर्णा त्र्यङ्गुलाभवेत् ।
रेखात्रयाङ्किता ग्रीवा हिक्कासूत्रात्स्तनस्थितिः
एकादशाङ्गुलं वृत्तं द्व्यङ्गुलं स्तनमण्डलम् ।
चतुर्यवं चूचुकं स्यात् हिक्कासूत्रात्स्तनस्थितिः64
चतुर्यवं नाभिगर्तं दक्षिणावर्तमिष्यते ।
अध्यर्धमङ्गुलं वृत्तमक्षमर्धाङ्गुलोन्नतम्65
उष्णीषात्पृष्ठकेशान्तमेकाधिकदशाङ्गुलम् ।
उष्णीषात्पार्श्वकेशान्तं द्वादशाङ्गुलमानकम्66
कर्णयोरन्तरं विद्यात् सार्धं सत्रिदशाङ्गुलम् ।
मूलमद्याग्रभागेषु पृष्ठग्रीवा यथाक्रमम्67
विस्तीर्णा नवभिः सार्धैरङ्गुलैर्नवभिस्तथा ।
अष्टाभिश्च भवेत्तस्या अधस्तात्ककुदस्थितिः68
आयामोत्सेधविस्तारैः ककुदं तच्चतुर्यवम् ।
षट्त्रिंशदङ्गुलं बाह्वोर्मध्यं विस्तारपृष्ठतः69
षड्विंशतिश्चाङ्गुलानां कक्षयोरन्तरं भवेत् ।
पृष्ठमध्यस्य विस्तारो ब्रह्मन् सप्तदशाङ्गुलः70
विस्तीर्णा पञ्चविंशत्या श्रोणीपार्श्वौ तथाङ्गुलैः ।
कटिप्रदेशविस्तारः षड्विंशत्यङ्गुलो भवेत्71
षट्त्रिंशदङ्गुलं मध्ये ककुदस्य कटेस्तथा ।
द्व्यङ्गुलोन्नतमेतस्य स्फिचौ तन्मध्यमङ्गुलम् 72
अङ्गुलं स्तनयोर्मूलं मध्यं सप्ताङ्गुलं भवेत् ।
अग्रं त्र्यङ्गुलविस्तारमूव मूलादिषु त्रिषु73
भवेत्क्रमेण विस्तारः सार्धः सत्रिदशाङ्गुलः ।

द्वादशाङ्गुलयुक्तः स्यात् तथैव द्वादशाङ्गुलः74
जान्वष्टाङ्गुलविस्तारं सार्धमष्टाङ्गुलं भवेत् ।
जङ्घामध्यं सुविस्तीर्णं नालिका चतुरङ्गुला 75
चतुर्यवाधिका चैव गुल्फश्च चतुरङ्गुलः ।
विस्तारमानं त्रिगुणं सर्वेषां नहनं मतम्76
अभीतिदो वा वरदो मुख्यो वामेतरः करः ।
स्तनसूत्रसमं कार्यं अङ्गुल्यग्रं करस्य तु77
तयोर्भवेदन्तरालं द्वादशाङ्गुलमब्जज ।
अङ्गुष्ठतर्जनीमध्ये सनालं कमलं भवेत्78
वरदे कमलाकारं लिखेत्करतलोदरे ।
अधोमुखे वामहस्ते मुख्ये कुर्याद् गदां शुभाम् 79
चतुस्तालायतां मूले स्थूलामग्रे कृशामृजुम् ।
त्र्यङ्गुलं मूलनहनमग्रे नहनमङ्गुलम् 80
द्व्यङ्गुलं सार्धमितरद्गदामध्यं चतुर्मुख ।
कटिप्रसव्यं करयोरन्तरं द्व्यङ्गुलं भवेत्81
कटिस्पृशं करं कुर्यात्प्रसव्यं गदया विना ।
उद्धरेद्बहुसीमान्तमूर्ध्वहस्तौ धृतायुधौ82
बाहुप्रकोष्ठयोर्मध्यं मूलमष्टाङ्गुलं भवेत् ।
मध्यं दशाङ्गुलमितमग्रमानं मुखं स्मृतम्83
ऊर्ध्वे हस्तद्वयाङ्गुष्ठे सहानामिकयानतम् ।
तर्जनीमध्यमाभ्यां तु धारयन्तं तथाम्बुजम्84
चक्रं सुदर्शनं वृत्तं द्वादशाङ्गुलमानकम् ।
अष्टाङ्गुलमरक्षेत्रं द्व्यङ्गुला चक्रपिण्डिका85
तद्वत्स्यान्नेमिवलयं चतुर्ज्वालासमन्वितम् ।

नाभावुभयतो ज्वाला त्रिशिखावर्तशोभिता 86
अध्यर्धद्व्यङ्गुलोत्सेधा विस्तीर्णार्धाङ्गुलाधिका।
अराणि यवतुल्यानि नेत्रतुल्यानि वा पुन:87
अष्टौ द्वादश वा षड्वा षड्ज्वालं शङ्खमिष्यते।
विस्तारोऽष्टाङ्गुलस्तस्य द्वादशाङ्गुलमायतम् 88
प्रदक्षिणावर्तयुतं ज्वालाग्रं शङ्खचक्रयो:।
केशान्तेन समं यद्वा नेत्रसूत्रेण तत्समम्89
सार्धाङ्गुलान्तरादूर्ध्वं जानुनी द्व्यङ्गुलान्तरे।
जङ्घयोर्विंशतियवमन्तरालं प्रशस्यते90
अक्षयोस्त्र्यङ्गुलं मध्यं तयो: सप्ताङ्गुलं भवेत्।
चरणाङ्गुष्ठयोर्मध्यं नवाङ्गुलमुदाहृतम्91
ऋजुस्थितस्य चरणं शय्यायां ऋजुदक्षिणम्।
इतरत्कुञ्चितं सप्तविंशत्यङ्गुलमन्तरम्92
अङ्गुष्ठयोर्गुल्फमध्यं चतुरङ्गुलमिष्यते।
जान्वन्तरालमुदितं सार्धं सत्रिदशाङ्गुलम्93
सव्येतरकरं मौलेरग्रान्तं विनिवेशयेत्।
प्रसारयेद्वामहस्तं आजानु कमलासन94
दक्षिणे कमलं वामे गदां हस्ते प्रकल्पयेत्।
भिद्यते प्रतिमा भङ्गैस्त्रिभिरेतैश्चतुर्मुख95
अभङ्गसमभङ्गाभ्यां अतिभङ्गेन चैव हि।
शिरोमध्ये नासिकाग्रे आस्यमध्ये गलस्य च96
मध्ये च हृदये नाभौ मध्ये लिङ्गस्य वामत:।
भागे षडङ्गुले चोरौ वामे मध्ये च गुल्फयो:97
लम्बयेत् सूत्रमाभङ्गं भिन्ना च प्रतिमा मता।
यथोक्त प्रतिमामानादूना वा त्रिभिरङ्गुलै:98
शिखामणिगतं सूत्रं वामपूरितमध्यगम्।
वामे ललाटे मकरे वामे वामे च चक्षुषी99
नाभौ मध्ये नलकयोर्मध्ये च यदि लम्बयेत्।
समभङ्गविशिष्टा सा न्यूनैषा चतुरङ्गुलै:100
मूर्ध्नि वामे ललाटे च वामनेत्रस्य मध्यगम्।
आस्यमध्ये तथा नाभौ दक्षिणे गुल्फमध्यगम् 101
सूत्रं प्रलम्बयेदेवं अतिभङ्गा तु सा मता।
न्यूना पञ्चाङ्गुलैरेषा प्रतिमा पूर्वमानत: 102
अतिभङ्ग: शयानाया: प्रशस्तो रामकृष्णयो:।

** किरीटादीनां मानम् **

सहजानां भूषणादि किरीटानां चतुर्मुख 103
वक्ष्यामि मानमधुना यथातथमनुक्रमात्।
चतुर्विंशाङ्गुलायामं यद्वा पञ्चदशाङ्गुलम्104
मूलमध्याग्र नहनं किरीटस्य यथाक्रमम्।
त्रिंशता सप्तभिर्द्वाभ्यां एकेनापि तथाङ्गुलै: 105
तस्य मध्ये चतुर्दिक्षु पूरितानि तथाङ्गुलै:।
तस्य मध्ये चतुर्दिक्षु पूरितानि प्रकल्पयेत्106
शोभयेच्च महारत्नैरग्रे चैकशिखामणिम्।
चतुर्दशाङ्गुलोत्सेधं कल्पयेत् केशबन्धनम्107
मूलपट्टं किरीटस्य विस्तीर्णं द्व्यङ्गुलं भवेत्।
एकाङ्गुलममुष्याग्रं त्र्यङ्गुलं च शिखामणि:108
पद्ममष्टदलं कुर्यादधस्ताच्च शिखामणे:।
द्विगोलकायतं चित्रैरन्यैरपि च शोभयेत्109

शिरसः पृष्ठभागे स्याच्छिरश्चक्रं तु चक्रवत् ।
विनाकृतं तु ज्वालाभिः पद्मं यद्वा यथारुचि110
प्रकल्प्यं मध्यतो दाम चक्रे गोलकमायतम् ।
नहनं द्व्यङ्गुलं तस्य नालं स्याद्गोलकायतम्111
मकरं गोलकोत्सेधं कुर्यादष्टाङ्गुलायतम् ।
तद्वक्त्रात्सुमनो दाम निःसृतं बालचन्द्रवत्112
द्व्यङ्गुलं कर्णसुमनः कर्णदाम च लम्बयेत् ।
हारं त्र्यङ्गुलविस्तारमग्रयोर्नेत्रबन्धनम्113
मुक्ताविभूषितं मध्ये महारत्नपरिष्कृतम् ।
कुर्याच्च दक्षिणे वक्षस्स्थले श्रीवत्समङ्गुलम्114
अर्धाधिकं त्रिकोणं च तन्मध्ये कमलालयाम् ।
द्विहस्तामुद्यदम्भोजधारिणीं श्रियमद्भुताम्115
अपराभ्यां च हस्ताभ्यां वराभयसमन्विताम् ।
किरीटहारकेयूरसर्वाभरणभूषिताम्116
कुर्याद्गोलकविस्तारं मुखे पञ्चाङ्गुलायतम् ।
त्रिगुणं ब्रह्मसूत्रं स्यान्नाभेश्चापि प्रदक्षिणम्117
एकाङ्गुलं चोत्तरीयं नेत्रबन्धेन बन्धयेत् ।
विस्तीर्णं द्व्यङ्गुलं मध्ये त्वग्रमेकाङ्गुलं भवेत् 118
मुक्तादामपरिष्कारं सर्वाभरणभूषितम् ।
कुक्षिबन्धनमाश्चर्यं नेत्रबन्धेन योजयेत्119
मुक्तादाम च केयूरं कुर्यात्पूरितसन्निभम् ।
सप्ताङ्गुलैश्च विस्तीर्णं नानारत्नपरिष्कृतम्120
गुलिकाङ्गुलविस्तीर्णा आयता द्व्यङ्गुलेन च ।
गुलिकानां त्रयं कुर्यान्नेत्रबन्धेन बन्धयेत्121

सर्वरत्नपरिष्कारान् वलयाँस्त्रीन् प्रकल्पयेत् ।
एकाङ्गुलपरीणाहान् कटकैश्चोपशोभितान् 122
सौवर्णस्याङ्गुलीयानि बद्धानेकमणीनि च ।
परिणाहो भवेत्तेषां द्वियवस्त्रियवोऽपि वा123
मध्यमामङ्गुलिं नैव मण्डयेदङ्गुलीयकैः ।
त्र्यङ्गुलः कटिसूत्रस्य विस्तारो रत्नशोभितः124
तन्मध्ये मकरी चैव पञ्चाङ्गुलसमायता ।
चतुरङ्गुलविस्तारा दंष्ट्राकुटिलमाननम्125
वृत्ताक्षं भ्रुकुटीयुक्तमास्यनिःसृतमौक्तिकम् ।
कुर्यान्मौक्तिकदामानि त्रीण्यागुल्फं प्रकल्पयेत् 126
पादाकल्पं त्रिकटकं द्व्यङ्गुलं परिणाहतः ।
नूपुरं च तथा कुर्यात्किङ्किणीजालमण्डितम्127
वस्त्रं च पीत पूर्वं तदागुल्फं पार्श्वलम्बितम् ।
कल्पयेद्वनमालां तु नानापुष्पसमुज्वलाम्128
नानारत्नमयीं वापि यद्वा केवलपङ्कजाम् ।
कर्णतश्चरणं यावल्लम्बयेदद्भुताकृतिम्129
अथवा वल्लिकाकारां नाहतश्चतुरङ्गुलाम् ।
प्रद्योतनसहस्राभं द्योतमानं च कौस्तुभम्130
लम्बयेदुरसि स्वच्छमिन्दिरासोदरं मणिम् ।
रूपस्याभरणानां च नियमः संप्रदर्शितः131
न ह्यशेषेण रूपं मे प्रति कर्माणि वा पुनः ।
निर्मातुं भवता शक्यं किमुतान्यैः कुशिल्पिभिः132
तथापि शास्त्राण्यालोच्य तज्ज्ञैः शास्त्रं विमृश्य च ।
न्यूनातिरेकरहितं बिम्बं कुर्याद्यथातथम्133

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादेप्रतिमामानविधिर्नाम विंशोऽध्याय:

****

एकविंशोऽध्याय:

श्रियादिदेविमूर्तिमानम्

श्रीभगवान् -

अथ श्रियादिदेवीनां निर्माणविधिरुच्यते।

दशतालादिना येन तालमानेन कल्प्यते1

देवो देव्य: श्रियाद्यास्तु कल्पनीयाश्चतुर्मुख।

तदनन्तरतालेन नाधिकेन समेन वा2

यावन्त्यो याश्च यन्माना: श्रियादे: शूलयष्टय:।

तन्मानास्ताश्च तावत्य: कथ्यन्ते संप्रति क्रमात्3

पञ्चतालमितायामा वंशयष्टिश्चतुर्मुख।

विस्तारस्त्र्यङ्गुलो मूले सह षड्भिर्यवैरपि4

मध्यतस्त्र्यङ्गुल: सार्धस्त्र्यङ्गुल: पुनरग्रत:।

चतुर्दशाङ्गुलो मध्ये मूले पञ्चदशाङ्गुल:5

नाहोग्रे वंशयष्टे: स्यात् सार्धं सत्रिदशाङ्गुलम्।

चतुरश्र: सुवृत्तो वा दण्ड: कल्प्यश्च शिल्पिभि:6

अङ्गुलै: सप्तविंशत्या वक्षोदण्ड: समायत:।

विस्तारो मध्यमस्तस्य त्र्यङ्गुल: षड्यवाधिक:7

अङ्गुलैर्दशभिर्नाह: सह पञ्चभिरङ्गुलै:।

किंशुकस्येव मुकुलं तस्याग्रे द्वे प्रकल्पयेत्8

बाहुमूलं चतुर्विंशत्यङ्गुलायाममिष्यते।

त्र्यङ्गुलार्धाधिकोमूल विस्तारतस्य कल्प्यते9

त्र्यङ्गुलो मध्यविस्तार: तस्याग्रं द्व्यङ्गुलं भवेत्।

अष्टादशाङ्गुलायाम: प्रकोष्ठस्तस्य मूलत:10

विस्तारस्त्र्यङ्गुलो मध्ये द्व्यङ्गुल: स चतुर्यव:।

द्व्यङ्गुलोऽग्रे तयोर्मूलशूलयो: सुषिरं भवेत्11

आयाम: कटिदण्डस्य भवेत्पञ्चदशाङ्गुल:।

विस्तारो मध्यमस्तस्य त्र्यङ्गुल: सह षड्यव:12

नहनं मध्यतस्तस्य भवेत्पञ्चदशाङ्गुलम्।

षडङ्गुल: पार्श्वयष्टे: परिणाह: प्रकीर्तित:13

पार्श्वदण्डौ कटीवक्ष: शूलयोर्विनियोजयेत्।

षड्विंशत्यङ्गुलायाममुरश्शूलमुदाहृतम्14

त्र्यङ्गुलो मूलविस्तार: तस्याग्रं द्व्यङ्गुलं भवेत्।

विस्तीर्णं द्व्यङ्गुलं मध्यं शूलस्य च चतुर्यवम्15

पुरुशूलसमायामं जङ्घाशूलं प्रकल्पयेत्।

सुषिरं च तयोर्मूलमग्रं मिथुनमेतयो:16

अनुक्तपरिणाहानां त्रिगुणं नहनं मतम्।

त्रयोदशविधं शूलं कृत्वा पूव त्तमानकम्17

जलाधिवासाद्यखिलं कुर्याच्छ्रीस्थापने यथा।

स्वातन्त्र्ये पारतन्त्र्ये च रत्नन्यासपुर:सरम्18

शूलादिस्थापयेद्रज्जुवेष्टनादि यथापुरम्।

कुर्यादावर्णलेपान्तं मानाद्यथ निदर्श्यते19

उत्सेधमङ्गुलशतं विंशमास्थाय कथ्यते।

उष्णीषमङ्गुलमितं त्र्यङ्गुलं च शिरो भवेत्20

सार्धं त्रिभिर्यवैरक्षिसूत्रान्तं चतुरङ्गुलम्।

सङ्गमात् पुटसूत्रान्तं तद्वदम्भोरुहासन21
चिबुकान्तं पुटादर्वाक् सपादचतुरङ्गुलम् ।
चतुरङ्गुलमानास्याद्ग्रीवा हिक्कागुणात्तत: 22
त्रयोदशाङ्गुलमितं स्तनसूत्रान्तमीरितम् ।
अतो नु नाभिसीमान्तं भवेत्पञ्चदशाङ्गुलम्23
श्रोणी षडङ्गुलायामा योनि: सार्धाङ्गुलित्रयम् ।
कटिमानं भवेत्सार्धं त्र्यङ्गुलं चोरुरायता24
अङ्गुलै: पञ्चविंशत्या सार्धैर्जङ्घा च तत्समा ।
सार्धं च त्र्यङ्गुलं जानुस्तद्वदक्ष तलावधि25
विस्तारोऽष्टाङ्गुलस्तस्य द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
प्रदक्षिणावर्तयुतं ज्वालाग्रं शङ्खचक्रयो:26
केशान्तेन समा यद्वा यद्वा सूत्रेण तत्समम् ।
सार्धान्तरांशुनापूर्वा गुञ्जानि द्व्यङ्गुलान्तरे27
जङ्घयोर्विंशतियवमन्तरालं प्रचक्षते ।
अक्षयोस्त्र्यङ्गुलं मध्यं स्तनयो: सप्तमाङ्गुलम्28
चरणाङ्गुष्ठयोर्मध्यं नवाङ्गुलमुदाहतम्" ।
अक्षात्परतरं तालमङ्गुष्ठं त्रिभिरङ्गुलै:29
अर्धेन चायतं द्वे च तर्जनीस्याद्यवाधिका ।
यवोना मध्यमान्ये द्वे यवहीने यथाक्रमम्30
पार्ष्णिपार्श्वपरिच्छेदो भवेच्च चतुरङ्गुल: ।
गुल्फं तथा परिमितं तद्विंशत्यङ्गुलायतम्31
हिक्कान्तयोरधो बाहु: सहार्धैकोनविंशति: ।
अङ्गुलानि प्रकोष्ठं स्यात्तदायाम: षडङ्गुल:32
तद्वच्च मध्यमा शिष्टा सार्धपञ्चदशाङ्गुला ।

दशाङ्गुलं शिरोमानं विस्तारोऽष्टाङ्गुलो भवेत्33
ललाटस्य पुरोनु स्यादशीतियवसंमितम् ।
अष्टाशीतियवं मानं तदनन्तरमिष्यते34
आयाम: श्रवणस्य स्याद् द्वात्रिंशद्यवसंमित: ।
नालायामस्तथाचोर्ध्वं पिप्पल्या द्वियवो मत:35
नालस्य मूलविस्तार: षड्यवैस्तुलितो भवेत् ।
अग्रं चतुर्यवं ग्रीवा मूलं चैव षडङ्गुलम्36
सार्धं पञ्चाङ्गुलार्धाग्रं स्कन्धं च द्व्यङ्गुलं भवेत्
हिक्कान्तयोरधोर्बाह्वोर्मूलं द्वात्रिंशदङ्गुलम्37
अष्टादशाङ्गुलमुरस्तनयोरपि मण्डलम् ।
अङ्गुलै: पञ्चदशभि: परिच्छिन्नं यथातथम्38
नवाङ्गुलं च विस्तारं उत्सेधश्चापि तादृश: ।
द्वादशाङ्गुलविस्तारस्तनयोर्मध्यमिष्यते39
कृष्णमण्डलविस्तारो द्व्यङ्गुलं चतुरानन ।
नाहस्तु कुक्षिमध्यस्य स्यात् त्रयस्त्रिंशदङ्गुल:40
श्रोणीमध्यपरीणाह: सप्तपञ्चदशाङ्गुल: ।
कटिमध्यपरीणाहो विंशत्या सैकयाङ्गुलै:41
षट्त्रिंशदङ्गुलो नाहस्तथा स्यादूरुमूलयो: ।
त्रिंशदङ्गुलनाहस्तु भवेदूव स्तु मध्यम:42
चतुर्भि: सहविंशत्या जानुनाहस्तथाङ्गुलै: ।
नहनं जङ्घयोरेकविंशत्यङ्गुलमिष्यते43
द्वाविंशत्यङ्गुल: साध नाहमध्ये च जङ्घयो: ।
नहनं जङ्घयोरग्रं भवेदेकादशाङ्गुलम्44
एकादशाङ्गुलं चाक्षवृत्तमण्डलनाहनम् ।

एकाङ्गुलं चाक्षवृत्तं मध्यमं नहनं मतम्45

षडङ्गुलं तलाग्रं स्यादुत्सेधश्चतुरङ्गुल: ।

द्व्यङ्गुलोऽङ्गुष्ठविस्तारस्तर्जन्येकाङ्गुला भवेत् 46

मध्यमादितराङ्गुल्यो यवहीना: क्रमात्पुन: ।

अङ्गुष्ठनखविस्तारस्त्र्यङ्गुल: परिकीर्तित्:47

तर्जनी पादहीना स्यात्क्रमादन्या यवोन्नता: ।

अष्टादशाङ्गुलं मध्यं मूलं बाह्वोस्त्रयाधिकम्48

प्रकोष्ठमूलनहनं भवेत्पञ्चदशाङ्गुलम् ।

द्वादशाङ्गुलमध्यान्तं मणिबन्धो नवाङ्गुल:49

विस्तीर्णं तालमध्यर्धं चतुरङ्गुलमिष्यते ।

अङ्गुष्ठमूलमध्यर्धमङ्गुलं नखमङ्गुलम्50

नि:सृतं त्रियवं प्रोक्तं पर्वद्वयसमन्वितम् ।

तर्जन्यङ्गुलविस्तार: सहाष्टांशांगुलो भवेत्51

सपादाङ्गुलविस्तारा मध्यमाङ्गुलिरिष्यते ।

अष्टसप्तयवै: शिष्टैस्त्रिपर्वा च चतुष्टयी52

पार्श्वकेशान्तमुष्णीषादारभ्य स्याद्दशाङ्गुलम् ।

आरभ्य पार्श्वकेशान्तात्सपादद्व्यङ्गुले भ्रुवौ53

षडङ्गुला यथा भ्रू: स्याद्यवमध्याग्र यूकका ।

अन्तरालं नवयवं भ्रुवोस्त्र्यङ्गुलमीक्षणम्54

अङ्गुलायामविस्तारा वेदितव्या कनीनिका ।

यवोनमङ्गुलं कृष्णं ज्योतिर्यूकप्रमाणकम्55

परित: कृष्णबिम्बस्य अङ्गुलं श्वेतमण्डलम् ।

मध्यतोऽङ्गुलविस्तारं नयनम् शूर्पमीनवत्56

ऊर्ध्वपक्ष्मायता सार्धत्र्यङ्गुला पादविस्तरा ।

त्र्यङ्गुलायाममितरद्विस्तारो यवसंमित:57

अशीति: पक्ष्मरोमाणि शतानि कुटिलानि च ।

द्व्यङ्गुलं चक्षुषोर्मध्यं नासिकामूलमङ्गुलम्58

विस्तीर्णमुन्नतं वापि मध्यमध्यर्धमङ्गुलम् ।

अग्रं द्व्यङ्गुलमध्यर्धं षड्यवं सुषिरं भवेत्59

चतुर्यवं तयोर्मध्यं पुटपार्श्वं चतुर्यवम् ।

अपाङ्गात्कर्णमूलान्तं चत्वारिंशद्यवं मतम्60

द्व्यङ्गुल: कर्णविस्तारो विवरं च चतुर्यवम् ।

चतुरङ्गुलमध्यर्धमोष्ठमुत्तरमायतम्61

यवविस्तारमधरमेकाङ्गुलसमायतम् ।

द्व्यङ्गुलं चैव विस्तारं चिबुकं द्व्यङ्गुलायतम्62

आपीडा नासिकायुक्ता करण्डमुकुटान्विता ।

कर्णिका मणिकेयूरकटकत्रयहारिणी63

रत्नकार्पासरशनापुष्पाम्बर परिष्कृता: ।

स्तनबन्धतुलाकोटी सर्वाभरणभूषिता64

लज्जाभङ्गेन देवस्य पार्श्वे वामेतरे स्थिता ।

हस्तेन वारिजं फुल्लं वामेन किल बिभ्रती65

ऊरुप्रदेशविश्रान्तसव्येतरकराम्बुजा ।

यद्वान्यथाहस्तयो: स्यान्निष्टप्तकनकप्रभा66

आसनेऽभयदो हस्तो दक्षिणो वरदोऽपर: ।

दक्षिणे पद्ममथवा सव्य: कटकमुद्रित:67

पारतन्त्र्ये विधिरयं स्वातन्त्र्ये तूच्यते यथा ।

चतुर्भुजां जघन्याभ्यां हस्ताभ्यामब्जधारिणीम्68

शङ्खचक्रधरां वापि मुख्याभ्यां वरदायिनीम् ।

अभीतिदां च कोटीरधारिणीं भयवर्जिताम्69
वसुन्धराह्वयां देवीं द्विहस्तां कनकप्रभाम्।
दक्षिणाभयदामन्यहस्तेन वसुदायिनीम्70
गृहीतदाडिमफलां यद्वा वामकरेण वा।
चिन्तारत्नं धारयन्तीं हेमसिंहासने स्थिताम्71
वामपादेन संस्पृष्टनिधिकुम्भामलङ्कृताम्।
कल्पकानोकहच्छायां समाश्रित्य स्थितां तथा72
वामे पार्श्वे महीं देवीं द्विहस्तां श्यामलप्रभाम्।
स्तनबन्ध विहीनां वा कुण्डलापीडवर्जिताम्73
सुस्थिताम् सव्यपादेन चान्येन स्तोककुञ्चिताम्।
पुष्पम् दक्षिणहस्तेन धारयन्तीं शुचिस्मिताम्74
ऊरुप्रदेशविश्रान्तवामहस्तामलङ्कृताम्।
सोत्तरीयां यथायोगं स्वातन्त्र्ये श्रीतनूं विदु:75
योगलक्ष्मीस्तु श्रीवत्सं भोगलक्ष्मीर्द्विपार्श्वयो:।
वीरलक्ष्मीस्तु वै शेषं पृथग्भवनकल्पनम्76
रति: सरस्वती तुष्टिर्देव्यो देवस्य दक्षिणे।
रति: सिन्दूरसंकाशा स्फटिकाभा सरस्वती77
हरितालनिभा तुष्टि: श्रीवदाभरणादय:।
पारतन्त्र्ये विधिरयं स्वातन्त्र्ये तूच्यते विधि:78
रत्यादयश्चतुर्हस्ता मुख्यौ स्यातां रते: करौ।
वरदाभयदावन्यौ पाशाङ्कुशधरौ पुन:79
मुख्यौ हस्तौ सरस्वत्या दक्षिणो ज्ञान मुद्रित:।
विज्ञानपुस्तकं वामे जघन्ये दक्षिणे करे80
अक्षसूत्रधरं वामे सर्वे वज्रादय: स्थिता:।
तुष्टेश्च पूर्ववन्मुख्यौ जघन्यौ शङ्खमम्बुजम्81
कीर्ति: प्रीतिश्च शान्तिश्च वामे देवस्य संस्थिता:।
वामाङ्घ्रय: सुस्थिता: स्युरीषदन्येन कुञ्चिता:82
ऊरुप्रदेशविश्रान्ता वामा: पुष्पधरा: परे।
कीर्ति: स्फटिकवर्णाभा नीलाभा प्रीतिरिष्यते83
शान्ति: श्यामनिभा चैव सर्वालङ्कारशोभिता।
पारतन्त्र्ये विधिरयं स्वातन्त्र्ये चापि पूर्ववत्84
स्थिते देवे स्थिता देव्य: आसीना वा यथारुचि।
आसीनेऽपि तथैव स्यु: स्वातन्त्र्ये सिंहविष्टरे85
पद्मासनस्था: सर्वास्ता: प्रशस्ता: स्वस्तिकासने।
पद्मासना च पद्मा स्यात् श्रीस्तु स्यात्सिंहविष्टरे 86
पूर्वादौ तु दले पद्मे वासुदेवादिमूर्तय:।
आग्नेयादौ दले भूय: चत्वार: श्वेतकुञ्जरा:87
शङ्खपद्मनिधीशानावधस्तात्पादपार्श्वयो:।
अन्योन्यमुखमालोक्य स्थितौ लम्बोदरौ तथा88
भूम्यादयो बहिर्देव्यो दिक्ष्वष्टावष्टसुस्थिता:।
इन्द्रादयोऽथ दिक्पाला देवीनां च बहि: स्थिता:89
वलयेषु चतुर्षु स्युश्चतुस्रो वेत्रपाणय:।
स्त्रिय: स्थिता: परिवारै: सर्वैरेव परिष्कृता:90

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे
श्रियादिबिम्बलक्षणं नाम एकविंशोऽध्याय:

****

द्वाविंशोऽध्याय:

** परिवाराणां रूपवर्णादिनिरूपणम् **

श्रीभगवान् -

रुपं वर्णं तथाकल्पं हस्तमुद्रां तथैव च ।

हस्तसंख्यां यथायोगमन्यच्चापि चतुर्मुख1

अधुना परिवाराणां प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।

** हयग्रीव: **

हयग्रीवं चतुर्बाहुं शुद्धस्फटिकसन्निभम्2

अश्ववक्त्रं मुकुटिनं धौतवस्त्रोत्तरीयकम् ।

मुख्येनैकेन वरदं दक्षिणेनेतरेण तु3

विज्ञानपुस्तकधरं जघन्ये च करद्वये ।

अक्षसूत्रं च शङ्खं च बिभ्राणं सुपरिष्कृतम्4

कल्पयेत्पुरुषाकारं अनन्तं च किरीटिनम् ।

भोगिभोगे सुखासीनं पृष्ठत: फणमण्डलै:5

उन्नमद्भि: कृतच्छायं चतुर्हस्तं सितप्रभम् ।

यद्वा तु श्यामलो वर्ण: अनन्तस्य प्रकीर्त्यते6

प्रकल्पयेन्मुख्यहस्तं वरदं वामहस्तकम् ।

गदाधरं कटीदेशमवलम्ब्याथवा स्थितम्7

जघन्याभ्यां च हस्ताभ्यां शङ्खंचक्रधरो भवेत् ।

** गरुड: **

गरुडं कनकप्रख्यं नीलनासाग्रसंयुतम्8

दक्षिणेतरविस्तीर्णं विचित्रपृथुवक्षसम् ।

दंष्ट्राकरालवदनं भ्रकुटीकुटिलेक्षणम्9

करण्डिकामुकुटिनं सर्वाभरणभूषितम् ।

विचित्रकञ्चुकधरं भुजगेन्द्रैरलङ्कृतम्10

हृदि पुष्पाञ्जलिधरं स्थितमासीनमेव वा ।

दक्षिणेतरयोरेकपादयो: कुञ्चितं भवेत्11

पृष्टतोऽन्यो यथायोगं यद्वा पद्मासनं भवेत् ।

** सूर्य: **

मार्ताण्डं द्विभुजं रक्तं रक्ताम्बरधरं स्थितम्12

पृष्ठभागे शिरश्चक्रं स्थाने विपुलमण्डलम् ।

बिभ्राणं कमलद्वन्द्वं हस्ताभ्यां च किरीटिनम्13

उर:प्रदेशे विपुले स्यमन्तकमहामणिम् ।

आसीनं वा सुखं बिम्बे पद्मेऽष्टदलसंयुते14

** सोम: **

पूर्वादौ वारिजदले मेषप्रभृति राशिभि: ।

सेवितं कल्पयेत्सोमं द्वाभ्यां कुमुदधारिणम्15

काम:

कामं रक्तनिभं रक्तप्रसवाम्बरधारिणम् ।

हस्ताभ्यामैक्षवं चापं बिभ्राणं सुमन:शरान्16

चतुर्भुजं चतुर्वक्त्रं जटामुकुटधारिणम् ।

वरदाभयप्रदं मुख्यहस्ताभ्यामन्यहस्तयो:17

कुण्डिकामक्षसूत्रं च बिभ्राणं च सुखासनम् ।

** गजानन: **

गजाननं चतुर्बाहुं लम्बकुक्षिं सितप्रभम्18

करण्डिकामुकुटिनं लम्बयज्ञोपवीतिनम् ।

वामहस्तेन मुख्येन सङ्गृहीतमहाफलम्19

इतरेण तु हस्तेन भग्नदन्तपरिग्रहम्।

अपराभ्यां च हस्ताभ्यां पाशाङ्कुशधरं प्रभुम्20

** षण्मुख: **

षण्मुखं च चतुर्बाहुं दाडिमीकुसुमप्रभम्।

वराभयप्रदौ मुख्यौ जघन्यौ शक्तितोमरौ21

** दुर्गा **

कल्पयेच्छ्यामलां कान्त्यां चतुर्भिर्बाहुभि: क्रमात्।

गदाधरामभयदां शङ्खचक्रवरायुधाम्22

हारकेयूरमकुट नूपुरादिविभूषिताम्।

अथवाष्टभुजां दुर्गां दक्षिणेदोश्चतुष्टये23

अभीतिशरनिस्त्रिंश चक्रमण्डलमण्डिताम्।

वामे गदाधनु:खड्गशङ्खायुधधरां वराम्24

अथवा द्वादशभुजां विशेष: समुदीर्यते।

दक्षिणे परशुं शूलं वामे पाशाङ्कुशौ तथा25

घण्टेति पञ्चपूर्वाणि यद्वा द्वादशबाहुकाम्।

अनुक्तमायुधं कल्प्यं भुजेऽन्यस्मिँश्चतुष्टये26

द्वात्रिंशदपि वा हस्ता: शस्त्रमूह्यं तु चोदितम्।

** धनद: **

लम्बोदरं महाकायं कल्पयेद्धनदं तत:27

निष्टप्तकनकप्रख्यं वरदं दण्डिनं तथा।

** धनदस्य परिवारा: **

तस्य दक्षिणत: पार्श्वे जृम्भलो मणिभद्रक:28

कल्प्य: शङ्खनिधिं चैव वामे पार्श्वे तु कल्पयेत्।

नलकूबरमम्भोजनिधिं च शिबिकुण्डलम्29

जृम्भलो हेमवर्णाभो मणिभद्रो मणिप्रभ:।

नलकूबरनामासौ श्यामवर्ण: प्रकीर्तित:30

शिबि: कुण्डलवान् रक्त: सर्वेऽभीतिवरप्रदा:।

** रुद्र: **

रुद्रं त्रिनेत्रमरुणं जटामुकुटधारिणम्31

चतुर्भुजं नीलकण्ठमिन्दुरेखाविभूषितम्।

वैयाघ्रचर्मवसनं सर्वाभरणभूषितम्32

कराभ्यामपि मुख्याभ्यां वरदाभयदं स्थितम्।

अपराभ्यां च हस्ताभ्यां बिभ्राणं परशुं मृगम्33

** क्षेत्रपाल: **

क्षेत्रपालं चतुर्बाहुं करण्डिमुकुटोज्वलम्।

दंष्ट्राकरालवदनं भ्रुकुटीकुटिलेक्षणम्34

वामे करे दण्डधरं मुख्ये वामेतरे करे।

दधानं तर्जनीमुद्रां पाशाङ्कुशममुख्ययो:35

** विष्वक्सेन: **

विष्वक्सेनं चतुर्बाहुं श्यामवर्णं किरीटनम्।

लम्बोदरं च मुख्येन करेणाभयदायिनम्36

दक्षिणेन प्रसव्येन समालम्ब्य कटिंस्थितम्।

आसीनमपराभ्यां च हस्ताभ्यां शङ्खचक्रिणम्37

अथवा पूर्वकरयोर्गदामेकत्र कल्पयेत्।

अन्यत्र तर्जनीमुद्रां यद्वा दक्षिणहस्तयो:38

गदां मुख्ये जघन्ये तु शङ्खं च परिकल्पयेत्।

मुख्येऽभीतिरमुख्ये तु चक्रमन्यत्र हस्तयो:39

शङ्खचक्रधरं यद्वा स्थितं मुख्ये करद्वये।

बिभ्राणं क्षुरिकां वेत्रं कृताञ्जलिपुटं स्थितम्40

** विष्वक्सेनमहिषी**

देवीं च विष्वक्सेनस्य वामपार्श्वे प्रतिष्ठिताम्।

नाम्ना पुष्पधरां कुर्यात्कमलामिव लक्षिताम्41

** ब्राहम्यादिमूर्तयः **

ब्राहम्यादि मातरः सर्वा ब्रह्माद्यात्मीय शक्तयः।

रूपवर्णायुधादीनि ब्रह्मादीनां भजन्ति ताः42

** वीरभद्रः **

रुद्ररूपी वीरभद्रस्तासां पश्चात् स्थितो भवेत्।

** विनायकः **

प्राग्भागे विघ्नराट् तासामग्रं चापि भुजद्वयाम्43

पार्श्वतः स्थितयोः सख्योर्न्यस्य स्कन्धे स्थितं भवेत्।

** अजोमुखाः **

आसने तु प्रपा पार्श्वेऽजामुखाः पुरुषाः स्थिताः44

दिव्यायुधधरा ह्यष्टौ स्वचिह्नाङ्कितमस्तकाः।

चक्री मुसलवान् शङ्खी खड्गीचैव गदाधरः45

शार्ङ्गी पद्मी तथा वज्री नराकारा द्विपाणयः।

दक्षिणे तर्जनीमुद्रा वामः कट्यवलम्बितः46

** आदित्याः **

आदित्याः द्वादश तथा तद्रूपादि दिनेशवत्।

वसवः

द्विहस्ता वसवः सर्वे करण्डमुकुटान्विताः47

** पितरः **

दण्डिनस्तोमरधराः पितरश्च द्विपाणयः।

दण्डायुधा वामहस्ते दक्षिणाऽभयदाश्च ते48

** विश्वेदेवाः **

करण्डिकामुकुटिनो विश्वेदेवाश्च तादृशाः।

** सप्तर्षयः **

"अत्रिर्भृगुश्च कुत्सश्च वसिष्ठो गौतमस्तथा49

काश्यपश्चाङ्गिराश्चैव एते सप्तर्षयः स्मृताः "।

सप्तर्षयः करे सर्वे बिभ्राण ज्ञानपुस्तकम्50

विज्ञानमुद्रामन्यत्र जटामकुटधारिणः।

लक्ष्म्या विराजिता ब्राहम्या रुद्रस्त्वेकादश स्मृताः51

** विष्णुपारिषदाः **

कुमुदाद्यास्तु विष्णुपारिषदेश्वराः

करैश्चतुर्भिर्बिभ्राणाः शङ्खचक्रगदास्तथा52

दक्षिणे तर्जनीमुद्राः पीतवस्त्राः किरीटिनः।

** उपेन्द्रादयः **

उपेन्द्राद्यष्टकं चापि द्विहस्तमरिशङ्खकम्53

विश्वादयश्च द्विभुजा गदाखड्गास्त्र धारिणः।

करण्डिकामकुटिनः सर्वाभरणभूषिताः54

** अश्विनौ**

अश्विनौ सदृशौ रक्तौ सुधाकलशधारिणौ।

करण्डिकामकुटिनौ द्विहस्तौ भूषितौ भृशम्55

** इन्द्रादिदिक्पालाः **

श्यामः किरीटी द्विभुजो वासवो वज्रदक्षिणः।

वामावलम्बितकटि: सर्वाकल्पपरिष्कृत:56

ज्वालामण्डलमध्यस्थो ज्वलनो द्विभुजो भवेत्।

वरद: शक्तिहस्तश्च करण्डिमकुटोज्वल:57

वैवस्वतश्च द्विभुज: किरीटि मेचकच्छवि:।

दक्षिणाभयदो दण्डी निरृति र्भीमदर्शन:58

दंष्ट्राकरालवदनो भ्रुकुटीकुटिलेक्षण:।

दक्षिणोऽभीतिरुत्खड्गो करण्डिमुकुटोज्वल:59

वरुण: श्यामल: पाशहस्तो वामेऽभयप्रद:।

करण्डिमकुटश्चैव वायुर्धूम्रो द्विबाहुक:60

अङ्कुशो दक्षिणे हस्ते वाम: कट्यवलम्बन:।

मरुतो वायुना तुल्या: सोम: सोमवदिष्यते61

ईशानो रुद्रवत्कल्प्य: तेषां वाहन मुच्यते।

** ब्रह्मादीनां वाहनानि**

हंसो विधाता रुद्रस्य वृष: सूर्यस्य घोटक:62

मकर: शूर्पकाराते: शक्तिपाणेश्च बर्हिण:।

दुर्गाया: केसरी प्रोक्तो विघ्नराजस्य मूषिक:63

नरो यक्षाधिराजस्य शुनासीरस्य कुञ्जर:।

अग्नेर्मेष: कृतान्तस्य लुलायो वाहनं भवेत्64

पिशाचो निरृतेर्यानं मकरो वरुणस्य तु।

प्राणस्य हरिण: प्रोक्त: स एव मरुतामपि65

** मूलपरिवारबेरयोर्मानभेद: **

उच्छ्रायं मूलबेरस्य चतुर्धा विभजेत्तत:।

तत्रैकभागमुच्छ्रायं परिवारेषु कल्पयेत्66

मानाङ्गुलेन वा यद्वा देहलब्धाङ्गुलेन वा।

अष्टाङ्गुलसमुच्छ्रायं द्वादशाङ्गुलमेव वा67

द्विगुणं वा यथयोगमुच्छ्रायं परिकल्पयेत्।

स्थाने मूलप्रतिकृते: परिवाराश्च ते स्थिता:68

आसीनाश्चासने तस्य शय्यायां शयनं विना।

आसीना वा स्थिता वापि कामचारश्चतुर्मुख69

प्रलम्बफलकायामघनविस्तारनिर्णयम्।

कथ्यते पञ्चतालं स्यादायामो घनमङ्गुलम्70

अर्धायामं च विस्तारं कुर्यात्तत्सुकृतं यथा।

प्रतिमायास्तदङ्गानां कौटिल्यार्जवसिद्धये71

लम्बमानं यदुद्दिष्टं तदर्धं कमलासन।

शिखामण्यादिसुषिरमनेकं तत्र कल्पयेत्। 72

सूत्राणि सुषिरैस्तैस्तैर्लम्बयेच्च पृथक् स्वयम्।

जानीयादार्जवं तेन प्रत्यङ्गमविचारयन्73

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे
परिवारदेवतालक्षणं नाम द्वाविंशोऽध्याय:

****

त्रयोविंशोऽध्याय:

** पूजोपकरणानि**

श्रीभगवान् -

आराधनोपकरणं तस्य लक्षणमेव वा।

उच्यते सम्प्रति ब्रह्मन् श्रूयतां तदशेषत:1

लोहजान् दीपिकास्तम्भान् चतुर्हस्तसमुच्छ्रयान्।

त्रिहस्तानेकहस्तान्वा द्विहस्तान् वा यथाबलम्2
ताम्रजान् वा राजतीयानयुग्मैः स्नेहधारणैः।
युग्मैर्वावृत्तिविस्तीर्णैर्बह्वश्रैर्वा परिष्कृतान्3
स्नेहधाराग्रतः क्लृप्तपद्मकोशैरलङ्कृतान्।
कुर्यादर्घ्यादिपात्राणि सौवर्णानीतराणि वा4
राजतान्युभयाभावे शुद्धताम्रमयानि वा।
पैशाचलोहवर्ज्यानि यथावित्तानुसारतः5
व्याकोशपङ्कजाभानि चक्राद्यङ्गानि मध्यतः।
प्रस्थमानावर द्रव्यपूरयोग्यान्तराणि च6
शङ्खशुक्तिस्वभावानि यद्वा पात्राणि कल्पयेत्।
नैवेद्यपात्राणि तथा सौवर्णानीतराणि वा7
रजतस्योभयाभावे शुद्धताम्रमयानि वा।
हविर्द्रव्यप्रमाणानि वृत्तानि परिकल्पयेत्8
दर्वी हस्तायतामग्रमूलयोर्मण्डलाकृतिम्।
पानीयपात्रं सौवर्णमथवा कलधौतजम्9
वृत्तायतं सुवृत्तं वा भवेदायतमेव वा।
प्रस्थमात्रप्रमाणाम्भःपूरयोग्यान्तरां शुभाम्10
पादमानानुसारेण पादुके रैमये शुभे।
यद्वा रौप्यमये ताम्रमये वा पादसन्निभे11
तदाधारं च तल्लोहं वृत्तं मध्ये कृताम्बुजम्।
पादावनेजनजलग्रहणं पात्रमद्भुतम्12
त्रिपाद्वृत्तं सरोजाभं हैमं राजतमेव वा।
ताम्रं सचक्रचरणमपि वा पावनं सताम्13
आचामवारिग्रहणपात्रमुत्तमलोहजम्।

सरोजकर्णिकाकारं कुर्याद‌द्भुतदर्शनम्14
कङ्कतं कनकम् रूप्यमपि वाष्टाङ्गुलायतम्।
षडङ्गुलायतं यद्वा तदर्धाङ्गुलविस्तृतम्15
विंशत्या दशनैर्युक्तं भवेदुभयतो मुखम्।
यद्वा षोडशभिर्दन्तैरष्टाभिर्वा त्रियङ्गुलम्16
सौवर्णमञ्जनक्षोदभाजनं पुंमृगाकृतिम्।
सिंहाकारं भवेद् यद्वा हंसाकारमथापि वा17
शिरोबिलं शलाका च द्वादशाङ्गुलमायता।
अष्टाङ्गुला वा सौवर्णी भवेदुभयतोमुखा18
मुखं च केसरफलप्रतिमं संहतं भवेत्।
दर्पणं प्रतिमामानं तदर्धं वा सुशोभनम्19
वृत्तं कांस्यं महारत्नखचितं वा यथावसु।
पादयुक्तमयुक्तं वा मुखमानमथापि वा20
कार्तस्वरमयी वृत्ता राजती वाथ पावनी।
अरत्निमानविस्तारा मध्येऽष्टदलसंयुता21
प्रतिपद्मदलं मध्ये सुषिराणि शतं भवेत्।
कर्णिकायां केसरेषु विष्टरेषु शतं भवेत्22
अष्टोत्तरशतं भूयः पर्यन्तदलमध्यतः।
खचितं च महारत्नैरेवं धारासहस्रकम्23
धाराष्टकेन संयुक्तमभिषेकाय कल्पयेत्।
बिम्बानुगुणमानं वा तालमानावरान्तकम्24
अथ वक्ष्यामि संक्षेपात् पताकालक्षणं द्विज।
अष्टतालायतं वस्त्रं दशतालायतं तु वा25
आयामसमविस्तीर्णं क्षौमं कार्पासजं तु वा।

सुश्लक्ष्णं शोभनाकारं नानावर्णविचित्रितम्26

विधाय सूत्रमार्गेण चतुरश्रं पुरा समम्।

विभज्य कोणसूत्राभ्यां पूर्वभागं तु लोपयेत्27

दक्षिणोत्तरपाश्चात्यैर्भागैरेकसितां नयेत्।

तस्या: पश्चिमपार्श्वे तु यष्टिं संस्कृत्य योजयेत्28

व्याकोचपङ्कजाकारं शुद्धमुत्तमलोहजम्।

आढकापूरमानाम्भ: पूरयोग्यमहाबिलम्29

हस्तदीर्घजलस्रावी पार्श्वमानोपशोभितम्।

कल्पयेदपरं स्नानपात्रं मुक्तापरिष्कृतम्30

यद्वा शङ्खनिभाकारमग्रतो जलनालकम्।

धूपपात्रं सरोजाभं सुवर्णादिविनिर्मितम्31

हस्तमानान्तरालं स्यान्नालयुक्तं त्रिपाद् द्विपात्।

पादयोरपि तत्तत्स्यादुत्सेध श्चतुरङ्गुल:32

अनेकसुषिरं तस्य विधानं सहजं भवेत्।

अथवा विकसत्पद्मसदृशाकारशोभितम्33

इन्दुनालं तथाऽङ्घ्रौ च दण्डाग्रे सुप्रतिष्ठितम्।

दीपपात्रं तथा नालमध्ये कुमुदकुड्मलम्34

वर्त्याधारै: शतेनापि युक्तमष्टभिरेव वा।

विंशत्या वाष्टभिश्चैव द्वाभ्यां वा दशभिश्च तत्35

अष्टभिर्वा यथाशक्ति कल्पयेच्छिल्पवित्तम:।

शब्दब्रह्ममयी घण्टा हस्तोत्सेधप्रमाणिका36

ब्रह्माण्डगोलकाकार: सौराष्ट्रा वयवो भवेत्।

अधोमुखस्तालमानविस्तारोत्सेधसंमित:37

प्रदीपतुल्यसंस्थानस्तीक्ष्णाभ्यान्तरतालुक:।

तालोनदण्डमूले स्यादग्रे सुस्थितपक्षिराट्38

चक्राग्रं पङ्कजाग्रं वा घण्टैषा परिकीर्तिता।

नालबन्धाश्चतस्रोऽन्या घण्टा: प्रतिदिशं कृता:39

एतस्यामेव घण्टायां यद्वा वित्तानुसारत:।

नीराजनक्रिया पात्रं हेमादिद्रव्यनिर्मितम्40

त्रितालायतविस्तीर्णा वृत्ता मध्यसरोरुहा।

नव वा सप्त वा पञ्च तिस्रश्चैकापि वा भवेत्41

बलिपात्रं चतुस्तालं हेमादिद्रव्यनिर्मितम्।

वृत्तं वा चतुरश्रं वा बह्वश्रं वा यथारुचि42

मध्यतोऽष्टदलाम्भोजमथवा षोडशच्छदम्।

द्वादशच्छदसंयुक्तमपि वा परिकल्पयेत्43

मुक्तातपत्रं धवलं शशिबिम्बसमप्रभम्।

सितातपत्राणि तथा बर्हिपत्रमयानि च44

आतपत्राण्यनेकानि हैमदण्डानि पद्मज।

व्यजनानि च भूयांसि कल्याणानि महान्ति च45

चामराणि च शुभ्राणि रत्नकल्पमयानि च।

चतुष्कमेक दम्भानि पूजाङ्गानि यथायथम्46

कल्पयेन्नागतिलका दलपात्रं च रैमयम्।

अरत्निमानविस्तीर्णं तन्मानोत्सेधदण्डकम्47

सपर्याविष्टरं ब्रह्मन् हस्तमानोन्नतं शुभम्।

यद्वा न्यूनसमुत्सेधं यथावित्तानुसारत:48

अरत्निमात्रविस्तारं तन्मानायाम कल्पनम्।

सिंहपादयुतं यद्वा हस्तिपादचतुष्टयम्49

शार्दूलपादमथवा हेमरत्नपरिष्कृतम्।

चतुरश्रं मध्यक्लृप्तसरसीरुहचित्रितम्50

सचक्रपीठसहितं मार्गयुक्तं सगात्रकम्।

यद्वा चक्रविनिर्मुक्तं मार्गे हस्तैः परिष्कृतम्51

तपनीयमयं यद्वा रजतादिविनिर्मितम्।

दारुजं वा मणिच्छिन्नं स्वर्ण पट्टैर्विनिर्मितम्52

स्नानासनं च पूव क्तविस्तारोत्सेध संमितम्।

द्विगुणं चायतं क्लृप्तं मकरास्याम्बुनालकम्53

चतुरङ्गुलपर्यन्तं तालोत्सेधविराजितम्।

चरणं पूर्ववत्तस्य दर्शनीयमनुत्तमम्54

अलङ्कारासनं चापि पूव क्तचरणैर्युतम्।

द्विगुणायामविस्तारं हेमरत्न विभूषितम्55

पादहीनं चतुस्तालविस्तारं द्विगुणायतम्।

घनं च द्व्यङ्गलं तस्य भोजनासनमीरितम्56

यात्रासनं च विस्तीर्णं द्विहस्तं ह्रस्वपादकम्।

द्विगुणं चायतं तस्य नालं तालोन्नतं भवेत्57

यानविष्टर नालस्य मध्ये द्वारं प्रकल्पयेत्।

अवतारकथोपेतं हेमरत्नपरिष्कृतम्58

आसनानि यथोक्तानि लोहजानि चतुर्मुख।

दारुजानि यथालाभं कल्पयेच्छिल्पवित्तमः59

यद्वासनानामायामो विस्तारश्चोन्नतिस्तथा।

अर्चाप्रमाणानुगुणं कल्पयेदिति निर्णयः60

यात्रासनं रथं वापि कुर्याद्वित्तानुसारतः।

सितासितारुणा मिश्रान् दुकूलपरिकल्पितान्61

ध्वजान् कार्तस्वरमयैर्दण्डैश्चापि विराजितान्।

वाहनानि च देवानां दण्डाग्रे परिकल्पयेत्62

प्लाक्षान् वा वैणवान् दण्डान् केवलान् परिकल्पयेत्।

जलद्रोणीं कटाहं च हेमादिद्रव्यनिर्मितम्

अगाधमभिषेकार्थम् देवस्य परिकल्पयेत्।

नानाविधानि वाद्यानि वीणादीनि च कल्पयेत्64

अर्घ्यपाद्यादिपात्राणां पात्रमानानुसारतः।

चरणानि सुवर्णादिद्रव्यक्लृप्तानि कारयेत्65

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे पूजोपकरणलक्षणं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः

****

चतुर्विंशोऽध्यायः

** आचार्यलक्षणाऽङ्कुरार्पणादि**

श्रीभगवान् -

आचार्यलक्षणं ब्रह्मन् कथयामि यथातथम्।

आदौ तु ब्राह्मणो विद्वान् पञ्चरात्रपरायणः1

सर्वदोषविनिर्मुक्तमशेषगुणभाजनम्।

आचार्यं वरयेत्पूर्वं तदधीना हि सिद्धयः2

न्यूनातिरेकनिर्मुक्तकल्याणावयवः शुचिः।

कल्याणहस्तः श्रुतवान् वृत्तवान् शीलवानपि3

आम्नाये छन्दसि तथा ब्राह्मणो धर्मवत्सलः।

पञ्चकालविधानज्ञः तत्कर्मनियतः क्षमी4

जितेन्द्रियः प्रभुः श्रीमान् ऊहापोहविचक्षणः।

षट्कर्मकृत् षडध्वज्ञ: षडङ्गविदलोलुप:5

षोडशन्यासचतुर: सौम्य: सिद्धान्तभेदवित्।

ऋजुर्दयावान् ब्रह्मज्ञ: सत्यवाक् शिष्टसंमित:6

व्याख्याता धृतिमानार्य: पूर्वभाषी प्रियंवद:।

स्मितपूर्वाभिभाषी च सात्विको न्यायवित्तम:7।

दर्शनीयो युवा वादी वादेषु च विचक्षण:।

कुशाग्रीयमति: शान्त: नीतिज्ञो देशकालवित्8

अनसूयो जितद्वन्द्व: सम: सर्वेषु जन्तुषु।

व्यसनाभ्युदये शश्वदेकरूप: सदन्वय:9

मितभाषी ध्यानपरो द्वादशाक्षरचिन्तक:।

मानसाराधनपर: पञ्चरात्रपरायण:10

स्वतन्त्रो वृद्धसेवी च रूपवानपि चास्तिक:।

अब्रह्मनिन्दक: सर्वस्मृतिमान् कीर्तिमानपि11

सर्वपवादनिर्मुक्त: सर्वकल्याणलक्षण:।

सर्वशास्त्रार्थवेत्ता च दीक्षितश्चक्रमण्डले12

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थोऽथवा भवेत्।

अधिकारी भवेदेषु यथोक्तगुण भाजनम्13

आचार्यत्वे तथार्त्विज्ये तादृशानेव भूसुरान्।

गुणै: सर्वै: समुदितान् कर्मनिर्वहणक्षमान्14

वरयेद् गुरुणा सार्धं यजमान: प्रयत्नवान्।

वटुर्युवा समो वृद्धश्चतुर्धा परिकथ्यते15

द्वयोर्विभागित: सम्यक् सविभागश्च कथ्यते।

वर्षात् षोडशकादर्वाक् वटुरित्यभिधीयते16

वटुर्युवा समो वृद्धो योग्यो नित्यार्चनाविधौ।

नैमित्तिके साङ्कुरे तु सम: श्रेष्ठतमेन वा17

समये यजमानस्तु गां भुवं काञ्चनं तथा।

नालिकेरं च कर्मादावाचार्याय प्रदापयेत्18

ऋत्विज: षोडश ब्रह्मन् यद्वाष्टौ चतुरोऽपि वा।

आचार्येण यथोक्तेन ऋत्विग्भिश्च यथोदितै:19

स्थापयेन्मन्दिरे विष्णुं यजमान: प्रयत्नवान्।

सर्वान्कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा20

अन्यथा चेद्धरिं धाम्नि स्थापयेन्मूढचेतन:।

नैवेष्टं फलमाप्नोति म्रियते चाचिरात्स्वयम्21

न च धाम चिरस्थायि न च राष्ट्रं नराधिप:।

न सन्निधत्ते भगवान् न च प्रीणाति चेज्यया22

नैवाधिकारी सन्यासी ब्राह्मणोऽप्युक्तलक्षण:।

इतरेऽपि त्रयो वर्णा: यजने नाधिकारिण:23

न कुण्डगोलौ नैवान्ये भवेयुरनुलोमजा:।

कर्माधिकारिणो नैव व्रात्या वै ब्रह्मयोनय:24

नैतेषामधिकारोऽस्ति सूतादीनां चतुर्मुख।

** अङ्कुरार्पणम्**

प्रतिष्ठाकर्मण: पूर्वमङ्कुरारोपणं भवेत्25

न कर्म फलदं ब्रह्मन् अङ्कुरारोपणं विना।

तस्मादारभ्यमाणेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु26

प्रागेव वापयेद्बीजान् अङ्कुरार्थं यथाविधि।

द्वादशाहे नवाहे वा सप्ताहे पञ्चमेऽहनि27

तृतीयेऽहनि वा कुर्यात् कर्मारम्भदिनं प्रति।

पालिकासु शरावेषु घटिकासु च वापयेत्28

अङ्कुराणि प्रशस्तानि पात्रेषु त्रिविधेष्वपि ।
साङ्गुलं हस्तमुत्सेधं पालिकानामथाननम्29
षोडशाङ्गुलविस्तारं बिलं सप्ताङ्गुलं भवेत् ।
पादपीठस्य विस्तारमधश्चैवाङ्गुलं भवेत्30
उन्मत्तकुसुमाकारं वक्त्रमम्भोजसन्निभम् ।
द्वाविंशाङ्गुलमायामो घटिकानां प्रकीर्तित:31
घटिका: पञ्चवक्त्रा: स्युस्तन्मध्ये तु घटाकृति: ।
षडङ्गुलं च विस्तीर्णं एतेषां मध्यमं मुखम्32
चतुष्टयं चतुर्दिक्षु चतुरङ्गुलमाननम् ।
विंशत्यङ्गुलमुत्सेधं विस्तारं द्वादशाङ्गुलम्33
शरावेषु विजानीयात् यद्वा मानं यथावसु ।
हेमादिलोहजा: सर्वा: मृण्मया वा यथावसु34
षट्त्रिंशत्पालिकाश्चैव षट्त्रिंशद्घटिकास्तथा ।
शरावाश्चापि षट्त्रिंशदेवमष्टोत्तरं शतम्35
उत्तमा क्लृप्तिरुदिता जघन्या क्लृप्तिरुच्यते ।
प्रत्येकं षोडश ग्राह्या भवेयुर्द्वादशापि वा36
अष्टौ वा स्युश्चतस्रो वा शरावघटपालिका: ।
सर्वार्थे पालिका यद्वा षोडशाष्टौ यथाबलम्37
चतस्रो वा ततस्तासु मङ्गलाङ्कुरकल्पना ।
अयुग्मा मानुषे कार्या दैवे युग्मास्तु पालिका:38
अङ्कुरावापनस्थाने मण्डपं परिकल्पयेत् ।
शुभे विविक्तेऽभिमते देशे वै देशिकोत्तम:39
चतुर्दिक्षु चतुर्द्वारं चतुर्वदनमालिकम् ।
दर्भमालापरिक्षिप्तं मुक्तादामविराजितम्40

वितानक्षौमविस्तारं गोमयालिप्तभूतलम् ।
प्रदीपमालाविततमक्षतैश्चापि सर्वत:41
सुधाचूर्णैश्च धवलैश्चित्रिताभ्यन्तरस्थलम् ।
मण्डपं कल्पयित्वैवं गृह्णीयात्तत्र मृत्तिकाम्42
खनित्रं क्षालयित्वाद्भिराच्छाद्य नववाससा ।
विष्वक्सेनमथो वापि वैनतेयमथापि वा43
सुमनोभिरलङ्कृत्य ऋत्विग्भिर्वाहयेद् गुरु: ।
गजस्कन्धं रथं वाश्वमारूढो वाहको नयेत्44
छत्रध्वजपताकाभि: सार्धमङ्कुरभाजनै: ।
त्रिविधैर्मङ्गलैस्तूर्यैरपि चोद्घोष्य सर्वत:45
भक्तैर्भागवतै: सार्धं यतिभिर्मुनिभिस्तथा ।
निष्क्रम्य शाकुनं सूक्तं पाठयन् बहृचानपि46
प्राचीमुदीचीं वाऽदूरां दिशं गत्वा मनोहरे ।
शुचौ देशे मृदं शुद्धां खनित्रेण समुद्धरेत्47
अस्त्रमन्त्रेण धरणीं संप्रोक्ष्य प्रथमं गुरु: ।
महीसूक्तेन संस्पृश्य ध्यायन्नेकाग्रचेतसा48
मूर्तिं देवस्य वाराहीं अभ्यर्च्य कुसुमैर्भुवम् ।
अस्त्राम्बुना प्रोक्षितेन पुष्पैरभ्यर्चितेन च49
खनित्रेण खनेद्भूमिं प्राङ्मुख: क्रोडविद्यया ।
लोहजे भाजने मृत्स्नां वेत्रजे वाथ भाजने50
गृहीत्वा मूलमन्त्रेण वेष्टयित्वा च वाससा ।
प्रत्यग्रेण तथा नद्या वालुकान् गोमयाँस्तथा51
गोकुलात्पूर्ववत्पात्रे गृहीत्वाच्छाद्य चांशुकै: ।
याने गजे हये वापि समारोप्य गुरु: स्वयम्52

ऋत्विग्भि: सहितै: सूक्तमधीयानैश्च शाकुनम्।
श्रीसूक्तं भूमिसूक्तं च तूर्याण्यपि च घोषयेत्53
गत्वा प्रदक्षिणं ग्रामं प्रविशेन्मण्डपं तत:।
आचाय मूर्तिपाश्चैव नूतनक्षौमवासस:54
सोत्तरीया: स्वलङ्कारा: सोष्णीषा: साङ्गुलीयका:
सुरभीकृतसर्वाङ्गा: स्रग्विणो मृष्टकुण्डला:55
श्वेतया मृत्स्नया सम्यक् परिक्षिप्तोर्ध्वपुण्डका:।
पवित्रपाणय: स्नाता: प्राणायामपरायणा:56
कृताचामा: कृतन्यासा: जप्तमन्त्रा यथातथम्।
तदर्थमर्थयित्वा तु यजमानसमन्विता:57
भगवन्तं जगद्योनिं पूजयित्वा विधानत:।
संप्रोक्ष्य पालिकाक्षेत्रमद्भि: शुद्धाभिरञ्जसा58
चन्दनार्द्राणि सूत्राणि स्फालयेयुरनुक्रमात्।
प्रागायतानि प्रथमं ऋजूनि द्वादश स्फुटम्59
तथोदगायताग्राणि दश पञ्च च कल्पयेत्।
आशास्वष्टासु मध्ये च शरावघटपालिका:60
द्वादश द्वादश स्थाप्या: शतमष्टोत्तरं तथा।
आग्नेये नैरृते भागे तथा याम्ये च पालिका:61
घटिका वारुणे ब्राह्मे तथा पौरन्दरेऽपि च।
शरावा मारुते सौम्ये रौद्रे चापि यथाविधि62
प्रागायतानि नव वा सूत्राणि परिकल्पयेत्।
द्वादशैवेतराणि स्यु: शरावघटपालिका:63
अष्टौ च चत्वारिंशच्च यद्वा सूत्राणि कल्पयेत्।
नवैव द्विप्रकाराणि षट्त्रिंशत्पालिकादय:64

प्रागायतानि नव वा उदीचीनायतानि षट्।
चतुर्विंशतिपात्राणि यद्वा प्रागायतानि च65
चत्वारि सूत्राण्यन्यानि पञ्च द्वादशकल्पने।
सर्वार्थपक्षे प्रथमे पञ्चैव द्विविधान्यपि66
यद्वेन्दुकुम्भपरित: पालिका: षोडश स्थिता:।
द्वादशापि तथैवाष्टौ चतस्रो वा दिशं प्रति67
सूत्रपात्रेषु सर्वत्र प्रत्यक् सोमघटस्थिति:।
शक्त्यपेक्षं पालिकानां पक्षभेद: प्रदर्शित:68
प्रक्षाल्य विष्णुगायत्र्या शरावघटपालिका:।
सहदेवी च दूर्वा च सार्धमश्वत्थपल्लवै:69
कण्ठेषु पालिकादीनां बन्धनीयाश्चतुर्मुख।
कुशकाशतृणैस्तेषां बिलमूलानि पूरयेत्70
बिलानि प्रथमं मृद्भि: वालुकाभिरनन्तरम्।
करीषचूर्णैरुपरि समृद्धं पूरयेद्बिलम्71
पादेषु पालिकादीनां शालीन् व्रीहीनथापि वा।
आढकं वा प्रस्थं वा तदर्धं वा तिलतण्डुलान्72
प्रतिपादं विनिक्षिप्य चतुरश्रमथापि वा।
वृत्तं विस्तारयेत्पूर्वं पालिकादीन् तत: क्रमात्73
न्यसेत्पादेषु धान्येषु मन्त्रैरेतैर्यथाक्रमम्।
स्थाने यथोक्ते घटिका: पारमेष्ठ्या तु विद्यया74
पुरुषाख्येन मन्त्रेण पालिकास्तदनन्तरम्।
शरावान् विश्वमन्त्रेण प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुख:75
ब्रह्मादीशानपर्यन्तं न्यासस्तेषामनुक्रमात्।
वासोभिर्वेष्टयेत्सर्वान् प्रत्येकं मूलविद्यया76

प्रतिव्यूहं तु वा शक्तौ छादयेद्वाससोपरि।
स्थाने पश्चात्तु सर्वेषां सोमकुम्भं निवेशयेत्77
धान्यराशौ यथापूर्वमावेष्ट्य नववाससा।
गन्धोदकेन संपूर्णे तस्मिन् रत्नानि विन्यसेत्78
नीवारा: शालयो मुद्गा: श्यामाकाश्च प्रियङ्गव:।
यवास्तिलाश्च गोधूमा: ये चान्ये याज्ञिका मता:79
तेषां बीजानि निक्षिप्य पात्रे महति नूतने।
तत्पात्रं मूर्ध्नि विन्यस्य तूर्यघोषपुर:सरम्80
परीत्य मन्दिरं पात्रं शालिद्रोणार्ध शोभिते।
प्राग्देशे पालिकादीनां निवेश्य सुसमाहित:81
पयोभि: क्षालयेद्धान्यबीजानि विविधानि च।
प्रच्छाद्य नववस्त्रेण पुण्याहं कारयेत्पुन:82
शङ्खभेर्यादिनादेन वादयित्वा दिशो दश।
ध्यात्वा च पालिकादीनामधिदेवाननुक्रमात्83
घटिकानां विधातारं पालिकानां जनार्दनम्।
ईशानं च शरावाणां ध्यात्वाऽभ्यर्च्य यथाविधि84
तोरणानि ध्वजाँश्चैव द्वारकुम्भाँश्च देशिक:।
कुमुदादिगणाँश्चैव समभ्यर्च्य यथाविधि85
अर्चयेत्पालिकादीनामधिदेवाननुक्रमात्।
सोमकुम्भे तत: सोमं यजेदावाह्य च स्वयम्86
निवेद्य पायसं हव्यं जुहुयात् सर्पिषा शतम्।
चतस्र: समिधश्चैव मूलमन्त्रेण मन्त्रवित्87
चरुं पुरुषसूक्तेन पूर्णाहुत्यन्तमाचरेत्।
घृतेन सोममन्त्रेण जुहुयाच्छतमाहुती:88
संपाताज्येन संस्पृश्य स्पर्शमन्त्रेण पालिका:।
संपाताज्यावशेषं च बीजपात्रे विनिक्षिपेत्89
सोममन्त्रं शतं वारं जप्त्वा विप्राभ्यनुज्ञया।
मुहूर्ते शोभने बीजान् वापयेत्पालिकादिषु90
ब्रह्मादीशानपर्यन्तं द्वादशाक्षरविद्यया।
आचार्यानुमताश्चान्ये वैष्णवा ध्यानमास्थिता:91
आवपेयुरमी तूष्णीं सिञ्चेत्कुम्भस्थवारिभि:।
पिधानैश्छादयेत्सर्वं दद्याद्दिक्षु बलिं तत:92
रक्षिभ्य: कुमुदादिभ्यो बलिं दद्याद्दिवानिशम्।
यजेत् सोमं तत्कुम्भे पायसेन दिवानिशम्93
दीपाँश्चारोपितान् रक्षेदनिर्वाणान् यथा तथा।
द्विजेन्द्रान् तोषयेदिष्टै: ताम्बूलै: सुमन:फलै:94
गुरुं च तोषयेद्वित्तै: यजमान: प्रयत्नवान्।
सद्यो वा धान्यबीजानि यथोक्तविधिना वपेत्95
हरिद्रावारिभि: सिञ्चेदङ्कुराण्यभिवृद्धये।
सोमकुम्भजलेनापि नित्यं सिञ्चेत पालिका:96
अङ्कुरेषु च पीतेषु शुक्लेषु च तथा शुभम्।
विद्याद् ऋजुं प्ररूढेषु विपरीतेषु चाशुभम्97
कर्मार्थमङ्कुराण्यादौ य: समारोपयेद् गुरु:।
स एव कर्म कात्स्न्र्येन कुर्यात् प्राज्ञोऽपि नेतर:98
अनुज्ञया वा तत्पुत्र: शिष्यो वा तत्समाचरेत्।
ऋत्विजो वापि तत्कर्म यद्यशक्तो गुरुर्भवेत्99

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे

आचार्यलक्षणाङ्कुरार्पणविधिर्नाम चतुर्विंशोऽध्याय:

******

पञ्चविंशोऽध्याय:

** प्रतिष्ठोपकरणानि**

श्रीभगवान् -

अथात: संप्रवक्ष्यामि प्रतिष्ठा विधिमुत्तमम् ।

** मुख्यकालनिरूपणम्**

अयनं चोत्तरं मुख्यं जघन्यं दक्षिणायनम्1

स्थापनं ध्रुवबेरस्य मुख्य एव सदेष्यते ।

जङ्गमस्थापने मुख्ये जघन्ये चापि वा भवेत्2

माघमासे भाद्रपदे प्रतिष्ठां मासि वर्जयेत् ।

गुरावस्तंगते शुक्रे व्यतिपाते च वर्जयेत्3

सङ्क्रान्तौ दुर्दिने चैव ग्रहणे सोमसूर्ययो: ।

परस्ताश्च पुरस्ताश्च षोडशाहनि वर्जयेत्4

अतिचारे तथा माने पर्वयुग्मयुते तथा ।

अप्रशस्तेषु योगेषु काणस्थूणान्धकेषु च5

एवमादिषु चान्येषु गर्हितेषु न कल्पयेत् ।

राज्ञो राष्ट्रस्य चान्यस्य ग्रामस्य च गुरोस्तथा6

यजमानस्य धिष्ण्यस्य शुभेष्वनुगुणेषु च ।

तिथिनक्षत्रवारेषु मुहूर्तेषु शुभेषु च7

प्रथमा च द्वितीया च पञ्चमी च त्रयोदशी ।

तृतीया सप्तमी षष्ठी द्वादश्येकादशी तथा8

दशमी पूर्णमासी च शुक्लपक्षे शुभास्त्विमा: ।

कृष्णे तु पञ्चमी यावत्तिथय: संप्रकीर्तिता:9

त्रिषूत्तरेषु रेवत्यामश्विन्यां रोहिणीषु च ।

पुष्ये पुनर्वसौ चापि हस्ते च श्रवणे तथा10

देवस्य स्थापनं कुर्याद्विष्णोरभ्युदयावहम् ।

सोमो बृहस्पतिश्चैव भार्गवोऽथ बुधस्तथा11

एते सौम्यग्रहा: प्रोक्ता: प्रशस्ता: स्थापनंप्रति ।

सैंहिकेयार्कवाराश्च रक्तो वा स्थापने परे12

राशौ तृतीये षष्ठे वा स्थिताश्चेत् शुभशंसिन: ।

द्वितीये च तृतीये च तथा पञ्चमषष्ठयो:13

सप्तमे नवमे चैव राशौ चैकादशे पुन: ।

स्थित: सुखकरश्चन्द्र: षट्सप्तदशमस्थित:14

भयकृद्भार्गवो ज्ञेयश्चन्द्र: क्रूरैर्निरिक्षित: ।

अतिथौ वान्यकालेषु न प्रशस्तश्चतुर्मुख15

बहुनात्र किमुक्तेन सह मौहूर्तिकैर्गुरु: ।

स्थापनं देवदेवस्य कुर्यात् कालेऽभिपूजिते16

** अधिवासमण्डपस्थानम्**

प्रासादस्याग्रत: कुर्यादधिवासनमण्डपम् ।

प्रथमावरणे कुर्यात् द्वितीयावरणेऽपि वा17

तृतीयावरणे वापि देशे योग्यावकाशके ।

आशास्वष्टास्वभिमते देशे मण्डपकल्पनम्18

विस्तीर्णं दशभिर्हस्तैस्तावद्भिश्चायतं करै: ।

चतुर्दिक्षु चतुर्द्वारं मण्डपं परिकल्पयेत्19

** कुण्डकल्पनम्**

तन्मध्ये पञ्चहस्ता स्याद्वेदी हस्तसमुच्छृता।

चतुरश्रेष्टकचिता कुण्डानि परितस्तत:20

वेदिकायास्त्रिताले तु समानि विषमाणि वा।

चतुरश्रं चतुर्विंशदङ्गुलं भूतलं खनेत्21

विस्तारायामसदृशं परित: खातभूतलम्।

द्व्यङ्गुलं तद्बहि: कल्प्यं मेखलात्रयमैष्टकम्22

कुण्डस्य प्रकृतेरर्वाक् चत्वारो मेखलास्तु वा।

कुण्डप्रकृतिरुच्छ्रायमङ्गुलानां च विंशति:23

अधस्तादुन्नता तस्य षोडशाङ्गुलमेखला।

तालोत्सेधमिता पूर्वा मध्यमाष्टाङ्गुलोन्नता24

तदर्धेनोच्छ्रिताचान्या विस्तारश्चतुरङ्गुल:।

सर्वासां सात्विकीचाद्या मध्यमा राजसी मता25

अन्या च तामसी ज्ञेया तदन्या त्रिगुणात्मिका।

पश्चिमे प्रकृतेरूर्ध्वे योनि: पञ्चदशाङ्गुला26

आयता मूलमारभ्य विस्तीर्णा क्रमशो भवेत्।

अङ्गुलैर्दशभि: षड्भि: चतुर्भिर्द्व्यङ्गुलेन च27

एकेन चाग्रे कल्प्यैव मेखलोपरि शोभना।

योनिवत्सन्निवेशेन पिप्पलच्छदवद्भवेत्28

क्रमेण निम्ना प्रत्यक्स्था कुण्डस्याग्रे निवेशिता।

अग्रे च योनेर्नालं स्याच्चतुरङ्गुलमायतम्29

त्र्यङ्गुलं नहनं मूले मुखे चैव षडङ्गुलम्।

काहलाकारवत् कुर्यात् यमस्य दिशि वा भवेत्30

योनिह ता यदि भवेदुदीचीनमुख: स्वयम्।

विना वा जुहुयाद्योनिं मोक्षाय त्वरते यदि31

कुण्डमाने द्विहस्तादौ मेखलादि च तादृशम्।

यद्वैकमेखलं कुण्डं कर्ता स त्वरितो यदि32

कुण्डार्धं कोणभागार्धं द्वयं तेनैव संमितम्।

सूत्रमारभ्य कुण्डस्य मध्यं दक्षिणतो दिशि33

स्थापयित्वा पुर: पश्चात्सूत्रार्धं भ्रामयेत्तत:।

अर्धचन्द्रवदेतेन कुण्डमाविष्कृतं भवेत्34

कुण्डार्धादवशिष्टं यत्कोणे तस्यार्धमेव च।

कुण्डार्धं च द्वयं तेन संमितं सूत्रमायतम्35

तत्कुण्डमध्ये संस्थाप्य स्थापयेद्दिक्षु सर्वत:।

वृत्तकुण्डं भवेत्तेन सन्निविष्टं सरोजवत्36

दलानि मेखलास्थाने कल्पयेद् द्वादशाष्ट वा।

विभज्य पञ्चधा कुण्डं बहिर्भागं द्वयायतम्37

सूत्रं कुण्डस्य मध्ये तु स्थापयित्वाथ पार्श्वयो:।

गमयेत्सूत्रपातान्तं त्रिकोणं तेन कल्पयेत्38

संविभज्याष्टधा कुण्डं भागेनैकेन वर्धयेत्।

उभाभ्यामपि भागाभ्यां तस्मान्मध्यं प्रगृह्य च39

लाञ्छयेत् षट्सु कोणेषु तत्र षट्सूत्रपातनम्।

कृत्वा तत्र भवेत्कुण्डं षट्कोणं कमलासन40

चतुर्विंशतिभागं तु कृत्वा क्षेत्रं पुरोदितम्।

एकभागं बहि: पश्चात् सर्वत्रैव निवेशयेत्41

मध्यात्कोणाद्गृहीत्वैवं पश्चात्तद्दिक्षु लाञ्छयेत्।

ततस्तत्सूत्रसंयोगात् अष्टकोणं भवेत्स्फुटम्42

पञ्चकोणविभागेन सूत्रपातो विधीयते।

पञ्चादशाङ्गुलं सूत्रं कोणे कोणे तु पातयेत्43

कोणान्तराणि कुर्वीत अष्टादशभिरङ्गुलैः।

सूत्रयेत्पूर्वदिक्सूत्रं पञ्चकोणेषु पातयेत्44

दशाङ्गुलं मध्यमं तु भ्रामयेत्समसूत्रकम्।

दशाङ्गुलं तथा योनिं कुर्यादश्वत्थपत्रवत्45

यादृग्विधं भवेत्कुण्डं तादृगेव तु मेखला।

योनिं सर्वेषु कुण्डेषु कल्पयेत्कमलासन46

योनिकुण्डेन योनिः स्यात् पद्मकुण्डेन पङ्कजम्।

पद्मं कुण्डेषु सर्वेषु खातमध्ये प्रकल्पयेत्47

पूव त्तके तु दलस्थाने अराणि परिकल्पयेत्।

चक्रकुण्डं भवेत्तेन पद्मकुण्डं तदेव तु48

ततोऽङ्गुलिवशाद्यद्वा कुर्यात्कुण्डानि पद्मज।

पूर्वदिक्चापकुण्डं च पश्चिमे ज्यां प्रकल्पयेत्49

चतुर्विंशाङ्गुलं सूत्रं विस्तारायामसंयुतम्।

चतुरश्रसमायुक्तं चतुरश्रं विधीयते50

षष्ट्यङ्गुलं भवेच्चापं ज्या तु षट्त्रिंशदङ्गुला।

चापकुण्डं भवेदेवं द्वात्रिंशत्यङ्गुलं पुनः51

पातयेत् त्रिगुणेनैव त्रिकोणं विद्यते स्फुटम्।

पञ्चादशाङ्गुलं सूत्रं मध्यतो भ्रामयेत्ततः52

वृत्तकुण्डं भवेदेवं पद्मकुण्डं तदेव तु।

पद्मं पद्म समाकारं कर्णिकादलसंयुतम्53

यथावृत्तप्रमाणं हि तथा पद्मस्य लक्षणम्।

** चतुष्कुण्डादिविधिः **

चतुरश्रं भवेत्कुण्डं वेद्याः प्राचीनभूतले54

कुण्डं दक्षिणतो विद्यादर्धचन्द्रसमाकृति।

वृत्तं तु पश्चिमे देशे उत्तरे कमलाकृति55

यद्वा त्रिकोणं तत्र स्यात् चतुष्कुण्डं प्रकल्पयेत्।

इन्द्रेशानान्तरे पद्मं यद्वा च चतुरश्रकम्56

प्राक् प्रत्यक् कमलं कुण्डं पञ्चकुण्डविधौ भवेत्।

दिश्यग्नेय निकुण्डं स्यात् त्रिकोणं तु त्रिचक्षुषः57

सप्तकुण्डविधानोऽयं प्रकारः कमलासन।

चतुरश्रं भवेत्प्राच्यां अग्नेर्दिशि भगाकृति58

चापाकृति यमस्य स्यात् षडश्रं निरृतेर्भवेत्।

वरुणस्य भवेद्वृत्त पञ्चाश्रं मातरिश्वनः59

त्रिकोणं नरवाहस्य ईशानस्याष्टकोणकम्।

चतुरश्रस्य कुण्डस्य प्राग्देशे कमलाकृति60

नवकुण्डविधौ क्लृप्तिरियं विषयवह्निषु।

समवह्निषु पूर्वादिदिक्षु कुण्डं क्रमाद्भवेत्61

चतुरश्रं ततश्चापं वृत्तं कोणत्रयान्वितम्।

चतुष्कुण्डविधाने स्यात् षट्कुण्डे तूच्यते विधिः62

चत्वारि पूर्ववत्कृत्वा दिश्यग्नेय निकल्पनम्।

षडश्रं दिशि कुण्डं स्यात्षडर्धनयनस्य तु63

अष्टकुण्डे त्वष्टदिक्षु कुण्डान्यष्टौ यथाक्रमम्।

चतुरश्रं भगाकारं चापाकारं षडश्रकम्64

वृत्तं पञ्चाश्रमुदितं त्रिकोणं चाष्टकोणकम्।

त्रीणि त्रीणि च कुण्डानि यद्वा दिक्षु प्रकल्पयेत्65

कमलं च त्रिकोणं च दिक्षु कुण्डस्य पार्श्वयोः।

कल्पयेच्च चतुर्दिक्षु द्विषट्केऽग्निविधिर्भवेत्66

** मूर्तिसंख्यानुगुणमग्निकल्पनम्**

पञ्चमूर्तिप्रतिष्ठायां नवाग्निं परिकल्पयेत्।

पञ्च वा सप्त वा वह्निं चतुर्मूर्तौ तु कल्पयेत्67

अष्ट षड्वाऽथ चतुरः कल्पयेज्जातवेदसः।

अथवा द्वादशाप्यग्नीन् कल्पयेत्कमलासन68

एकमूर्तौ वीतिहोत्राः युग्माः स्युरथ वेतरे।

** प्रपानिर्माणम्**

प्रपायां वेदिमथवा महत्यां कमलासन69

षोडशस्तम्भपरमां प्रपां यद्वा प्रकल्पयेत्।

तिरस्करिण्या परितश्छादयेन्मण्डपान्तरम्70

द्वाराणि दिक्षु चत्वारि प्रपायाः परिकल्पयेत्।

स्नानमण्डपमैशान्यां दिशि तस्य प्रकल्पयेत्71

स्नानवेदी च तत्र स्यात् प्राग्भागे हस्तसंमिता।

द्विहस्ता वा त्रिहस्ता वा हस्तमात्रसमुच्छ्रया72

यद्वा तालसमुत्सेधा चतुरश्रा मनोहरा।

दिग्भागे जलकुल्या तु सौम्ये निम्ना मनोहरा73

** होमसाधनानि**

स्रुक्स्रुवौ लक्षणोपेतौ होमार्थं परिकल्पयेत्।

पालाशीं खादिरीं वापि स्रुचं यद्वाऽन्यवृक्षजम्74

याज्ञीयां कल्पयेच्छिल्पी जुहूदण्डसमायताम्।

हेमादिलोहजां वापि दारुजां वापि भूषिताम्75

द्वितालसंमितां वापि साङ्गुलां कमलासन।

त्रिधा विधाय तां भूयस्तृतीयेंऽशे द्विधा कृते76

उपर्यंशं पुनः कुर्यात् पञ्चधा चतुरंशकैः।

भवेत्स्रुचोऽग्रं तन्मूलं विस्तारेण षडङ्गुलम्77

अग्रमेकाङ्गुलं क्रोडवक्त्रवत्परिकल्पयेत्।

पञ्चांशेनावशिष्टेन भागेन गलकल्पनम्78

गलं द्व्यङ्गुलविस्तारमुभयोस्तस्य पार्श्वयोः।

अर्धाङ्गुलं भवेन्निम्नं विस्तारायामतत्समम्79

त्यजेदंशमशेषेण सूत्रपाताद्बहिः स्थितम्।

गलस्याधोऽवशिष्टांशो वृत्तो वा चतुरश्रकः80

विस्तारायामसदृशं स्याद्वृत्तं तस्य मध्यतः।

वृत्तं तृतीयभागेन संमितं शोभनाकृति81

गाधं विस्तारसदृशं गर्तस्य परिकीर्त्यते।

गर्तबाह्यं त्रिधा कृत्वा प्रथमेऽष्टदलस्थितिः82

मध्यमेंशे चतुर्धा तु विभजेन्नाभिमण्डलम्।

प्रथमे परिकल्प्यं स्यादम्भोरुहनिकेतनम्83

द्वाभ्यां तु मध्यमांशाभ्यां षडरं द्विगुणं तु वा।

अवशिष्टेन भागेन नेमिमण्डलकल्पनम्84

शङ्खाश्चतुर्षु कोणेषु चतुरश्रप्रकल्पने।

यवोन्नता बहिः कार्या मेखला च चतुर्यवा85

आरभ्य गर्तमग्रान्तं विवरं सर्पिषो भवेत्।

सरोजपृष्ठसदृशं पृष्ठभागं प्रकल्पयेत्86

कूर्मपृष्ठसमं यद्वा चतुरश्रं सपीठिका।

अधस्ताद् द्विगुणस्तस्य दण्डायामं प्रचक्षते87

तद्दण्डमष्टधा कृत्वा मूलभागेन कल्पयेत्।

अधस्तात्कुम्भमर्धेन शिष्टेनोपरि पङ्कजम्88

मूलं प्रकल्पयेदेवं पद्मे दण्डः प्रतिष्ठितः।

आधारं वा विना दण्डो वलयैस्त्रिभिरङ्कितः89

वृत्तोऽथवा तदर्धाश्रस्तदग्रमपि पङ्कजम्।

त्रिभिर्वा वलयैर्युक्तं नाहनं चाङ्गुलं भवेत्90

स्रुवं च हस्तमानं स्यात्तदग्रं द्व्यङ्गुलं भवेत्।

नासिकापुटवद्गर्तद्वययुक्तं सुवृत्तकम्91

गर्तमर्धाङ्गुलं निम्नं विस्तीर्णं चार्धमङ्गुलम्।

अङ्गुलेनावशिष्टेन परितो गोलकल्पनम्92

बिलयोः पृष्ठभागे तु मध्यरेखा यवोन्नता।

अयुग्मवलयं कण्ठे यवमात्रोन्नतं शुभम् 93

दण्डं च परिशिष्टेन गोलाङ्गूलाकृतिर्भवेत्।

मूलं द्व्यङ्गुलविस्तीर्णं लोहतो दारुजोऽपि वा94

** स्रुक्स्रुवाद्यर्थे वर्ज्यं दारु**

स्फुटितं सक्रिमिं भिन्नमूर्ध्वशुष्कं सकोटरम्।

स्वयं निपतितं वृक्षं स्रक्स्रुवार्थे परित्यजेत्95

स्वीकुर्याच्चेत्प्रमादेन भूयान् दोषः प्रसज्यते।

** मण्डपद्वाराद्यलङ्कारः **

द्वारेषु मण्डपस्य स्यात्तोरणानां चतुष्टयम्96

अश्वत्थोदुम्बरवटप्लक्षैः प्रागादि तोरणैः।

एकेन वा यथोक्तेन अलाभे चन्दनद्रुमः97

सप्तहस्तायताः पादाः पञ्चहस्तायतापि वा।

अयुग्मैरायताः पादाः हस्तेनार्धेन पट्टिका98

त्रीणि त्रीणि च शूलानि तोरणं तोरणं प्रति।

शूलानि च द्वितालानि नाहश्चाष्टाङ्गुलो भवेत्99

पट्टिकापादनहनं द्वाविंशत्यङ्गुलं भवेत्।

वृत्तान् वा चतुरश्रान् वा पादाँश्च परिकल्पयेत्100

कलशं दक्षिणावर्तं शङ्खचक्रं ध्वजं तथा।

पटहं कार्मुकं नागं तेषु पादेषु कल्पयेत्101

कारयेन्मङ्गलान्यष्टौ फलकेषु यथातथम्।

लोहजेष्वथवा यज्ञवृक्षजेषु यथावसु102

द्वाविंशत्यङ्गुलायामं तदर्धेन च विस्तृतम्।

फलकं द्व्यङ्गुलघनम् पीठे पीठे प्रतिष्ठितम्103

फलकेषु लिखेत्तत्र श्रीवत्साद्यष्टमङ्गुलम्।

श्रीवत्सं पूर्णकुम्भं च भेरीं दर्पणमण्डलम्104

मत्स्ययुग्मं च शङ्घं च चक्रं काश्यपनन्दनम्।

पद्मासनस्थितं सौम्यं द्वादशाङ्गुलमायतम्105

तत्तद्रूपानुसारेण विस्तीर्णं पार्श्वयोर्द्वयोः।

प्रदीपं चामरं मूर्ध्नि छत्रं च परिकल्पयेत्106

बिम्बप्रमाणानुगुणं स्नानपीठमुदुम्बरम्।

दृङ्मोक्ष पीठं च तथा जलाधिवसनस्य च107

पीठं बिम्बानुगुण्येन कल्पयेदविचारयन्।

ऋत्विजां च तथा पीठमाचार्यस्य च कल्पयेत्108

पादुके पादसदृशौ यज्ञवृक्षेण कल्पयेत्।

उपकुम्भं च कलशं करकं मणिकं तथा109

दीपस्तम्भान् घृतादीनि स्नानद्रव्याण्यशेषतः।

चन्दनानि सुगन्धानि वस्त्राणि विविधानि च110

समित्पुष्पकुशादीनि धान्यानि विविधानि च।

सुवर्णरत्नलोहानि गा: सवत्सा मनोहरा:111

संभारानेवमन्याँश्च संभृत्याव्यग्रमानस: ।

आरभेत यथाशास्त्रं प्रतिष्ठां देशिकोत्तम:112

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे प्रतिष्ठोपकरणं नाम पञ्चविंशोऽध्याय:

****

षड्विंशोऽध्याय:

** प्रतिष्ठाविधि: **

ब्रह्मा-

व्यापिनो देवदेवस्य प्रतिष्ठा कीदृशी मता ।

भगवन् संशयानस्य मम निश्चयतो वद1

श्रीभगवान् -

सर्वस्य भूतजातस्य हरिरात्मा स्थितोऽपि सन् ।

मन्त्रवीर्याच्च माहात्म्यात् स्थापकस्य गुरोस्तथा2

प्रतिमायां प्रकर्षेण सन्निधत्ते हरि: स्वयम् ।

कामानशेषांस्तत्रैव हरिमर्थयते जन:3

तेन प्रतिष्ठानामेदं अन्वर्थं वर्तते भुवि ।

यथा च वह्निर्दहनो न दहन्व्याप्य तिष्ठति4

अरणीमथनाद् भूयो जायमान: प्रदृश्यते ।

दहनादीनि कर्माणि करोति च यथातथम्5

तथा सर्वगतो विष्णुरदृश्य: प्राकृतैर्जनै: ।

दृश्यते च प्रतिकृतौ मन्त्रिणो मन्त्रगौरवात्6

तस्मात्सर्वात्मना विष्णुं प्रतिष्ठाप्याभिपूजयेत् ।

शिल्पिभिर्निर्मिते बिम्बे शास्त्रदृष्टेन वर्त्मना7

कर्मार्चा पीठिकायां च रत्नादि व्यसने कृते ।

उद्घाटिते च नयने यथार्हं सवर्शान्तिदे8

स्थूलसूक्ष्मेषु चान्येषु प्रतिमाङ्गेषु सर्वत: ।

सुकृतेषु यथाशास्त्रं कर्मान्ते देशिकोत्तम:9

रथकारेण विदुषा सुनिरूप्य निरूपक: ।

धनैश्च कर्मानुगुणं स्थपतीन् परितोष्य च10

रथकारं च विविधैर्मन:प्रीतिविवर्धनै: ।

गतेषु शिल्पिषु तथा रथकारे च निर्गते11

अन्तर्बहिश्च सदने शोधिते मार्जनादिना ।

प्रज्वालितैर्दर्भपुञ्जै: पर्यग्निकरणे कृते12

प्राकारे मण्डपे धाम्नि गोपुरे मार्जनादिना ।

शुद्धीकृते तथा गव्यै: पञ्चभि: प्रोक्षिते सति13

पुण्याहं वाचयित्वाथ ब्राह्मणैर्मन्त्रवित्तमै: ।

अब्लिङ्गाभिश्च भूयोपि गर्भगेहं बहिस्तथा 14

ऋग्भि: संप्रोक्षयेत्सर्वमाचार्य: सर्वभूसुरै: ।

प्रदीपितैग घृतैश्च प्रदीप्तैर्बहुभिस्तथा15

सर्वतो दीपिते धाम्नि कालागुरुमुखैस्तथा ।

गन्धद्रव्यैर्धूपयित्वा सुधाचूर्णैस्तथाक्षतै:16

पुष्पैर्दूर्वाङ्कुरैश्चापि सर्वतो धाम्नि भूषिते ।

ततोऽपराह्णसमये शान्तिहोमं समाचरेत्17

मानोन्मानप्रमाणादेर्हानिर्वा वृद्धिरेव वा ।

दुर्विज्ञेयां तदखिलं होमाच्छाम्यति निश्चयम्18

शमीपल्लवसंयुक्तानक्षतान् देशिका: स्वयम्।
सप्तव्याहृतिभिश्चैव प्रत्येकं जुहुयाच्छतम्19
चरुं नृसूक्तेन तथा जुहुयात् षोडशाहुती:।
पञ्चोपनिषदा चैव सर्पिषा जुहुयाच्छतम्20
प्रतिमासन्निधावेवं हुत्वा पूर्णावसानिकम्।
उपतिष्ठेन तदनु मन्त्रेणानेन देशिक:21
नमस्तुभ्यं भगवते जातवेदस्स्वरूपिणे।
नारायणाय हव्यस्य कव्यस्य च यथातथम्22
हर्त्रे यष्टव्यदेवानामात्मने परमात्मने।
सन्निधत्स्व चिरं देव प्रतिमायां हिताय न:23
विज्ञाप्याधोक्षजं देवमेवं प्राञ्जलिरानत:।
सदर्भं नववस्त्रेण प्रतिमां मूलविद्यया24
आच्छादयेदुत्तरीयमपि दध्यात्तथा गुरु:।
अर्घ्यं पाद्यं तथाचामं गन्धं धूपं तथैव च25
दीपं सुमनस: सर्वं गायत्र्या विष्णुपूर्वया।
दद्याच्छ्रियादिदेवीनामुक्तं सर्वं स्वविद्यया26
ब्रह्मादिपरिवाराणामन्येषां स्वस्वविद्यया।
कौतुकं दक्षिणे हस्ते बध्नीयान्मूलविद्यया27
तथैव विद्यया सप्त वारान् कृत्वाऽभिमन्त्रणम्।
बध्वा समर्चयेद्देवं पुण्डरीकाक्षविद्यया28
छायाधिवाससिद्ध्यर्थं देवस्य पुरतस्तत:।
जलद्रोणीं कटाहं वा स्थापयेल्लोहनिर्मितम्29
मृण्मयं वा यथालाभं भाजनं धान्यसञ्चये।
पूरयेद्गन्धतोयेन शुद्धस्फटिकवर्चसा30

जले च निक्षिपेत्कूर्चमष्टाविंशतिदर्भकम्।
अर्चयेच्च हरिं कूर्चे भावयेन्मूलविद्यया31
संहारक्रममाचार्य: स्मृत्वा कूर्चं जले स्वयम्।
शाययित्वा प्राक्छिरसं चक्रमुद्रां प्रदर्शयेत्32
कूर्चं श्रीधरयोर्दर्भैस्त्रिभि: स्याद्रुद्रवेधसो:।
पञ्चविंशतिभि: कार्यं द्वाभ्यामन्यामृताशिनाम्33
रक्षाकुम्भं च तत्रैव यमस्य दिशि कल्पयेत्।
संवेष्ट्य नववस्त्राभ्यामेकेन करकं तथा34
ब्रह्माणं पूजयेत्कुम्भे करके च सुदर्शनम्।
परित: कलशानष्टौ निदध्याद्वस्त्रवेष्टितान्35
सापिधानान् सवस्त्राँश्च सरत्नान् कूर्चसंयुतान्।
इन्द्रादिदिक्पतिन् तेषु पूजयेदष्ट चाष्टसु36
सर्वाङ्गीणेन वस्त्रेण नवेन प्रतिमां तदा।
छादयित्वा समन्ताच्च सिद्धार्थान् विकिरेत्क्षितौ37
रक्षोहणेति मन्त्रेण रक्षां कुर्यात्समन्तत:।
आरोपयेदनिर्वाणान् प्रदीपान् बहुवर्चस:38
प्रवर्तयेत्त्रयी घोषं ब्राह्मणैर्वेदपारगै:।
चक्रमन्त्रं च वलजे विन्यस्याभ्यर्चयेद् गुरु:39
प्रादक्षिण्येन सदनात् निष्क्रमेत्सहमूर्तिपै:।
यस्या: प्रतिकृते: साक्षान्नाधिवासो जले भवेत्40
तस्याश्छायाधिवासोऽयं कथित: कमलासन।
दारुलोहशिलामय्या: प्रतिमाया: पृथग्विधा:41
तासां जलाधिवसनं साक्षादेवं विधीयते।
लोहजप्रतिमानां तु पूर्वं वार्यधिवासनात्42

कृत्वा सरोजसंघातमधिवासं समाचरेत्।

वृत्ताकारं शालिभारां निधायोपरि तण्डुलान्43

तदर्धमुपरिष्टाच्च तण्डुलार्धं तिलान् क्षिपेत्।

तिलेषु पद्मविन्यासं कृत्वास्तीर्य कुशान् पुन:44

प्रागग्रं नूतनपटं तेषामुपरि निक्षिपेत्।

सपद्मं केवलं वापि पीठं विन्यस्य तत्र तु45

रत्नान्यपि च लोहानि गायत्र्या विष्णुपूर्वया।

विन्यस्य जुहुयादग्नौ सर्पिषाष्टोत्तरं शतम्46

नृसूक्तेन चरुं चैव पुण्याहं चैव वाचयेत्।

देवमरोपयेत्तस्मिन् पीठे मन्त्रमुदीरयेत्47

सुप्रतिष्ठेति मनसा गुरुर्ध्यायेज्जगद्गुरुम्।

प्रतिष्ठासीति सामपठेच्च तदनन्तरम्48

दृढबन्धं स्थपतिना कारयेत्कमलासन।

उद्घाटयेच्च नयने प्रतिमाया यथाविधि49

तोषयेद्रथकारादीन् धनेन महता पुन:।

शमीपत्राक्षतैह मं कृत्वाभ्यज्य च सर्पिषा50

घृतस्नातेति मन्त्रेण चूर्णैश्चोद्धृत्य सर्वत:।

प्रक्षाल्य वारिभिश्चोष्णै: कुशैर्नूतनवाससा51

संवेष्टयेत्प्रतिकृतिं यथापूर्वमनुक्रमात्।

उपवीतोत्तरीयादि प्रदानानियथापुरम्52

आचम्य च प्रतिसरं बन्धयित्वा च मङ्गलम्।

ततो रथादिके याने समारोप्य च मूर्तिपा:53

पठेयु: सामगानज्ञै: सार्धमन्यैश्च भूसुरै:।

रथन्तरादिकं श्रेष्ठं पौरुषं सूक्तमुत्तमम्54

नारायणानुवाकं च सूक्तं शाकुनमेव च।

आमनेयु: प्रतिदिशं सूक्तं रक्षोघ्नमेव च55

पाण्डरेणातपत्रेण चामरेण सितेन च।

चीनांशुकमयैश्छत्रै: ध्वजैर्बर्हमयैस्तथा56

व्यजनैरपि कल्याणैर्ध्वजैर्नानाविधैरपि।

तूर्यैर्बहुविधैर्नृत्तैर्गेयैश्चापि समन्तत:57

महता जनसङ्घेन ब्राह्मणानामितस्तत:।

नृपोपचारैरपरैरुपचर्य यथाविधि58

प्रतिमां ग्रामधामादिप्रादक्षिण्येन चानयेत्।

** जलाधिवासविधि: **

जलाधिवासदेशान्तमासाद्य शिबिकादिकात्59

अवरोप्य जलाभ्यर्णे प्रपायां सिंहविष्टरे।

प्राङ्मुखं समवस्थाप्य यद्वा स्थाप्य उदङ्मुखम्60

नदीषु दीर्घिकायां वा तटाके निर्झरेऽपि वा।

जलाधिवासनं कुर्यात् प्रसन्ने सलिलेऽपि वा61

अल्पतोये श्मशानान्ते लवणोदकदूषिते।

कषाये कटुके चैव तिक्ते फेनैश्च दूषिते62

चैत्यवृक्षसमीपे च नीचैरध्यासिते तथा।

ऊषरे शैवलयुते वर्णान्तायुते तथा63

एवमादिषु दुष्टेषु प्रतिमां नाधिवासयेत्।

जलमध्ये प्रपां कुर्याद्बहुस्तम्भसमन्विताम्64

चतुर्द्वारसमोपेतां चतुस्तोरणभूषिताम्।

वितानध्वजसंयुक्तां दर्भमालापरिष्कृताम्65

मुक्तादामसमायुक्तां स्रग्विणीं दीपदीपिताम्।

फलैर्नानाविधैर्युक्तां तत्राधिवसनं चरेत्66

पुण्याहवाचनं पूर्वं पुनर्नद्यादिषु स्थिता: ।

आप: पुरुषमन्त्रेण संशोष्य गुरुरात्मवान्67

अग्निमन्त्रेण दग्ध्वा च चन्द्रकोटिसमप्रभम् ।

निवृत्तिमन्त्रं तद् ध्यायेत् तस्माद्ध्यानाद्विनिर्गतै:
जलैरमृतकल्पैश्च पुनर्नद्यादि पूरयेत् ।

तस्मिन् जले महापीठं चतुरश्रं समायतम्69

विन्यस्यास्तरणोपेतं सोपधानं नवं शुभम् ।

प्रकल्पयेद्योगपीठं तस्योपरि यथाक्रमम्। 70

गन्धपुष्पादिना पीठमर्चयित्वा समाहित: ।

द्वारतोरणकुम्भादि यष्टव्यं तदनन्तरम्71

पठद्भि: शाकुनं सूक्तं ब्राह्मणै: सह मूर्तिपै: ।

आदाय प्रतिमां पश्चादाचार्यस्तीरदेशत:72

संहारक्रप्रमाचार्य: स्मृत्वा तोये प्रवेशयेत् ।

उदङ्मुखं प्राक्छिरसं प्रतिमां शाययेत्तत:73

वेष्टितां नववस्त्रेण आपादतलमस्तकम् ।

स्थापितान् पूर्ववत्तीरे कुम्भादीनपि पूजितान्74

जले निवेशयेत्तद्वत्तीरे तद्वद्यथाक्रमम्।

दर्शयेच्चक्रमुद्रां च रक्षामुद्रां च दर्शयेत्75

तीरे चतुर्विधं वाद्यं वादयेत्सर्वतोदितम् ।

ऋचो यजूंषि सामानि पुराणानि च भूसुरा:76

आमनेयुरनिर्वाणान् प्रदिपानपि कारयेत् ।

स्नानपानादिकं सर्वं तत:प्रभृति नाचरेत्77

एकरात्रं त्रिरात्रं वा जलमध्येऽधिवासयेत् ।

यामं यामार्धकं वापि जलवासं समाचरेत्78

गृहार्चास्थापने काले सद्य एव समाचरेत् ।

जलाधिवसने चैव तथा नयनमोक्षणे79

शयने वेदिकायां च न काल: कमलासन ।

प्रदोषेष्वधिवास: स्याच्छयनं च महानिशि80

प्रतिष्ठां च दिवा कुर्यान्मुहूर्ते शास्त्रचोदिते ।

नद्याद्यभावे बिम्बस्य जलाधिवसनं भवेत्81

जलद्रोण्यां कटाहे वा समुद्धृत्य महज्जलम् ।

यथासंभवमन्यस्मिन् मृण्मयादौ विधीयते 82।

सद्यो वा तोयवासं स्यात्पुरस्तादधिवासनात्

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे
जलाधिवासविधिर्नाम षड्विंशोऽध्याय:

****

सप्तविंशोऽध्याय:

** प्रतिष्ठा विधि शेष: **

श्रीभगवान् -

प्रतिमामधिवास्यैवमप्सु पूव त्तवर्त्मना ।

अपरेद्यु: प्रभातायां शर्वर्यां मण्डपादिके।

शोधिते रथकारेण शोभिते च यथातथम् ।

तोषिते रथकारे तु मन:प्रह्लादनैर्धनै:2

आचाय मूर्तिपाश्चैव कृतकृत्या जितेन्द्रिया: ।

नवाम्बरधरा: सर्वे धृतपञ्चाङ्गभूषणा:3

गन्धमाल्यधरा भद्रा: सोत्तरीय परिच्छदा: ।

धृतोर्ध्वपुण्ड्ररचना: सोष्णीषा मृष्टकुण्डला:4

आदिष्टा यजमानेन जीवाजीवात्मकैर्धनै: ।

** वास्तुपुरुषनिरूपणम्**

वास्तुहोमं प्रकुर्वीरन् कर्म दैवं यथा भवेत्5

वास्तुर्नाम चतुर्वक्त्र भार्गवस्वेदसंभव: ।

अभ्यद्रवत्सुरान् हन्तुमात्मनो बलदर्पित:6

स देवैस्ताडितस्तूर्णमपि तद्भुवि विह्वल: ।

विस्रस्ताङ्ग: स च प्राणान् धारयत्वेव वास्तुक:7

अधोमुखं प्राक्छिरसं विन्यसेद्वास्तुपूरुषम् ।

प्रसार्य पाणिपादौ द्वौ कोणभूमिप्रकल्पितौ8

तमर्चयेत्प्रयत्नेन कर्म दैवं यथा भवेत् ।

अनर्चिते वास्तुदेवे कृतं कर्मासुरं भवेत्8

मण्डपे दक्षिणे पार्श्वे वास्तुदेवं लिखेद् भुवि ।

सप्तदर्भयुतं कूर्चं कृत्वा तत्र विनिक्षिपेत्10

तत्रार्चयेद्वास्तुनाथं गन्धपुष्पादिभि: क्रमात् ।

वास्तुदेवस्य शिरसि पूजयेदंशुमालिनम्11

झषध्वजं बाहुमूले कुमारं कूर्परे तथा ।

हस्ते विनायकं पादयुगले चाश्विदेवते12

मध्ये चन्द्रं तथा पाष्र्ण्य : दुर्गां मातृश्च कूर्परे ।

बाहुमूले तथा स्थाणुं हृदये मामवस्थितम्13

ब्राह्मणं नाभिदेशे च दिक्पालान् स्वासु दिक्षु च ।

क्षेत्रेशमुत्तरे पार्श्वे वास्तु देवस्य पूजयेत्14

पश्चिमे वास्तुनाथस्य देशे च जुहुयाद् गुरु: ।

पञ्चोपनिषदा सर्पि: सहस्रं शतमेव वा15

शम्यपामार्गखदिरसमिद्भिर्जुहुयात्तत: ।

मूलमन्त्रेण तन्मन्त्रवर्णसंख्याभिरात्मवान्16

चरुं पुरुषसूक्तेन जुहुयात् षोडशाहुती: ।

चरुणा वास्तुदेवानां जुहुयाच्च सकृत् सकृत्17

बलिं च दत्वा देवोभ्यो क्षेत्राधिपतये तथा ।

कर्मारम्भे प्रतिष्ठायां मण्डपे सदने तथा18

वास्तुयागक्रम: प्रोक्त: सर्वत्र कमलासन ।

मार्जनं गोमयालेप: प्रोक्षणं मण्डपे भवेत्19

सुधाचूर्णैरक्षतैश्च मण्डयित्वा भुव: स्थलम् ।

सिद्धार्थान् विकिरेद्दिक्षु अस्त्रमन्त्राभिमन्त्रितान्20

** सान्निध्यानर्हा: जना: **

नास्तिकान् भिन्नमर्यादान् देवब्राह्मण निन्दकान् ।

पापरोगयुतान् मर्त्यान् निन्दितान् पिशुनांस्तथा21

पाषण्डिनो हीनवृत्तीन् प्रतिलोमान् समत्सरान् ।

लब्धान्मूर्खानविदुषो बहिर्निर्वासयेत्तत:22

स्थूणाँश्च मण्डपे तस्मिन् वासोभिर्वेष्टयेन्नवै: ।

वितानयेच्छुभैर्वस्त्रै: पताकाभिश्च भूषयेत्23

मुक्तादामभिरन्यैश्च फलै: पुष्पैश्च पल्लवै: ।

परितो दर्भमूलाभिर्मणिकाञ्चनभूषणै:24

शोभयेन्मण्डपं सर्वं यथावित्तानुसारत: ।

खात्वा द्वितालमवटं तोरणानि चतुर्दिशम्25

स्थापयेद् द्वारदेशेषु पूर्वादिषु यथाक्रमम् ।

अश्वत्थतोरणं प्राच्यां औदुम्बरमनन्तरम्26

नैयग्रोधं च पाश्चात्यं प्लाक्षं च तदनन्तरम् ।

नर्तकैर्गायकैश्चैव वैणिकैर्वंशकैस्तथा27

वादित्रकुशलैश्चान्यैः तथा वादविचक्षणैः।

शोभितं सर्वतो दिक्षु ब्रह्मघोषैश्च नादितम्28

दीपस्तथा पालिकाभिः साङ्कुराभिश्च सर्वतः।

चन्दनागरुकर्पूरधूपैः परिमलीकृतम्29

कृत्वैवं मण्डपं सम्यक् अपराह्णे गुरुः स्वयम्।

उत्थाप्य बिम्बमुदकात्कुम्भं च कलशानपि30

उद्वास्य देवतास्तस्मात् तद्बिम्बं तीरविष्टरे।

प्राङ्मुखं समवस्थाप्य वारिभिः क्षालयेत्तथा31

लोहजं चेद्विशुध्यर्थं तिन्त्रिणीफलवारिणा।

वस्त्राभरणपुष्पाद्यैरलङ्कृत्य मनोहरैः32

यानमारोप्य तद्बिम्बं यथापूर्वमशेषतः।

कृत्वा मङ्गलतूर्यादि गमयेद्यागमण्डपम्33

मण्डपस्योत्तरे भागे विष्टरे विनिवेशयेत्।

आचाय मूर्तिपैः सार्धं प्रविशेद्गर्भमन्दिरम्34

बहुबेरविधानं चेद्विधिरेष विधीयते।

प्राक् चाधिवासितं कूर्चं बिलात्तस्मात्समुद्धरेत्35

बिम्बाच्च वस्त्राभरण माल्यान्यपनयेद् गुरुः।

नयनोन्मीलनं कृत्वा ध्रुवबेरस्य शास्त्रतः36

दर्शयेदष्टधान्यानि गाश्च कन्याः सलक्षणाः।

उन्मीलनं श्रियादीनामेवं शास्त्रोक्तवर्त्मना37

कलशैः सप्तदशभिः मृदादिद्रव्यसंयुतैः।

छायास्नपनमादर्शे सकूर्चे कल्पयेद् गुरुः38

पृथकूछ्रियादिदेवीनां स्नपनं नवभिर्घटैः।

ब्रह्मेशौ सप्तकलशैः ऋषीणामपि पञ्चभिः39

त्रिभिश्च देवतानां स्यादेकेन कलशेन वा।

नीराजनान्तैर्वस्त्राद्यैरुपचारैः समर्चयेत्40

ध्रुवबेरस्य हृदये तस्य दीपमणिप्रभम्।

विन्यस्य मन्त्रमाचाय द्वादशाक्षरसंमितम्41

बिम्बमाच्छादयेद्वस्त्रैः कम्बलैर्वा समन्ततः।

एवं कुर्याच्छ्रियादीनां ततो निर्गत्य मन्दिरात्42

मण्डपस्थां प्रतिकृतिं छादयेत्कम्बलादिभिः।

रैमयं राजतं वापि पात्रमाढकपूरितम्43

धान्यराशौ निधायाग्रे पूरयेत्तद्यथाक्रमम्।

मधुना सर्पिषा चैव पूरयेच्छादयेत्ततः44

वाससा परिशुद्धेन पात्रयोश्च तयोः पुनः।

अर्चयेद्भास्करं पूर्वे पश्चिमे शशिनं तथा45

मन्त्रेण मधुवातेति सर्पिराद्यभिमन्त्रयेत्।

अष्टाङ्गुला शलाका स्याद्रैमयी चाथ राजती46

अष्टधान्यानि परितः पात्रेषु विनिवेशयेत्।

गाः कन्यकाश्च रुचिराः भूषणैश्चापि भूषिताः47

आनीय स्थापयेत्पार्श्वे ब्रह्मघोषैश्च घोषयेत्।

मध्वक्तमुखया नेत्रं रैमय्या च शलाकया48

दक्षिणं प्रोल्लिखेद्वामं सर्पिषाक्तशलाकया।

राजत्या विलिखेन्नेत्रं तच्चक्षुरिति संपठन्49

व्यपोह्याच्छादनपटं दर्शयेन्मधुसर्पिषी।

अष्टधान्यानि गाश्चैव कन्यकाः पुरतः स्थिताः50

गुरवे गाः प्रयच्छेत गोविन्दः प्रीयतामिति।

पात्रयुग्मं शलाके च दद्याद्धान्याष्टकं तथा51

नेत्रोन्मीलनवेलायां वाद्यघोषेण घोषयेत्।

गुरवे दक्षिणां दद्याज्जीवाजीवधनात्मिकाम्52

कौतुकं वन्धयोद्विम्बे स्नपनार्थं यथाविधि।

मूलमन्त्रेण तद्विम्बं समुत्थाप्य नयेत्तत:53

ऋत्विग्भि: शाकुनं सूक्त: अधीयानैश्च भूसुरै:।

स्नानमण्डपभूभागे तत्रोदुम्बरविष्टरे54

क्षौमास्तरणसंयुक्ते स्थापयेत्प्रत्यगाननम्।

भद्रादिमन्त्रमाचार्य: स्वयमुच्चार्य मन्त्रवित्55

विंशत्येकोनमृद्भिस्तु पुण्यक्षेत्रादिजन्मभि:।

उदङ्मुख: स्थितो मृद्भि: आलिप्य प्रतिमां तत:56

"मूर्धानं दिव " इत्येतामृचमुच्चारयेच्छुभै:।

जलै "रिमं मे वरुण" इत्युच्चार्य समूर्तिप:57

क्षालयेत्कौतुकं सर्वं कलशै: स्नापयेद् गुरु:।

देवस्य पुरत: स्थाप्य सूत्रवस्त्रादिवेष्टितात्58

सकूर्चै: पल्लवैर्युक्तान् कलशान् धान्यराशिषु।

पाद्याभिषेचनं कुर्या "दिदं विष्णुरि" तीरयन्59

"आपो हिष्ठे" ति मन्त्रेण तथाऽर्घ्येणाभिषेचनम्।

"इमं मे वरुण" इत्येव तथाऽऽचमनवारिणा

"पवित्रं ते" ति मन्त्रेण पञ्चगव्याभिषेचनम्।

"घृतस्नाते" ति साम्ना च घृतेनैवाभिषेचयेत्61

"दधि क्राव्णे" ति मन्त्रेण दधिस्नपनमाचरेत्।

पयोव्रतेन साम्ना च पयसा स्नपनं भवेत्62

"मधुवाते" ति मन्त्रेण मधुना स्नपयेद्गुरु:।

यज्ञायज्ञे" ति मन्त्रेण कषायाम्भोऽभिषेचनम्63

"मानस्तोके" त्यृचा तोयैरुष्णैश्चैवाभिषेचनम्।

"वषट् ते विष्णवे" त्यादिमन्त्रेण मणिवारिणा64

"फलनी"त्यनुवाकेन स्नापयेत्तु फलाम्भसा।

"हिरण्यगर्भ" मन्त्रेण स्नापयेल्लोहवारिणा65

"शन्नो देवीरि" ति स्नानं मन्त्रितैर्मार्जनाम्बुभि:।

"गन्धद्वारे" ति मन्त्रेण गन्धाम्बुकलशेन तु66

"त्रातारमि" ति साम्ना च भवेदक्षतवारिणा।

यवाम्बुकलशेन स्यादिदं विष्णुरितित्र्यृचा67

"नृसूक्तेन" च शुद्धाभिरद्भिरन्तेऽभिषेचयेत्।

उपचारैश्च वस्त्रादिप्रदानाद्यै: समर्चयेत्68।

पूर्वे वा दक्षिणे भागे शय्यां वेद्यां प्रकल्पयेत्।

प्रोक्षयेद्वेदिकां पूर्वं द्वादशाक्षरविद्यया69

प्रागग्रानुदगग्रान् वा दर्भान् संस्तीर्य पुष्कलान्।

शालीनां पञ्चभाराणि तण्डुलानर्वसंमितान्70

उपरिष्टात् क्षिपेत्तेषां तिलानुपरि निक्षिपेत्।

तदर्धान् चतुरश्रान् वा वृत्तान् वा तान्विकीर्य च71

चर्म वैयाघ्रमुपरि तिलानामपि निक्षिपेत्।

तूलिकां निक्षिपेत्तस्मिन् मृद्वास्तरणभूषिताम्72

कम्बलानुपरिष्टाच्च क्षौमं तदुपरि क्षिपेत्।

चित्राणि वस्त्राणि तथा शुक्लानि च तथोपरि73

काष्ठजं सुदृढं स्निग्धं चतुर्हस्तसमन्वितम्।

चतुष्पादसमायुक्तं चतुरश्रायतं तत:74

खट्वासंज्ञितपर्यङ्कं तदूर्ध्वे स्थापयेत्तत:।

दुकूलं मृदुतल्पं च विन्यसेत्सोपरिच्छदम्75

उपधानानि चित्राणि शयनाङ्गानि कल्पयेत्।

कस्तूरिकादिगन्धैश्च सुगन्धैरधिवासिताम्76

सुगन्धपुष्पास्तरणां नानालङ्कार शोभिताम्।

शय्यां कृत्वैवमेतस्यां देवमानीय शाययेत्77

सूक्तानि "पौरुषादीनि" प्रशस्तानि यथातथम्।

अधीयानैर्विप्रवर्यैः सार्धमन्यैश्च मङ्गलैः78

तूर्यशब्दैर्यथापूर्वं मूर्तिपाश्च गुरुः स्वयम्।

"उत्तिष्टे" त्यादिमन्त्रेण समुत्थाप्य च कौतुकम्79।

शय्यावेदिभुवं निन्युर्बहिःकुण्डं यथातथम्।

प्रादक्षिण्येन शनकैः शय्यायां शाययेद्गुरुः80

"इदं विष्णुरि"ति प्रोच्य "विश्वतश्चक्षु" रित्यपि।

प्राक्छिरो दक्षिणावक्त्रं यद्वा स्यान्मन्दिराननम्81

शिरो वा दक्षिणाशायामित्थं शयनकल्पनम्।

कम्बलेनाऽथवा वस्त्रैः छादयेत्प्रतिमामपि82

युवा सुवासा इत्यादि वन्विष्वक् चतुर्मुख।

अश्वत्थतोरणं प्राच्यां यजेत तदनन्तरम्83

ऋग्रूपमिन्द्रदैवत्यं सुशोभनसमाह्वयम्।

याम्ये त्वौदुम्बरंस्यात्तु याजुषं यमदैवतम्84

नाम्ना सुभद्रं वारुण्यां न्यग्रोधं सोमवारुणम्।

सुबन्धसंज्ञं कौबेर्यां प्लक्षं नाम्ना सुहोत्रकम्85

सोमदैवत्यमुद्दिष्टं यजेताथर्वणं गुरुः।

ध्वजद्वयं द्वारपार्श्वस्थितं रत्नसमाह्वयम्86

दौवारिकान् महाभागान् यजेत् कमलासन।

कुमुदः कुमुदाक्षश्च द्वारपालौ पुरः स्मृतौ87

दक्षिणस्यां ध्वजौ पीतौ पुण्डरीकाक्षवामनौ।

द्वाःस्थौ प्रतीच्यां नीलाभौ ध्वजौ दौवारिकौ पुनः88

शङ्कुकर्णः सर्वनेत्रः तथोदक् पाण्डरौ ध्वजौ।

सुमुखं सुप्रतिष्ठं च द्वास्थौ ध्यायेद्ध्वजांशुके89

अष्टौ कुम्भांश्च पूर्वादिद्वारेषु विनिवेशयेत्।

द्वौ द्वौ सवस्त्रान् साश्वत्थपल्लवान् सपिधानकान्
धान्यराशिषु मन्त्रेण इदं विष्णुरिति स्वयम्।

नामानि तेषां क्रमशः कथ्यन्ते तानि संशृणु91

पूर्णश्च पुष्करश्चैव स्यातामानन्दनन्दनौ।

वीरसेनः सुषेणश्च सम्भवः प्रभवस्तथा92

रत्नान् चाष्टौ क्रमशः कुम्भेषु विनिवेशयेत्।

पद्मरागं प्रवालं च वज्रं वैडूर्यमेव च93

पुष्यरागं तथा नीलमणिं मरकतं तथा।

मुक्तास्फटिकमुद्दिष्टं सर्वं मन्त्रेण निक्षिपेत्94

तोरणध्वजकुम्भादिन् पूव क्तान् पृथगर्चयेत्।

तोरणानि च वासोभिः नवैराच्छादयेत्पृथक्95

पूर्वादौ वलजे विप्रान् बह्वृचाध्वर्युसामगान्।

अथर्वाङ्गिरसाभिज्ञान् अपरान्वेदपारगान्96

तत्तद्वेदानधीयानान् तत्तद्दिक्षु निवेशयेत्।

आचाय हृदये देवमच्युतं सुसमाहितः97

ध्यायेत्तूर्यादिघोषैश्च परितः परिघोषयेत्।

मूर्तिकुम्भाँश्च परितः सापिधानान् सवस्त्रकान्98

अष्टौ प्रागादिकाष्ठासु धान्यराशिषु पुरितान्।

अद्भिः शुद्धाभिरश्वत्थ पत्रयुक्तान् सरत्नकान्99

तेषु शङ्खं च चक्रं च गदां पद्मं ध्वजं तथा।
श्रीवत्सं गरुडं कूर्मं जाम्बूनदमयं क्षिपेत्100
मध्ये मध्ये च कुम्भानां श्रीवत्साद्यष्टमङ्गलम्।
पालिका: साङ्कुरावेदिं परित: स्थापयेत्तत:101
विष्णवादिमूर्तिरष्टौ च कुम्भेष्वावाह्य पूजयेत्।
महाकुम्भस्थदेवस्य निक्षिपेत्पश्चिमोत्तरे102
धान्यराशौ सापिधानं द्रोणं गन्धाम्बुपूरितम्।
हेमरत्नादिकं युग्मवस्त्रेणाच्छादितं पुन:103
सकूर्चपिप्पलदलां पार्श्वे तस्य गलन्तिकाम्।
ससूत्रवस्त्रसंछन्नां कूर्चयुक्तां निवेशयेत्104
सापिधानां शिवाम्भोभि: पूरितां निगमादिना।
पायसान्नेन च तथा ब्राह्मणान् भगवन्मयान्105
भोजयेद् द्वादशमितानधिकान् वा यथावसु।
तिलान् वासांसि सूक्ष्माणि सुवर्णं गाश्च दक्षिणा:106
तेभ्यो दद्याद्भुक्तवद्भ्यो यजमान: समाहित:।
आरभेयुस्ततो होमं ऋत्विजो गुर्वनुज्ञया107
अश्वत्थाच्च शमीगर्भादरणीमाहरेत्तत:।
मथित्वाग्निमुपादाय सूर्यकान्ताश्मनोऽपि वा108
लौकिकं वाग्निमादाय द्वादशाक्षरविद्यया।
प्रोक्ष्य ध्यात्वा च दिव्याग्निं प्रत्यक्कुण्डे समिन्धयेत्
पर्यग्निकरणं कुर्यात्कुण्डानां दर्भमुष्टिभि:।
कुण्डेष्वन्येषु दहनं प्रत्यक्कुण्डात्समुद्धरेत्110
अग्रे संस्कृत्य दहनमन्यकुण्डे विहाय च।
अग्निमध्यस्थपद्मस्थं तं तं देवमनुस्मरेत्111

वासुदेवं चतुष्कोणे चापे सङ्कर्षणं तथा।
वृत्ते प्रद्युम्ननामानमनिरुद्धं त्रिकोणके112
इतोऽधिकेषु कुण्डेषु क्रमेण समिध: स्मृता:।
पालाशदूर्वखदिरबिल्वौदुम्बरभूरुहाम्114
आग्नेयादिविदिक्षु स्यु: पिप्पलप्लक्षसंभवा:।
न्यग्रोधप्रभवाश्चैव काश्मर्यप्रभवास्तथा115
पालाशसमिधोऽन्यत्र भूयसां परिकल्पने।
उक्ताभावे तु सर्वत्र पालाशसमिधो मता:116
चतस्रो धेनव: स्थाप्या: दक्षिणद्वार्युदङ्मुखा:।
गङ्गा सरस्वती गोदा यमुनारूपधारिणी117
दुग्धैस्तदीयै: श्रपणं चरूणामाहुतीस्तथा।
श्रपयेत्पयसा पूर्वं शालितण्डुलमाढकम्118
कृसरैर्दाक्षिणात्याग्नौ पाश्चात्ये गुडमिश्रितम्।
उदीच्याग्नौ हरिद्रान्नं दुग्धान्नमितराग्निषु119
समिद्भिराज्यैश्चरुभिर्बीजैह म: क्रमात्स्मृत:।
प्रत्येकं शतमष्टौ च होम: स्यात्समिदादिभि:120
तिलशालियवावेणुहोमबीजान्यनुक्रमात्।
तिलैरितरकुण्डेषु तैर्वा सर्वत्र पद्मज121
होतारश्च समासीना: सोत्तरीया: स्वलंकृता:।
प्राङ्मुखा जुहुयु: सर्वे गुर्वादिष्टेन वर्त्मना122
तेषु जुह्वत्सु ऋत्विक्षु यजेत् गुरुरात्मवान्।
महाकुम्भे परंज्योतिश्चैतन्यघनमक्षरम्123
सर्वगं मूलमन्त्रेण समावाह्याच्युतं हरिम्।
सकलीकृत्य चार्घ्याद्यैरर्चयेन्निगमादिना124

सुदर्शनं च करके सहस्रादित्यसन्निभम्।
सहस्रारं सहस्रेण ज्वालाभिरभिवेष्टितम्125
आवाह्य स्वेन मन्त्रेण पूजयेत्कमलासन।
स्वस्तिकासनमाबध्य शयानां प्रतिमामनु126
आसीत् देशिक: सृष्टिसंहारक्रमवित्तम:।
अर्चां च तां भूतमयीं संहारक्रममास्थित:127
पुन: सृष्टिक्रमेणैव सृजेत्तद्ध्यानमास्थित:।
प्राचीनकुण्डे जुहुयात्तत्वानि कपिलाघृतै:128
प्रत्येकमष्टोत्तरशतं तत्वेष्वाहुतय: स्मृता:।
अष्टोत्तराविंशतिर्वा यद्वाष्टौ शक्त्यपेक्षया129
जीवादिकस्तत्वहोम: स्वाहान्तै: स्वस्य नामभि:।
मकारं स्फटिकाभासं जीवं व्यापकमादित:130
आहुत्यन्ते प्रतिकृतौ विन्यसेत्प्रणवं तत:।
जीवोपाधिं भकारं तु सितं न्यस्येद्यथापुरम्131
बकारं स्फटिकाभासं बुद्धितत्वमनन्तरम्।
अहङ्कारं पाटलाभं फकारं हृदि विन्यसेत्132
मन: सितासितनिभं पकारं हृदये तथा।
नकारं शब्दतन्मात्रं श्रोत्रे शुक्लनिभं तथा133
धकारं लोहितं स्पर्शतन्मात्रं प्रतिमात्वचि134
तकारं गन्धतन्मात्रं नासिकायां तथासितम्।
णकारं पाटलनिभं श्रोत्रात्मानं च कर्णयो:135
ढकारं हेमतुल्याभं त्वगात्मानं तथा त्वचि।
डकारं नेत्रयो: कृष्णं नेत्रात्मानमनन्तरम्136
गौरं ठकारं जिह्वाया जिह्वात्मानं चतुर्मुख137

टकारमसितं घ्राणरूपं घ्राणेन्द्रियं तथा।
सितं ञकारं वाग्रूपं वागाधारे निवेशयेत्138
रक्तं झकारं करयो: कर्मात्मानं निवेशयेत्।
रक्तं जकारं पदयो: पदात्मानं निवेशयेत्139
छकारस्य च रक्तस्य न्यास: पायौ तदात्मन:।
चकारं मेहने हेमवर्णं मोहनरूपिणम्140
ङकारं पृथिवीतत्वं पीताभं चतुरश्रकम्।
पादे च जानुपर्यन्ते हुत्वान्ते विनिवेशयेत्141
घकारमर्धशीतांशुं तुल्याकारं जलात्मकम्।
स्फटिकाभं तदूर्ध्वे तु गुह्यान्ते विनिवेशयेत्142
गकारं लोहितं कोणैस्त्रिभिर्युक्तमुषर्बुधम्।
गुह्यात्प्रभृति नाभ्यन्तं विन्यसेद्देशिकोत्तम:143
खकारं वेदिकाकारं धूम्राभं श्वसनात्मकम्।
नाभेरुपरि घोणान्तं हुत्वान्ते विनिवेशयेत्144
निराकारं ककारं च नभोञ्जनशिलामयम्।
नासिकोपरिमूर्धान्तमाहुत्यन्ते निवेशयेत्145
तत्वहोमं च तन्न्यासं कृत्वैवं तदनन्तरम्।
प्राणादिदशवायूनां न्यसनं स्यादिडादिषु146
ब्रह्मादिपरिवारेषु देवीषु कमलादिषु।
तत्त्वन्यासो यथोक्तेन मार्गेण स्याच्चतुर्मुख147
सुदर्शनाद्यायुधानि वनमालादिकान्यपि।
न्यसेद्यथायथं मन्त्रै: प्रतिकार्येषु शर्ङ्गिण:148
न जङ्गमेषु बिम्बेषु षोडशन्यासमाचरेत्।
प्रणवस्य व्याहृतीनामकाराद्यक्षरस्य च149

ऋक्षाणामपि कालस्य वासराद्ययनस्य च।

ब्राह्मणादेश्च वर्णस्य तोयस्य निगमस्य च150

देवतानां विराजश्च क्रतूनां च गुणस्य च।

सत्वादेश्चैव मूर्तीनां शक्तीनां षङ्गुणस्य च151

लोकानां न्यसनं कुर्यात् षोडशानामिति क्रमात्।

अकाराद्यात्मकं हुत्वा प्रणवं तदनन्तरम्152

अकारं हृदये विष्णोः न्यसेद्भागे तु दक्षिणे।

उकारंब्रह्मणो रूपं वामेऽन्त्यं शङ्करात्मकम्153

होमेन तर्पयित्वान्ते प्रणवं विनिवेशयेत्।

व्याहृतीनां च तिसृणां पादे हृदि शिरस्यपि154

न्यासं कुर्यादकारादिस्वरान् न्यस्येत्क्रमाद्गुरुः।

रसनायां मुखे दृष्ट्योः श्रोत्रयोर्नासिकापुटे155

दन्तपङ्क्तौ तथा चोष्ठद्वये चास्ये ललाटके।

तालुन्यथ यकारादेर्न्यासं कुर्यादतन्द्रितः156

त्वचि दृष्ट्योर्नासिकायां दशनाग्रे तथा श्रुतौ।

उदरे च तथा कट्यां हृदये नाभिमण्डले157

मेहने तर्पयित्वान्ते होमेन न्यास इष्यते।

पञ्चवारान् ककारादीन् अङ्गुलीषु च जङ्घयोः158

भुजयोर्न्यसनं कुर्यादक्षरन्यास ईदृशः।

सुषुम्ना पिङ्गला पूषा हस्तिजिह्वा यशस्विनी159

अलम्बुसैव गान्धारी काशिनी च कुहूरपि।

प्राणापानसमानाश्च व्यानोदानौ च वायवः160

नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः।

अथवा मातृकान्यासमेवमेव समाचरेत्161

अकारं तालुनि न्यस्य मुखे चाकारमेव च।

इ ई लोचनयोर्न्यस्य उ ऊ श्रवणयोस्तथा162

ए ऐ दशनपङ्क्तौ च ओ औ ओष्टगतौ स्मरेत्।

अमित्येव ललाटे तु अः कारं रसने तथा163

यकारं त्वग्गतं न्यस्य रेफं चक्षुषि विन्यसेत्।

लकारं नासिकायां तु वकारं दशनाग्रतः164

श्रोत्रे शकारं विन्यस्य षकारमुदरे तथा।

सकारं कटिदेशे तु हकारं हृदये तथा165

क्षकारं नाभिदेशे तु विन्यसेद्द्विजसत्तमः।

पवग बाहुरेकस्तु तवर्गस्तु द्वितीयकः166

टवर्गश्च चवर्गश्च जङ्घाद्वयमुदाहृतम्।

कवग ऽङ्गुलयः सर्वा विज्ञातव्या द्विजोत्तम167

ऋक्षाणि रोहिण्यादीनि न्यसेदेषु, यथाक्रमम्।

हृदये मूर्ध्नि केशेषु ललाटे वदने तथा168

नासिकायां च दन्तेषु श्रोत्रे बाह्वोः करद्वये।

स्तनयोरुदरे कट्यां मेहने वृषणे तथा169

पायावूव जङ्घयोश्च पादयोरग्रपादयोः।

सूर्यादयो ग्रहाश्चान्ये तथा सप्तर्षयो ध्रुवः170

एताश्च व्योमनि यथा तथा देवे निवेशयेत्।

त्रुट्यादिकल्पपर्यन्ताः कालभेदाश्चतुर्मुख171

स्थूलसूक्ष्मा यथायोगं न्यसनीयाः सुमेधसा।

मुखबाहूरुपादेषु देवस्य ब्राह्मणादयः172

न्यसनीयाः सरित्कूपवापीतोयादिनिर्झराः।

निवेशनीया देवस्य देहे वेदा ऋगादयः173

अङ्गानि च तदर्थानि शास्त्राणि विविधानि च।
दैवतानि तथान्यानि चतुर्मुख मुखानि च174
ऋषीनपि तथा मुख्यानन्यच्चापि विभूतिमत्।
देवे निवेशयेत्सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम्175
स्वल कं शिरसि न्यस्येन्नेत्रयोश्चन्द्रभास्करौ।
नासिकायां तथा वायुं दिशो बाहुषु हृद्गतान्176
ऋषींश्च व्योम च वपुष्यन्तरात्मनि देवता:।
मेघाश्च केशा विज्ञेया: नक्षत्राणि च भूषणम्177
मुखमग्निस्तथा वाणी शुद्धवर्णा सरस्वती।
वैराजन्यास इत्येष: कथित: कमलासन178
अश्वमेधादय: सर्वे क्रतवश्च यथातथम्।
सर्वाङ्गेषु विधातव्यास्तस्मिन् ऋतुमयेऽच्युते179
सत्वं रजस्तमश्चेति न्यसनीयं गुणत्रयम्।
मत्स्यादिदशमूर्तीनां न्यसनं तदनन्तरम्180
देवीनां च श्रियादीनां न्यास: काय यथाक्रमम्।
विज्ञानादिगुणा: षट् च विनिवेश्या: समाधिना 181
लोकाश्चतुर्दश तथा पादादिषु यथाक्रमम्।
मूर्धपर्यन्तमङ्गेषु देवदेहे यथाविधि182
न्यसनीयाश्चतुर्वक्त्र गुरुणा शास्त्रचक्षुषा।
कृत्वैवं षोडशन्यासं शान्तिहोमं समाचरेत्183
"मधुना भूरिति" प्राच्ये कुण्डे हुत्वा शताहुती:।
संपातेन स्पृशेत्पादौ "देवस्य भुव" इत्यत:
दक्षिणाग्नौ तथा हुत्वा पयसा जठरं स्पृशेत्।
दध्ना तु पश्चिमे कुण्डे हुत्वा स्वरिति संस्पृशेत्

वक्त्रं समस्तेनाज्येन हुत्वोदीचीनपावके।
शिर: स्पृशेच्च संपातैरङ्गं च सकलं हरे:186
गुडेनाज्येन मधुना कुण्डे तस्मिन् गुरु: स्वयम्।
हुत्वा च विष्णुगायत्र्या संपातेन मुखं स्पृशेत्
पालाशखादिराश्वत्थबिल्वशाखाभिरम्बुभि:।
सिञ्चेयुर्मूर्तिपा: सम्यग्वेदीदिक्कलशस्थितै:189
अब्लिङ्गै: पावनैर्मन्त्रै: वैतस्या शाखया गुरु:।
वेदिका कोणकुम्भस्थै: सिञ्चेद् गायत्रिया तथा
लोहजे दारुजे शैले विधिरेष: प्रकीर्तित:।
बहुबेरे तु सदने संहारोत्पादनादिकम्190
कुर्यादन्त: प्रविश्यैवं शान्तिहोमावसानिकम्।
श्रियादिपरिवारेषु संहारोत्पादनादिकम्191
एवमेव भवेद्ब्रह्मन् ब्रह्मादिष्वपि तत्तथा।
सञ्जीवकरणंचैव क्षेत्रज्ञन्यसनं तथा192
कृत्वार्घ्याद्युपचारेण पूजयेत्पुरुषोत्तमम्।
ततश्चतुर्विधानं च प्रणवेन निवेदयेत्193
ब्रह्मादीनां श्रियादीनां देवीनां चैतदिष्यते।
आसीने च शयाने च भोगिभोगपरिष्कृते194
अनन्तमसितं नागमुक्तेन विधिना गुरु:।
कल्पयेत्कौतुकं चापि बध्नीयान्मूलकौतुके195
कम्बलाद्यैरभिनवै: प्रतिमां छादयेत्तत:।
अस्त्रमन्त्रं च विन्यस्य द्वारि तत्र बलिं क्षिपेत्196
इन्द्रादिपरिवारेषु स्थाप्येष्वात्मीयदिक्षु च।
प्रत्यावरणभूभागे स्थाने स्थाने यथाक्रमम्197

समिद्भिर्जुहुयादग्नौ कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा।

पलाशखदिराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोथबिल्वजा:198

औदुम्बर्यश्च काश्मर्य: समिध: स्युर्यथाक्रमम्।

समिद्भिराज्यैश्चरुभि: अष्टोत्तरशताहुती:199

कुर्याद्यथाक्रमं मन्त्रै: ब्राह्मणा: प्रयतव्रता:।

त्रातारमित्यथाश्चाग्रे यदुलूक् इति क्रमात्200

आसनस्तेति च तथा इमं मेत्वादिवारुणै:।

आ नो नियद्भिरिति च मन्त्रेष्वन्ते पयाँसि च201

तमीशानमिति तैस्तैर्मन्त्रैरिन्द्रादिदेवता:।

जुहुयु: परिवारार्थं ब्राह्मणाँश्चापि तोषयेत्202

पिण्डिकामधिवास्याथ वेष्टयेन्नववाससा।

निक्षिप्य भाजने लोहान् सरत्नान् धातुबीजकान् 203

भाजनं वाससा वेष्ट्य धान्यराशिषु निक्षिपेत्।

बिम्बानि गरुडादीनां स्नापयेन्नववाससा204

आच्छादयेद्धान्यराशौ शाययेच्च यथापुरम्।

दिग्देवतानां पीठानि बल्यर्थान्यधिवासयेत्205

शयानां प्रतिमां वेद्यां उत्थाप्याधिनिकेतनम्।

अर्चयेत्पायसाद्यन्नं सन्निवेद्य चतुर्विधम्206

निवेद्य च महाकुम्भे दिक्षु दद्याद्बलिं तत:।

पललं रजनीचूर्णं सलाजं दधि सक्तुकम्207

बल्यन्नमेतै: संयोज्य बलिगाथा इमा: पठेत्।

आद्याश्च कर्मजाश्चैव ये भूता: प्राग्दिशि स्थिता:208

प्रसन्ना: परितुष्टास्ते गृह्णन्तु बलिकांक्षिण:।

वृक्षेषु पर्वताग्रेषु ये विदिक्षु च संस्थिता:209

भूमौ व्योम्नि स्थिता ये च बलिं गृह्णन्तु तेऽपि च।

वैनायका: क्षेत्रपाला: ये चान्ये बलिकांक्षिण:210

पूषाद्या: पार्षदाश्चैव प्रतिगृह्णन्त्विमं बलिम्।

चण्डाद्या: कुमुदाद्याश्च ये भूता: सर्वदिक्स्थिता:211

आगच्छन्तु पदे सर्वे गृह्णन्तु त इमे बलिम्।

स्वप्नाधिपतिमन्त्रेण हुत्वा चाष्टोत्तरं शतम्212

हेमसूत्रं प्रतिसरं प्रतिष्ठाविधिसिद्धये।

पुण्याहपूर्वं बध्नीयाद्धस्ते देवस्य दक्षिणे213

बालबिम्बं तु संपूज्य तच्छक्तिमपि देशिक:।

समावाह्य महाकुम्भे धान्यराशिषु निक्षिपेत्214

पूर्णाहुतिं च जुहुयु: कुण्डे कुण्डे च मूर्तिपा:।

पद्मोत्पलवदामोदो धूमो हुतभुजो यदि215

रक्तश्वेतस्तथा पीतो धूम: स्याच्छुभदो भवेत्।

ज्वालाश्च दक्षिणावर्ता: शुभं शंसन्ति निश्चितम्216

तूर्यमङ्गलसन्नादै: ब्रह्मघोषैश्च घोषितै:।

स्वापयेत्तां निशां सर्वां यजमानो गुरुश्च तौ217

स्वप्नार्थं दर्भशय्यायां शयीरन् मूर्तिपाश्च ते।

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे

शयनाधिवासादि विधानादयो नाम सप्तविंशोऽध्याय:

****

अष्टाविंशोऽध्याय:

** प्रतिष्ठाविधि: **

श्रीभगवान् -

तत: प्रभाते विमले दृष्टे च रविमण्डले।

पुण्ये मुहूर्ते पुण्यर्क्षे पुण्यवारे तथा तिथौ1

कल्याणदर्शने रात्नावारभेताऽविचारयन्।

प्रतिष्ठां देवदेवस्य दु:स्वप्ने शान्तिमाचरेत्2

एकबेरे वास्तुहोमं कुर्याद् द्वारस्य दक्षिणे।

पार्श्वे च स्थण्डिलं कृत्वा प्रविशेद् गर्भमन्दिरम्3

तन्मध्ये चतुरश्रां वा वृत्तां वा तच्छिलां क्षिपेत्।

हस्तमात्रायतां शुद्धां तावद्विस्तारसंयुताम्4

चतुरावरणां निम्नां गायत्र्या विष्णुपूर्वया।

तयैव वास्तुहोमाग्नौ चरुसर्पि:समुच्छ्रितै:5

जुहुयाद्रत्नविन्यासससिध्यर्थ देशिकोत्तम:।

प्रथमावरणे बीजानष्टौ गर्तेषु निक्षिपेत्6

यवाश्च व्रीहयश्चैव निष्पावाश्च प्रियङ्गव:।

तिलाश्च माषाश्च तथा नीवारा: शालयस्तथा7

वज्रादीनि च रत्नानि द्वितीयावरणे तथा।

वज्रं च मौक्तिकं चैव वैडूर्यं जलजं तथा8

स्फटिकं पुष्यकं चैव चन्द्रकान्तं तथा परम्।

इन्द्रनीलं च पूर्वादिष्वाशासु विनिवेशयेत्9

धातून् तृतीयावरणे तथैव विनिवेशयेत्।

मन:शिलां हरीतालमञ्जनं तदनन्तरम्10

श्यामं च सीसकं चैव सौराष्ट्रं रोचनं तथा।

गैरिकं चाष्टकं लोहान् चतुर्थावरणे पुन:11

गर्तेषु निक्षिपेत्स्वर्णं रूप्यं ताम्रं तथैव च।

अयश्च त्रपुकं चैव कूर्मं कनकनिर्मितम्12

शङ्खं चक्रं च सौवर्णं लोहन्यासोऽयमीरित:।

शालिबीजं पारदं च ब्रह्मरागं च काञ्चनम्13

मध्ये न्यस्येद्गर्तभागे तत: स्त्रीशिलया दृढम्।

श्रीसूक्तेन पिधातव्यं सुधया दार्ढ्यमाचरेत्14

पुण्याहं वाचयेत्पश्चात् वैष्णवैर्मन्त्रवित्तमै:।

स्त्रीशिलापद्ममध्ये तु प्रणवन्यसनं भवेत्15

कर्णिकायां स्वरन्यासं व्यञ्जनन्यसनं दले।

दलेषु शक्तयश्चाष्टौ नवमी कर्णिका भुवि16

** विमलादिशक्तय: **

विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगेति शक्तय:।

प्रह्वी सत्या तथेशानाऽनुग्रहा नवमी स्मृता17

** पिण्डिकापूजनम्**

पिण्डिकां पूजयेत्पश्चाद् गन्धपुष्पादिभि: क्रमात्।

अहतैश्चैव वासोभिर्लक्ष्मीरूपां च पिण्डिकाम्18

प्रच्छाद्य द्वारि चास्त्रस्य न्यासं कृत्वा बहिर्गुरु:।

निर्गत्य शय्यावेद्यर्थं पूजयेद्रत्नवारिणा19

ध्वजतोरणकुम्भस्थ देवता विसृजेत्तत:।

आरोप्य चाग्निं हृदये महाकुम्भं समुद्धरेत्20

मूर्तिकुम्भाँस्तथा चाष्टौ मङ्गलान्यस्त्र कर्करीम्।

गृहीत्वा मूर्तिपा: सर्वे गच्छेयुर्मन्दिरं प्रति21

गलन्तीनिर्गलद्वारि धारया सन्ततोत्थया।

अग्रत: सेचयेन्मार्गं ब्रह्मणानामनुज्ञया22

देवमुत्थाप्य हस्त्यादौ प्रादक्षिण्येन मन्दिरम्।

आचार्यप्रमुखा: सर्वे विशेयुर्मूर्तिपास्तथा23

छत्रध्वजपताकाद्यैर्मङ्गलैरखिलै: सह।

तूर्यवादित्रनिघ षैर्ब्रह्मघोषैश्च घोषितै:24

ब्राह्मणैश्चाप्यनूचानैरधीयानैश्च मूर्तिपै:।

सार्धं गुरु: स्पृशन्न्यासं प्रविशेन्मूलमन्दिरम्25

अर्घ्यपाद्यादिभिर्देवमर्चयेद् द्वारि देशिक:।

अन्त: प्रवेशयेद्देवं पीठिकां च प्रदक्षिणम्26

गत्वा मुहूर्ते संप्राप्ते स्थापयेद्विष्णुमव्ययम्।

"प्रतिष्ठासीति" वै साम्ना देशिको ब्राह्मणै: सह

"आत्वाहार्षमि" त्येतत्सूक्तं च सह मूर्तिपा:।

"ध्रुवा द्यौरि" ति मन्त्रेण पठेयुर्गुर्वनुज्ञया28

आचार्य: पुरत: स्थित्वा सर्वेण स्थापयेद् हरिम्।

पीठमध्यगते गर्ते बिम्बशङ्कुं निवेशयेत्29

ऊर्ध्वलम्बितसूत्रेण पश्येच्च समतां स्थिते:।

पीठिकानालरन्ध्रं च अष्टबन्धेन पूरयेत्30

** अष्टबन्धनद्रव्याणि**

लाक्षां सज्जरसं चैव गुग्गुलं च गुलं तथा।

सर्वेषामर्धतस्तैलं पाचयेन्मृदुवह्निना31

घनचूर्णं मधूच्छिष्टं कुरुविन्दं च गैरिकम्

एकैकम् च समांशेन ग्राह्यं सज्जरसं तथा32

तैलेन पाचितं सार्धमष्टबन्धनमिष्यते।

स्थापयित्वा दृढं तेन पुण्याहमपि वाचयेत्33

** आवाहनम्**

आवाहयेत्ततो देवं तमस: परमव्ययम्।

आनन्दं सर्वगं नित्यं व्योमातीतं परात्परम्34

मरीचिचक्रमध्यस्थं वासुदेवमजं विभुम्।

मूलमन्त्रेण विश्वेशमावाह्य गुरुरात्मवान्35

ब्रह्मरन्ध्रेण विम्बान्त: प्रविष्टं परिचिन्तयेत्।

कुम्भस्थं परमात्मानं प्रतिमायां निवेशयेत्36

मन्त्रन्यासं तत: कुर्यान्मूलमन्त्रेण देशिक:।

याचेत देवं सान्निध्यं परिवारान् प्रकल्पयेत्37

समाराध्य ततो देवं पायसान्नं निवेदयेत्।

** त्र्यहं कवाटबन्धनकारणम्**

प्रच्छाद्य नूतनैर्वस्त्रै: प्रतिमां कम्बलेन वा38

त्रियहं बन्धयेद् द्वारं कवाटेन सुसंस्कृतम्।

देवर्षिपितर: सिद्धा: तथान्ये देवयोनय:39

अर्चन्ति देवं त्रियहम् त्रिरात्रान्ते तु मानवा:।

ब्राह्मणाँस्तोषयेद्वित्तै: भोजनैश्च गवादिभि:40

चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्नपनं प्रातरिष्यते।

तद्दिने ध्वजमुत्थाप्य प्रारभेत महोत्सवम्41

एकबेरे विधिरयं कथित: कमलासन।

** बहुबेरविधि: **

बहुबेरविधानं चेत् कर्माद्यर्चां समुद्धरेत्42

महाकुम्भं च तत्काले मङ्गलान्यष्ट देशिक:।

ऋत्विग्भि: सह विद्वद्भिर्भक्तैर्भागवतैरपि43
उद्धृत्य चास्त्रकरकमग्रे गच्छेद् गुरु: स्वयम्।
अनुधारापथेनैव देवागारं प्रवेशयेत्44
प्रतिमाचार्ययो: कश्चिन्न गच्छेदन्तरा पथि।
द्वारदेशे तु संप्राप्ते दद्यात्पाद्यं च कौतुके45

** कर्मार्चादीनां स्थाननिर्देश: **

कर्मार्चामर्चनापीठे नृसूक्तेन निवेशयेत्।
उत्सवाद्यर्थबिम्बानि पार्श्वयोर्विनिवेशयेत्46
कर्मार्चां स्थापयेद्ब्राह्मे वामे तु मुखकौतुकम्।
तीर्थ स्नपनबिम्बं वा उत्तरे स्थापयेद्गुरु:47
शयनोत्थानबिम्बं च बलिबिम्बं च दक्षिणे।
लौहिकीं लोहजं बिम्बं स्थापयेदिष्टभूमिषु48
धारावशिष्टं यत्तोयं तच्छरावे विनिक्षिपेत्।
शलकामात्रया चैव धारयाऽच्छिद्रया पुन:49
परित: परिषेकं च विदध्यान्मूलविद्यया।
धान्यराशिषु कुम्भाँश्च विन्यस्यावाहयेद्धरिम्50
आवाहनं मूलबेरात्कर्माद्यर्चासु कल्पयेत्।
मुहूर्ते शोभने प्राप्ते देशिक: कमलासन51
पुरतो मूलबेरस्य बद्धपद्मासनस्थित:।
प्राणानायम्य शुद्धात्मा ध्यायेद्ब्रह्म सनातनम्52

** ध्यानप्रकार: **

वासुदेवमजं शान्तमुज्वलं सन्ततोदितम्।
अनादिमध्यनिधनमेकं चाप्यचलं स्थिरम्53
चिद्घनं परमानन्दं तमस: परमव्ययम्।
ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेज:समन्वितम्54
आपादपाणिमस्पृश्यमचक्षु:श्रवणादिकम्।
सर्वत्र करवाक्पादं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्55
गतागतविनिर्मुक्तं रविकोटिसमप्रभम्।
चैतन्यं सर्वगं नित्यंव्योमतीतं तदद्भुतम्56
चित्सामान्यं जगत्यस्मिन्मूल मन्त्रात्मकं परम्।
एवंविधं सदाविष्णुमाह्लादं प्रणवात्मकम्57
तं नियुज्य महाविष्णुं मतं विष्णौ निवेशयेत्।
विष्णुं च हृदये पद्मेसमावाह्यार्चयेत्क्रमात्58
समावाह्य श्रिया पश्चान्मंत्रेण पुरुषात्मना।
अञ्जलिस्थे तत: पीठे ध्यायेद्विश्वात्मना गुरु:59
तेजोनिदानमध्येयं नारायणमजं विभुम्।
निवृत्तिमन्त्रमुच्चार्य प्रतिमायां निवेशयेत्60
ब्रह्मरन्ध्रेण मार्गेण प्रविष्टं प्रतिमाकृतौ।
व्याप्य स्थितं स्मरेत्सर्वमन्त्रेण कमलासन61

** कुम्भगतशक्तीनां देवे योजनम्**

महाकुम्भगतां शक्तिं देवेन सह योजयेत्।
मूर्तिकुम्भगताँश्चापि तथा बाले च कौतुके62
या शक्तिस्तां च देवेन योजयेत्प्रतिमात्मना।
ब्रह्मरन्ध्रं च तारेण पिदध्यात्प्रतिमात्मन:63
आत्मनोऽभिमुखं कुर्यात्पुण्डरीकाक्षविद्यया।
प्रणम्य किञ्चिदुत्थाय दर्शयेत्स्वागतं गुरु:64

** न्यासविभेद: **

मन्त्रन्यासं तत: कुर्यान्मूलमन्त्रेण देशिक:।

स्थितिन्यास: स्थितौ कार्य: सृष्टिन्यासस्तथासने
शय्यायां संहतिन्यास: संहारशयनं यदि।

सृष्टिन्यासो भवेत्सृष्टिशयने कमलासन66

भोगे योगे च शयने स्थितिन्यास: प्रशस्यते।

विश्वरूपे स्थितिन्यास: यानारूढे त्रयं भवेत्57

स्थितिन्यासोऽथवा कार्य: सर्वत्रैवासनादिषु।

श्रियादीनां च देवीनां ब्रह्मादीनां तथैव च68

महाकुम्भजलेनैव प्रोक्षयेत् स्वस्वविद्यया।

सृष्टिश्च सर्गन्यसनं न्यासो रुद्रस्य संहति:69

श्रियादीनां तथान्येषां षडङ्गन्यासमाचरेत्।

महाकुम्भं समुद्धृत्य देशिको मूर्तिपै: सह70

प्रोक्षणं तज्जलै: कुर्याच्चण्डादेरपि तत्क्षणे।

बलिपीठे क्षिपेत्तोयं अवशिष्टं गुरु: स्वयम्71

महानसाग्निकुण्डे च तथाधिश्रवणेषु च।

तथा च गार्हपत्याग्निं स्थापयेच्छास्त्रवर्त्मना72

** सान्निध्यप्रार्थना**

देवपार्श्वं समासाद्य दण्डवत्प्रणमेत् क्षितौ।

गाथामुदीरयेदेनां रचिताञ्जलिसंपुट:73

यजमानेन सहित: प्रह्वस्तिष्ठन् गुरु: स्वयम्।

भक्तवत्सल भक्तानामभिप्रेतार्थसाधक74

प्रार्थये त्वामहं देव मदनुग्रहकाम्यया।

सन्निधत्स्व चिरं स्थाने कल्पिते श्रद्धया मया75

प्रसीद देव देवेश पूजामपि गृहाण मे।

ग्रामस्य राज्ञो राष्ट्रस्य प्रजानामिन्दिरावर76

देहि पुष्टिं च तुष्टिं च गतिं च परमां तथा।

इति विज्ञाप्य देवाय देशिकस्तन्त्रपारग:77

** यजमानेन भगवते सर्वस्वसमर्पणम्**

मधुपक पचारान्ते गुर्वनुज्ञापुर:सरम्।

दद्याद्गोभूसुवर्णादि यथा वित्तानुसारत:78

देवस्य दक्षिणे हस्ते तोयपूर्वं यथाविधि।

भक्तिनम्रेण शिरसा पूजोपकरणानि च79

आत्मानं पुत्रपौत्रादि दारान् हस्त्यादि वाहनम्।

दासीदासं च सर्वस्वं दद्याद्देवस्य पादयो:80

जीवाजीवधनैर्देवो दत्तैराराध्यते यथा।

यजमानेन सर्वस्वै: भगवान् पुरुषोत्तम:81

तथा भागवतं सर्वैर्धनैराराधयेत्सदा।

स्थापको देवदेवस्य य: पूव देशिकोत्तम:82

तेनैवाराधनं कार्यं तद्वंशैरपि निर्गुणै:।

पूजा प्रीतिकरी सैव देवस्य कमलासन83

वित्तानुसारतो विद्वान् कल्पयेद्ग्रामसंपदम्।

अथवा विभवेनैव यजमान: प्रकल्पयेत्84

आदौ विभूतिविस्तारो यादृश: परिकल्पित:।

सङ्कोचमन्तरेणैव कुर्यात्तादृशसंपदम्85

देवभृत्यनुसारेण रक्षेद्देवोपजीविन:।

न क्लेशयेद्भागवतान् तथैव परिचारकान्86

प्रतिष्ठान्ते च देवस्य तूर्यैर्नानाविधैरपि।

घोषयेत्सर्वतो दिक्षु ब्रह्मघोषैश्च घोषयेत्87

नृत्तैर्गेयश्चै विविधै: स्तोत्रैर्नानाविधैरपि।

तोषयेद्देवदेवेशमुपचारै: पृथग्विधै:88

चतुर्विधं तथा वान्नं निवेद्य विधिपूर्वकम् ।
नित्याग्निं च प्रतिष्ठाप्य कुण्डे च चतुरश्रके89
हुत्वाग्नौ समिदाज्यान्नैः मूलेन प्रणवादिना ।
पूर्णाहुतिं ततो हुत्वा तत्तदावरणेषु च90
बलिपीठानि संस्कृत्य प्रतिष्ठाप्य यथाक्रमम् ।
तेषु नित्यं बलिं दद्याद्भूतानां च यथाक्रमम्91

** बहुबेरविधाने कवाटबन्धननिषेधः **

बहुबेरविधाने तु कवाटं न च बन्धयेत् ।
देवर्षिपितरः सिद्धास्स्तुवाना देवयोनयः92
अर्चन्ति देवं त्रियहं त्रिरात्रान्ते तु मानवाः ।
ब्राह्मणांस्तोषयेद्वित्तैः भोजनैश्च गवादिभिः93
चतुर्थे दिवसे प्राप्ते स्नपनं परिकल्पयेत् ।
उत्तमत्रितये वापि मध्यमत्रितयेन वा94
कलशैः स्नापयेद्देवं चतुःस्थानार्चनं भवेत् ।
उत्सवं कारयेदन्ते ध्वजारोहणपूर्वकम्95
आचार्यं पूजयेत्तस्मिन् प्रतिष्ठादिवसे प्रभुः ।
सुवर्णकुसुमैर्वस्त्रैर्नूतनैरङ्गुलीयकैः96
केयूरहारवलयैः उपवीतोत्तरीयकैः ।
क्षेत्रारामगृहैर्वित्तैः जीवाजीवधनैस्तथा97
दासीदासेन च तथा हस्त्यश्वशिबिकादिभिः ।
एवं प्रकारैरन्यैश्च तोषयेद् गुरुमात्मवान्98
आत्मानं पुत्रपौत्रांश्च देवे तद्वन्निवेदयेत् ।
मातृत्वेन पितृत्वेन बन्धुत्वेन गुरूत्तमम्99
सखात्मत्वेन संभाव्य प्रणम्य च पुनः पुनः ।

सहस्रं धेनवो देयाः दक्षिणा गुरवे तदा100
सहस्रनिष्कमथवा दक्षिणा चोत्तमोत्तमा ।
तदर्धामध्यमा ज्ञेया तदर्धा चाधमा मता101
अथवा दक्षिणा देया शतं हेम्नामनुत्तमम् ।
दशनिष्कमशक्तस्तु तदर्धं पादमेव वा102
यथावित्तानुसारेण दक्षिणा परिकीर्तिता ।
कर्मणां कर्षणादीनामङ्गत्वेन यदाहृतम्103
तदिष्टशिष्टं सकलं गुरोरेव धनं भवेत् ।
ऋत्विजामपि सर्वेषां तथाम्नायेष्वधीतिनाम्104
ब्राह्मणानां च विदुषां भक्तानां पुरुषोत्तमे ।
तथैकायननिष्ठाणां द्विषट्कनियतात्मनाम्105
वासुदेवैकनिष्ठानां निषन्मार्गविदामपि ।
यतीनां ब्रह्मचारीणां वनस्थाश्रमवासिनाम्106
अन्येषां विष्णुभक्तानां अस्मिन्नर्थेऽनुयायिनाम् ।
विष्णुकर्मरतानां च सदस्यानां च दक्षिणा107
देया गोभूहिरण्यादिरूपा वित्तानुसारतः ।
कालज्ञानां तथा नृत्तगीतवाद्यादि कुर्वताम्108
यथार्हं वित्तवासोभिः कुर्यात् तृप्तिं यथेप्सिताम् ।
गुरुः पात्रं समानीय हेमादिद्रव्यनिर्मितम्109
प्रक्षाल्य विष्णुगायत्र्या धान्यराशौ स्वमन्त्रतः ।
देवस्य पुरतः स्थाप्य पूरयेद्गन्धवारिणा110
अष्टाक्षरेणाभिमन्त्र्य षडर्णेन द्विरष्टकम् ।
पञ्चोपनिषदैर्मन्त्रैरावाह्यात्मगतं विभुम्111
प्रणवेन समभ्यर्च्य गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।

ततः कर्तारमाहूय विशुद्धं देवसन्निधौ112

ते देवाभिमुखं स्थाप्य प्रणतं विनयान्वितम्।

साधितार्घ्यजलात्तस्मात्सार्घ्यतोयं प्रसूनकम्113

तस्य हस्ते प्रपूर्याथ इमां गाथामुदीरयेत्।

त्वया विना न मे किञ्चिन्मां विना तव कस्तथा114

तस्मान्मामात्मसात्कर्तुं प्रसीद परमेश्वर।

भूमौ स्खलितपादानां भूमिरेवाऽवलम्बनम्115

त्वय्येव प्रतिपन्नानां त्वमेव शरणं विभो।

इति विज्ञाप्य देवेशमाचार्यः स्वस्थमानसम् 116

द्वादशाक्षरमुच्चार्य भगवत्पादपङ्कजे।

निवेद्य कर्तुरात्मानं सार्घ्यपुष्पपुरःसरम्117

त्रिकृत्वः प्रणमेद्देवं निवेद्यात्मानमव्यये।

स तेनाऽनुगृहीतः सन् संयायाद् गुरुणा बहिः118

** गुरुपूजा**

नमस्कृत्वा गुरुं देवं कृतकृत्येन चेतसा।

तं गुरुं यानमारोप्य तूर्यघोषपुरःसरम्119

नीत्वा प्रदक्षिणम् ग्रामं स्वगृहे सन्निवेशयेत्।

** देवप्रतिष्ठायाः फलम्**

य इत्थं स्थापनं कुर्याद्देवदेवस्य शार्ङ्गिणः 120

स याति परमं स्थानमक्षयं कमलासन।

पुनाति वंशजांश्चैव पुरुषानेकविंशतिम्121

निष्कामा ये तु सदने पुरुषाः पुरुषोत्तमम्।

स्थापयन्ति फलं तेषामपुनर्भवलक्षणम्122

सकामानां तु मर्त्यानां पुनरावृत्तिलक्षणम्।

स्वर्गादि तत्तद्भोक्तव्यमारम्भे तत्तदिष्यते123

ब्रह्महत्यादिपापानामन्येषां निष्कृतिर्मता।

उपकुर्वन्ति ये मर्त्याः वाङ्मनःकायकर्मभिः124

आवृत्तिलक्षणं तेषां फलं स्वर्गादिरिष्यते।

श्रियादीनां च देवीनां देवेन सह कल्पने125

नोद्वाहकर्म कर्तव्यं पृथक् चेत्स्थापनं तयोः।

उद्वाहकर्म शास्त्रोक्तं कुर्यादङ्कुरपूर्वकम्126

भक्तिशक्तिवशाद्देवं यथावित्तानुसारतः।

यथा च स्थापना भक्तैः सा स्मृताऽनुग्रहा इति127

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे
प्रतिष्ठाविधिर्नाम अष्टाविंशोऽध्यायः।

****

एकोनत्रिंशोऽध्यायः

** मीनादि दशमूर्तिप्रतिष्ठाविधिः **

श्रीभगवान् -

मीनादि दशमूर्तीनां अधुना स्थापनं प्रति।

विशेषः कथ्यते ब्रह्मन् उपस्थानादिलक्षणः1

** मीनमूर्तिः **

साम्ना च वारुणेनैव सूक्तेन पुरुषात्मना।

स्थापयेन्मीनवपुषं वासुदेवमनामयम्2

आवाह्य तस्मिन् देवेशं उपतिष्ठेन मन्त्रवित्।

मीनात्मने नमस्तुभ्यं वेदरक्षाविधायिने3

प्रलयार्णवदुर्वारवारिपूरविहारिणे।

वारुणेनैव सूक्तेन यथाष्टाक्षरविद्यया4

स्थापयित्वा महाकुम्भं तस्मिन्नावाहयेद्धरिम्।

उपतिष्ठेत् कर्मान्ते गाथया वक्ष्यमाणया5

तुभ्यं नमस्क्रियां कुर्म: कूर्मरूपाय वेधसे।

धारिणे मन्दरस्याद्रे: विबुधानन्ददायिने6

** वराहमूर्ति: **

स्थापयित्वा च वाराहीं मूर्तिमावाहयेद्धरिम्।

क्रोडात्मने नमस्तुभ्यं यज्ञरूपाय वेधसे7

दंष्ट्राग्रविधृताशेषधारिणे धरणीधर।

** नृसिंह: **

नृसिंहरूपिणं देवं स्थापयेद्देशिकोत्तम:8

युञ्जीतेत्यनुवाकेन समावाह्य जनार्दनम्।

गाधामुदीरयेदेनां कर्मान्ते देशिकोत्तम:9

निशातनखदम्भोलिदलितासुरवक्षसे।

दर्शिताश्रितवात्सल्यनृसिंहवपुषे नम:10

** वामन: **

युञ्जन्तीत्यनुवाकेन स्थापयित्वा च वामनम्।

तस्मिन्नावाह्य देवेशमुपतिष्ठेत देशिक:11

बलिद्विषे नमस्तुभ्यं यज्ञरूपाय वेधसे।

वामनाय महामायावञ्चिताशेषमानव12

** जामदग्न्य: **

जामदग्न्यं नृसूक्तेन स्थापयित्वा जनार्दनम्।

गाथया चोपतिष्ठेत प्राञ्जलि: प्रणत: स्थित:13

त्रि:सप्तकृत्व: क्षत्राणां निहन्त्रे तिग्मतेजसे।

नमस्तुभ्यं भगवते परश्वथविधारिणे14

** श्रीराम: **

रामं च सह वैदेह्या सहितं लक्ष्मणादिभि:।

स्थापयेत्कालभेदेन यद्वा स्थापनमाचरेत्15

रामं पुरुषसूक्तेन स्थापयित्वा यथाविधि।

गाथया चोपतिष्ठेत रामं रघुकुलोद्भवम्16

नमस्तुभ्यं भगवते राघवाय महात्मने।

रावणादिजगद्वैरिनिबर्हणमहौजसे17

राममूर्तिं प्रतिष्ठाप्य परिवारात्मना तत:।

वाय्वादिदेवतनयान् हनूमत्प्रमुखान् पुन:18

तत्तद्देवा: समभ्यर्च्य स्थापयेत्तद्वदेव तान्।

विभीषणं गुहं चैव पृथगेव हि देवता:19

स्थापयेद्विश्वमन्त्रेण रामप्रीतिकरावुभौ।

भरतं कल्पयेत्प्राच्यां दक्षिणे जानकीं पुन: 20

प्रतीच्यां जाम्बवन्तं च उत्तरे लक्ष्मणं तथा।

सुग्रीवं चाग्निकोणे तु नैरृत्यां तु विभीषणम्21

वायव्ये तु नलं न्यस्येत् ऐशान्ये शत्रुमर्दनम्।

वसिष्ठाद्यृषिमुख्यानां द्वितीयावरणे स्थिति:22

तृतीयावरणे पश्चाल्लोकपालान् प्रकल्पयेत्।

विष्वक्सेनपदे नीलं गुहं वा तत्र कल्पयेत्23

स्थाने खगाधिराजस्य हनूमन्तं प्रकल्पयेत्।

राघवस्यार्चनायां तु विशेषोऽयं प्रकीर्तित:24

खगेशं मारुतिं वापि लिखित्वा ध्वजमुद्धरेत्।

उत्सवे तु विशेषोऽयमीरित: कमलासन25

** बलराम: **

रामस्य रौहिणेयस्य प्रतिष्ठा च यथापुरम्।

उपस्थाने विशेषोऽस्ति श्रूयतां स च कथ्यते26

बलिने बलभद्राय हलस्फुरितबाहवे।

तुभ्यं मूलेव महती भूमिर्येन शिरोद्धृता27

** श्रीकृष्ण: **

वसुदेवसुतस्यापि स्थापनं वासुदेववत्।

वृष्णिवर्याय कृष्णाय नमस्तुभ्यं मधुद्विषे28

भूभारभूतकंसादिमहासुरनिघातिने।

सत्यभामादिदेवीनां स्थापनोद्वहनादिकम्29

श्रीभूम्योरिव कर्तव्यं विशेषोऽस्ति न कश्चन।

** कल्कि: **

कल्किविष्णुप्रतिष्ठापि यथापुरमुदीरिता30

उपतिष्ठेत कर्मान्ते गाथया स्तुतिरूपया।

म्लेच्छानामपि संहर्त्रे साधूनां स्थितिहेतवे।

नमस्तुभ्यं भगवते भूसुरान्वयजन्मने31

** मीनादिमूर्तीनां षोडशन्यासनिषेध: **

नेष्यते षोडशन्यासो मीनादिदशमूर्तिषु32

शिलामयादिमूर्तीनां वर्णैश्चित्रविधिर्यदि।

जलाधिवासनाद्युक्तं कृत्वा सर्वमशेषत:33

निर्मिते चित्रकरणे कुर्यादावाहनादिकम्।

ध्रुवबिम्बस्थिते: पश्चात्कर्माद्यर्चास्थितिर्यदि34

सिद्धान्तभेदबिम्बानां पृथक्छयनमिष्यते।

अभेदे वेदिका शय्या सहैव स्याच्चतुर्मुख35

नेष्यते षोडशन्यासो लोहजे जङ्गमे पुन:।

आवाहनं मूलबेरात्कर्माद्यर्चासु कल्पयेत्36

कर्मार्चां स्थापयेद्ब्रह्मन् याम्ये तु मम कौतुकम्।

तीर्थस्नानादिबिम्बं वा उत्तरे स्थापयेद् गुरु:37

शयनोत्थानबिम्बं च बलिबिम्बं च दक्षिणे।

लौकिकं लोहजं बिम्बं स्थापयेदिष्टभूमिषु38

यद्वोद्वहनबिम्बानि स्थापयेद् द्वारपार्श्वयो:।

मण्डपे वाऽभिषेकार्थे दक्षिणाभिमुखानि च39

जलाधिवासने साक्षादयोग्यानां चतुर्मुख।

चित्रभासार्धचित्रादिप्रतिमानां यथायथम्40

छायाधिवासनं कुर्यात्स्नानं चादर्शमण्डले।

वेद्यां शयनमन्येषां कूर्चद्वारेण कल्पयेत्41

अवशिष्टं यथापूर्वं सकलं परिकल्पयेत्।

नेष्यते षोडशन्यासश्चतुर्थस्नपनं तथा42

** वटपत्रशायी **

मायामयमहावृक्षन्यग्रोधदलशायिन:।

देवस्य स्थापनविधौ विशेष: कथ्यतेऽधुना43

गभ दवसितद्वारि लिखित्वोपरि वारिधिम्।

तत्र न्यग्रोधवृक्षस्य दले कोमलरूपिणम्44

श्यानं बालवपुषं श्यामलं कमलेक्षणम्।

मार्कण्डेयं महीं देवीं कारयेत्पादपार्श्वयो:45

एवं विलिखिते बाले बालपर्यङ्कशायिनि।

चित्राभासोक्तविधिना स्थापयेद्गुरुरात्मवान्46

देवेन देव्यौ युगपत्प्रतिष्ठायां यथापुरम्।

सहैव शयनं वेद्यां कालभेदे तु तत्पृथक्47

** कुण्डभेदा: **

कुण्डां सरसिजाकारं प्राच्यां चापं तु दक्षिणे।

वृत्तं तु पश्चिमे भागे योन्याकारमुदक्तथा48

कुन्डे विशेष: कथित: स्नपनं च तयो: पुन:।

** श्रियादय: **

श्रीसूक्तेन श्रियं देवीं भूसूक्तेन भुवं तथा49

स्नापयेदर्चनं चापि तयोस्ताभ्यां च शाययेत्।

प्रागादितोरणे पूज्या बलाकिन्यधिदेवता50

वनमालिन्यथो तत्र समाराध्य विभीषिकाम्।

शाङ्करी देवता पश्चात् द्वारकुम्भेष्वनुक्रमात्51

देवताद्वन्द्वयजनं प्रतिष्ठादीन् समर्चयेत्।

प्रथमं तदनु श्रद्धां कान्तिं च तदनन्तरम्52

क्रियां सृष्टिं च पश्चात्तु क्षमां वृद्धिं च देवताम्।

प्राच्यादिषु पताकासु देवताद्वन्द्वमर्चयेत्53

धृतिं च लज्जं च पुरो जया मायाद्वयं तत:।

सावित्रीं च क्षमां च द्वे शुद्धां श्रद्धामनन्तरम्54

लक्ष्मी: सरस्वती चैव पुष्टिस्तुष्टिश्च शक्तय:।

प्रागादिहोमकुण्डेषु होतव्या: प्रोक्तवर्त्मना55

वागीश्वरी क्रिया कीर्तिर्लक्ष्मी: सृष्टिस्तथैव च।

प्रह्वी सत्या तथा ब्राह्मी यष्टव्या: कलशेष्विमा:56

महाकुम्भे श्रियं देवीं यजेत् कमलासन।

षोडशन्यासरहितं शेषं प्राग्वत्समाचरेत्57

अस्वातन्त्र्ये विधिर्ह्येष स्वातन्त्र्ये त्वभिधीयते।

ग्रामे वा नगरे वापि पट्टणेवालयेऽपि वा58

श्रियं स्थानं विधातव्यं ग्रामाद्यभिमुखं यथा।

तुष्टिं पुष्टिं च सावित्रीं वाग्देवीं च चतुर्मुख59

विमानस्य चतुर्दिक्षु दिङ्मूर्ती: परिकल्पयेत्।

कोणेषु वैनतेयं वा सिंहं वापि यथारुचि60

दिव्ये भागेऽथवा ब्राह्मे प्रतिच्छायां शिलादिभि:।

स्थापयेत्परिवारांश्च द्वारपार्श्वे यथाक्रमम्61

चण्डीं चैव प्रचण्डीं च प्रथमद्वारपार्श्वयो:।

ततोऽर्धमण्डपद्वारे दक्षिणे च बलाकिनीम्62

वनमालामुदीचीने गोपुरे प्रथमे पुन:।

विभीषिकां शाङ्करीं च दक्षिणोत्तरपार्श्वयो:63

द्वितीयगोपुरद्वारे शङ्खपद्मनिधी उभे।

तृतीये गोपुरद्वारे नलकूबरजृम्भलौ64

चतुर्थे गोपुरद्वारे दक्षिणे शिबिकुण्डलौ।

उत्तरे माणिभद्रं च कल्पयेत्कमलासन65

जया च विजया चैव पश्चिमद्वारपालिके।

सुमुखीं स्थापयेद्विष्वक्सेनस्थाने चतुर्भुजाम्66

वेत्रहस्तां दक्षिणेन तर्जनीं चापि कुर्वतीम्।

अपराभ्यां धारयन्तीं पद्मं पीतनिभं तथा67

स्थापयेद्वैनतेयं च प्रासादमुखमण्डपे।

आदिमूर्तेरिव भवेत् परिवार प्रकल्पनम्68

अन्यासामपि देवीनां स्वातन्त्र्ये विधिरीदृश:।

चतुर्थस्नपनं कुर्यादुत्सवं चापि देववत्69

देवीनां च श्रियादीनां इत्थं य: स्थापको नर:।

सर्वान् कामानवाप्नोति परत्रेह च मोदते70

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे मीनादिप्रतिष्ठाविधिर्नाम एकोनत्रिंशोऽध्याय:

****

त्रिंशोऽध्याय:

** श्रियादीनां पाणिग्रहण विधि:**

श्रीभगवान् -

अथ श्रियादिदेवीनां पाणिग्रहणमुच्यते।

सर्वकल्याणजननं सर्वदु:ख विनाशनम्1

आयुर्वृद्धिकरं नृणां अभिप्रेतार्थ साधकम्।

यथोक्तदिवसे कुर्यादङ्कुराणां समर्पणम्2

उद्वाहदिवसे प्राप्ते मुहूर्ते देशिकोत्तम:।

पृथक् देवस्य देव्याश्च बध्नीयात्कर्मकौतुकम्3

आच्छाद्यानाहतक्षौमं सोत्तरीयं प्रसाधितम्।

आरोप्य शिबिकां ग्रामं प्रादक्षिण्येन तां नयेत्4

वैवाहिकं च सदनमालयं वा प्रवेशयेत्।

आराध्य देवमर्घ्याद्यैरानीय स्थण्डिलेऽनलम्5

प्रवेश्यान्तर्गृहे देवमासने विनिवेशयेत्।

अभ्यर्च्य च हरिं तत्र देवीं नूतनवाससा6

"युवा सु" इति मन्त्रेण परिधाय प्रदक्षिणम्।

भूषयेच्च श्रियं देवीं पुष्पैराभरणैस्तथा7

देवीं देवेन युञ्जीत प्रणवेन गुरु:स्वयम्।

दद्याच्च देवीं देवाय वारिपूर्वं यथाविधि8

यजमान: सुवण र्वीं गवादिसहितां तथा।

स्वगोत्रनाम्ना कथितां इमां श्रियमनुत्तमाम्9

तत: पाणिगृहीतां तां देवीं देवं च मन्दिरात्।

नीत्वा वैवाहिकं स्थानमुत्तराशामुखो गुरु:10

क्रमेणाधारहोमादीन् कुर्याद्विध्युक्तवर्त्मना।

समिधं च नृसूक्तेन जुहुयात् षोडशाहुती:11

चरुणा विष्णुगायत्र्या चतुर्विंशाहुतिर्भवेत्।

श्रीसूक्तेन घृतं हुत्वा भूम्याश्च युगपद्यदि12

उभयोश्च विधातव्यं पृथगेवाङ्कुरादिकम्।

उभयोरेककर्तृत्वे प्राप्ते पङ्कजसंभव13

तत्रापि पृथगेवाभ्यां वैवाहिकमथाचरेत्।

एककाले क्रियां तिष्ठेत्पर्यायाद्भिन्नमाचरेत्14

आनुपूर्व्यवशेनैव विभक्तं स्याद्यथा तथा।

यद्वा मुहूर्तभिन्ने तु भिन्नं वैवाहिकं भवेत्15

मुहूर्ते यौगपद्ये चेदानुपूर्व्यात्क्रियां नयेत्।

श्रीभूम्योर्भिन्नकर्तृत्वे यौगपद्योद्वहो यदि16

तत्रापि विधिरेवं स्यादुभाभ्यां विधिरेव हि।

यौगपद्योद्वहे देवे सकृत्प्रतिसरं भवेत्17

एकाग्नौ वा प्रकर्तव्यं भिन्नाग्नौ वा यथारुचि।

उल्लेखनादि प्राक्तन्त्रं प्राक् क्लृप्तमकृतं न च18

प्रतिव्यक्ति क्रियां सर्वां पृथगेव समाचरेत्।

पूर्वं श्रियै ततो भूम्यै पर्यायेण क्रियां नयेत्19

समिधो मूलमन्त्रेण जुहुयात् षोडशाहुतीः।

चरुणा विष्णुगायत्र्या चतुर्विंशाहुतिर्भवेत्20

घृतं पुरुषसूक्तेन भूमिसूक्तेन वा पुनः।

लाजहोमं तथा वह्नेः प्रदक्षिणमनुक्रमात्21

कृत्वा सर्वमशेषेण लाजशेषं गुरुः स्वयम्।

प्रणवेन सकृद् हुत्वा पञ्चवारुणिकैस्ततः22

पञ्चोपनिषदैर्मन्त्रैर्द्वादशाक्षारविद्यया।

पूर्णाहुत्यन्तमखिलं कृत्वा विप्रांश्च तोषयेत्23

अर्घ्याद्यैरर्चयेद्देवं घृतारोपणमाचरेत्।

घृतं दूर्वाङ्कुरं पात्रे चन्दनं शालितण्डुलम्24

कराभ्यां सर्वमादाय सर्वे चैव सभासदः।

देवस्य देव्याश्चाङ्गेषु क्षिपेयुरिति मङ्गलम्25

घृतं सुशोभनमिति सिञ्चेयुः पादयोस्ततः।

कट्यां सुभद्रमित्युक्त्वा मूर्ध्नि चैव सुमुङ्गलम्26

एवं दूर्वादिसकलं क्षिपेयुरनुपूर्वशः।

मधुपर्कं प्रदद्याच्च रसेनास्मीति चोच्चरेत्27

लक्ष्मीपतिं च हाराद्यैरलङ्कारैः प्रसाधयेत्।

माल्यानुलेपनैश्चापि यथार्हैरपि पूजयेत्28

धेनुं च दद्याद्गुरवे यजमानः प्रणामवान्।

आचार्याय यथावित्तं प्रदद्यादात्मनः प्रियम्29

नीराजनविधावन्ते निक्षिपेद्दिक्षु पिण्डिकाः।

अन्यच्च मङ्गलं सर्वं कुर्याल्लौकिकवर्त्मना30

श्रीभूमिसहितं देवं कुर्याद् ग्रामप्रदक्षिणम्।

आरोप्य मण्डपे देव्यौ देवं राजवदाचरेत्31

महाहविर्निवेद्यान्ते ब्राह्मणानपि भोजयेत्।

दिवसे दिवसे कुर्यात्स्नानपूर्वकमुत्सवम्32

चतुर्थ्यापररात्रे तु शेषहोमं समाचरेत्।

समिदाज्यचरुप्रायैरष्टोत्तरशताहुतीः33

जुहुयान्मूलमन्त्राभ्यां पञ्चोपनिषदैरपि।

दिने तु पञ्चमे देवं तैलेनाभ्यञ्जयेद्धरिम्34

श्रीभूमिसहितं देवं स्नापयेद्विधिपूर्वकम्।

महाहविर्निवेद्यान्ते ग्रामे कुर्यान्महोत्सवम्35

तत्र श्रीभूमिसहितं प्रत्यहं मन्दिरेऽर्चयेत्।

देवीनामितरासां च विवाहविधिरीदृशः36

जामदग्न्यादिदेवीनां विवाहः स्मार्तवर्त्मना।

** मण्डपादि प्रतिष्ठाविधिः **

विवाहमण्डपादीनां प्रतिष्ठाविधिरुच्यते37

प्रासादस्याग्रतः पृष्ठे पार्श्वयोर्वा यथारुचि।

वेदिं कुर्याच्चतुर्हस्तां हस्तोच्छ्रायां मनोहराम्38

कुण्डानि परितो वेद्या अष्टौ चत्वारि वा पुनः।

तोरणद्वारकलश ध्वजादीनि यथापुरम्39

कृत्वा दिङ्मूर्तिनयनान्युन्मील्य च यथाविधि।

आशामूर्तिं विमानं च दर्पणे स्नापयेद्गुरुः40

राजा चेद्यजमानः स्यात्पात्राणि कलशानि च।

हैमराजतताम्राणि यद्वा कार्याणि नान्यथा41

ब्राह्मणादिषु वर्णेषु यजमानेषु पद्मज।

मृण्मयान्यपि पात्राणि यथाविभवविस्तरम्42

वासोभि: शोभनैर्धामच्छादयेदहतैस्तत: ।

वेदिमध्ये विनिक्षिप्य शालिभारान् यथोदितान्43

तण्डुलाँश्च तिलान् सर्वान् पूव क्तपरिमाणकान् ।

उपरिष्टाच्च विन्यस्य महाकुम्भं हिरण्मयम्44

मूर्तिकुम्भाँश्च परितस्तन्मयानष्ट निक्षिपेत् ।

हेमनिष्कप्रमाणं च प्रतिकुम्भं विनिक्षिपेत्45

नवरत्नं च सूत्रादिवेष्टितेषु यथायथम् ।

अर्चयित्वा च तानष्टमङ्गलानि विनिक्षिपेत्46

मूर्तिहोमं च जुहुयान्महाकुम्भे निवेदनम् ।

चतुर्विधस्य हविष: तथान्यदपि पूर्ववत्47

** मन्दिराङ्गनां ध्यानप्रकार: **

शोधिते सदने तस्मिन् शोषणालेपनादिभि: ।

ध्यायेद्रत्नस्थलं धाम तप्तहेमविनिर्मितम्48

तत्र जीवमपि ध्यायेद्व्यापकं तदुपाधिकम् ।

बुद्धिं च पिण्डिकां पादान् अहङ्कारं तथैव च49

पादौ पादशिलाजङ्घे गर्भगेहं तथोदरम् ।

स्तम्भान् बाहून् कटिंचापि तथैव कटिमेखलाम्50

जिह्वा कर्णं तथा नेत्रं प्रतीपद्याश्च मेहनम् ।

अपानं जलनिर्याणं नासिका नासिका मता51

गवाक्षमक्षि ग्रीवा च ग्रीवान् स्कन्धान् कपोलकौ ।

शिरश्च कलशं मांसं प्रलेपं स्पर्शनं सुधाम्52

अस्थीनि च शिलान्तस्था: स्नायुर्दारुशिखाध्वजान्

केशरोमाणि कूर्चं च ध्यायेद्धाम पुमाकृतिम्53

हुत्वा हुत्वा च शक्तीनां न्यसनं सदने हरे: ।

पूर्णशक्तिं प्रकृत्याख्यामुपाने हि विनिक्षिपेत्54

शान्तिं जगत्यां कुमुदे पृथिवीं तदनन्तरम् ।

वागीश्वरीं गले चैव पट्टिकायां मतिं तथा55

पञ्चाङ्गकल्पने शक्तिन्यसनं समुदाहृतम् ।

द्वादशाङ्गे तु सदने शक्तिं कीर्त्यभिसंज्ञिताम्56

महत्यां पट्टिकायां च गले पुष्टिमनन्तरम् ।

महीं च वाजने वेद्यां तुष्टिं सृष्टिं तथाऽङ्घ्रिषु57

मायात्मिकां कपोतेषु भूतमालासु मोहिनीम् ।

द्वादशाङ्गे विमाने तु शक्तिन्यास उदाहृत:58

अष्टादशाङ्गसदने हरे: संप्रति कथ्यते ।

कूटे न्यसेन्महालक्ष्मीमपरे वसुधां तथा59

शिलायां च महीशक्तिं प्रस्तरे चातिमोहिनीम् ।

स्वाहां वेद्यां श्रियं धाम्नि शक्तिन्यासोऽयमीरित:60

शान्तिहोमादिसकलं कर्म कार्यं यथापुरम् ।

दिङ्मूर्तीनां च सर्वासां तत्वन्यासादि पूर्ववत्61

ब्राह्मणानां सहस्राणि शतं वाऽपि यथा बलम् ।

भोजयेद्भुक्तवद्भ्योऽपि तेभ्यो दद्याद्धनादिकम्62

विमानपट्टिकायां तु पञ्चविंशतितन्तुभि: ।

बध्नीयात्कौतुकं दिक्षु धाम्न: चतसृषु क्षिपेत्63

** महाकुम्भप्रोक्षणम् **

बलिं यथापुरं ब्रह्मघोषैर्दिक्षु च घोषयेत् ।

तत: प्रभातसमये मुहूर्ते शोभने गुरु:64

महाकुम्भं समुद्धृत्य प्रादक्षिण्येन मन्दिरम् ।

नीत्वा दक्षिणत: कुम्भं स्थापयित्वा समाहित:65

उदङ्मुखो गुरुर्भूत्वा शक्तिं कुम्भजले स्थिताम् ।
विमाने मूलमन्त्रेण विनिवेश्य चतुर्मुख66
दिङ्मूर्तीः स्वस्वमन्त्रैश्च प्रोक्षयेत्कुम्भवारिभिः ।
अन्येषामपि देवानां धाम स्थानं यथाविधि67
प्रोक्षयेत्कुम्भतोयैश्च विद्यया च स्वया स्वया ।
प्रासादं पूजयेत्पूर्वं दिङ्मूर्तीश्च यथातथम्68
निष्ठितायां प्रतिष्ठायां प्रासादस्य यथाविधि ।
आचार्याय शतं निष्कं तदर्धं पादमेव वा69
दद्याच्च दक्षिणामन्ते यथावित्तानुसारतः ।
यजमानो महीं पश्चात्सहस्रं स्वर्णदक्षिणाम्70
उत्तमां गुरवे दद्यान्मध्यमां तु तदर्धकाम् ।
अधमां पादमात्रं तु मूर्तिपानपि तोषयेत्71
धनैर्वस्त्रादिभिश्चैव मनः प्रह्लादकारणैः ।
भूसुरानितरांश्चापि तोषयेद्भोजनादिभिः72
एवं यः स्थापयेद्विष्णोः विमानं फलनिःस्पृहः ।
तस्य मुक्तिः करतले स्थिता नैवात्र संशयः73
फलकामनया यस्तु स्थापयेद्धाम वैष्णवम् ।
तस्य संपत्तिरतुला मनोरथपथातिगा74
मण्डपस्थापनायां तु वेदिनिर्माणपूर्वकम् ।
क्रियाविशोधनाद्यन्तं कृत्वा निरवशेषतः75
प्रासादस्थापनोक्तेन वर्त्मना देशिकोत्तमः ।
मण्डपं विश्वकर्मीयं सर्वरत्नपरिष्कृतम्76
सौवर्णैर्बहुभिः स्तम्भैः नानारत्नपरिष्कृतैः ।
उत्तम्भितं गुरुर्ध्यात्वा शक्तिन्यसनमाचरेत्77
उपानं प्रकृतिः शक्तिः जगती च वसुन्धरा ।
वप्रा चैव क्रिया शक्तिः ग्रीवा वागीश्वरी मता78
प्रीतिः कम्पं तथा तुष्टिः कुमुदं पट्टिका क्षमा ।
स्तम्भपादशिला ब्राह्मी शक्तिः स्तम्भाश्च वैष्णवी79
पोतिका कमला शक्तिः उत्तरा शान्तिरिष्यते ।
रतिश्च वाजनं माया मदीया कमलासन80
कीर्तिमता वर्णपट्टिः तथा कम्पश्च मोहीनी ।
तुला पद्मा तथा शान्तिः शक्तिः सोपानपङ्क्तयः81
चतुर्षु मण्डपद्वार्षु तोरणानि समर्चयेत् ।
शान्तिहोमादिकं सर्वं कथितं कमलासन82
ततः प्रभाते कुम्भस्थाः शक्तीस्तन्मण्डपे गुरुः ।
न्यस्य व्यापकरूपेण मण्डपं चिन्तयेत्ततः83
चित्राणि चित्राभासानि तत्स्थानि घटवारिणा ।
प्रोक्षयेत्स्वेन मन्त्रेण सर्वन्यस्य यथापुरम्84
गुरवे दक्षिणं दद्याद्यजमानो यथापुरम् ।
मण्डपस्थापनं यस्तु करोति मधुविद्विषः85
स भुक्त्वा विपुलान् भोगान् इह लोके परत्र च ।
मोदते देवदेवस्य प्रासादमणिमण्डपे86

** आस्थानमण्डपादिप्रतिष्ठाविधिः **

आस्थानमण्डपादीनां प्रतिष्ठाविधिरुच्यते ।
वास्तुयागो बलिश्चैव गव्यैः पञ्चभिरुक्षणम्87
पर्यग्निकरणं चैव तथा पुण्याहवाचनम् ।
स्थापनं चैव कुम्भस्य अग्नौचैकत्र चाहुतिः88
मुहूर्ते प्रोक्षयेत्पश्चात्सद्यो वा सकलं चरेत् ।

शतनिष्कं तदर्धं वा दक्षिणा परिकीर्तिता89

फलं च पूर्ववत्कर्तु: किञ्चिन्न्यूनं चतुर्मुख।

प्रतिष्ठा गोपुरस्यापि मन्दिरस्येव नाऽन्यथा90

प्राकारस्य प्रतिष्ठायां कृत्वा सर्वं यथापुरम्।

धर्ममन्त्रेण कुम्भस्थवारिणा प्रोक्षयेद् गुरु:91

शतं तदर्धं पादं वा स्वर्णनिष्काणि दक्षिणा।

बलिपीठस्य निर्माणं स्थापनं चाधुनोच्यते92

गर्भगेहसमायामविस्तारा बलिपीठिका।

तदर्धा तत्तुरीया वा पञ्चसंख्यांशकाऽपि वा93

यद्वा नवस्यैकभागा यद्वा हस्तवशाद्भवेत्।

एकहस्ता वरा पञ्च परमा वा यथाबलम् 94

विस्तारद्विगुणोत्सेधा त्रिगुणाऽर्धाधिकाऽपि वा।

विस्तारतुल्योच्छ्राया वा पञ्चाङ्गपरिकल्पना95

कपोतभूतहंसादिमालिकाभिरलङ्कृता।

त्रिधा कृत्वाग्रविस्तारं भागाभ्यां पङ्कजं भवेत्96

पीठकोणेषु गरुडान् सिंहान् वा परिकल्पयेत्।

विघ्नराट् तस्य जनक: पक्षिराट् कन्यकाऽपि च97

यथाक्रमेण भागादिदिक्षु तन्मूर्तय: स्मृता:।

सोपानपङ्क्तय: पार्श्वे कल्पनिया यथोन्नति:98

गोपुरद्वारविस्तारस्त्रिगुणा वा चतुर्गुणा।

बहि: पुरस्ताद् द्वारस्य बलिपीठस्य कल्पनम्99

वास्तुहोमादिकं सर्वं शान्तिहोमावसानिकम्।

क्रियाकलापमार्चाय: कुर्यान्मन्दिरवत्क्रमात्100

प्रभातसमये प्राप्ते मुहूर्ते शोभने गुरु:।

कुम्भस्थवारिभि: पीठं प्रोक्षयेन्मूलविद्यया101

देवताश्चैव तत्रस्था: प्रोक्षयेदात्मविद्यया।

प्रोक्षयेत्कर्णिकां चापि समस्तेत्यादिविद्यया102

अष्टानां कुमुदादीनां स्वै:स्वैरनुचरै: सह।

प्रार्थयेत् सदा तत्र सन्निधिं मन्त्रपूर्वकम्103

पीठमेवं प्रतिष्ठात्य कुर्यान्नित्योत्सवं पुन:।

गुरवे दक्षिणा देया शतनिष्कावरात्मिका104

एवं य: स्थापयेत्पीठं विष्णुभूतालयं परम्।

सर्वदु:खविनिर्मुक्त: प्राप्नोति परमं पदम्105

** बलिपीठप्रतिष्ठा **

बलिपीठप्रतिष्ठां च वक्ष्यामि कमलासन।

तस्योत्सेधं समुद्दिष्टं गर्भागारं समन्तत:106

आयतं विस्तृतं वापि गर्भागारस्य मध्यमे।

उत्सेधे दशभागे तु सप्तांशं समुदाहतम्107

सप्तविंशतिभागे तु विभक्ते तु समुच्छ्रये।

द्वियंशं पादुकं ज्ञेयं जगती चतुरंशिका108

त्रियंशं कुमुदं ज्ञेयं एकांशं पट्टिका भवेत्।

षड्भागं कर्णमित्युक्तं द्व्यंशकं गलकम्पयो:109

चतुरंशैर्विभागश्च वंशैश्चैवात्र वर्तिका।

द्व्यंशार्धं पद्मपुष्पन्तु एकार्धं पद्मकर्णिका110

एवं सम्यग्विदित्वा तु भागे भागे विनिर्दिशेत्।

त्र्यंश हस्तप्रमाणेन त्रिहस्ता चाधिकापि वा111

पञ्चहस्ताधिकं वापि गोपुरात्प्राग्विधीयते।

मध्ये भूतं च कर्तव्यं चतुस्तालप्रमाणत:112

सुखासीनमिदं श्रेष्ठं परावृत्तं च कारयेत् ।
अनिरुद्धाय दृषदे वत्सरायेति हूयताम्113
तथावक्लृप्रहस्ताय चामुण्डाय तथैव च ।
न न्यायेति वरायति चोदराय तत: परम्114
तथैवोदरबन्धाय नाडिभ्यामिति वै पुन: ।
वसुश्चैव च वास्तुभ्यो वास्तुमुष्काय वै पुन: 115
प्रजनाय जरित्रिभ्य: श्रोणीभ्यामिति वै पुन: ।
तटाकाय च वंशाय वंशधारिभ्य एव च116
प्रजापतय इत्युक्त्वा धृष्णवेति च भूतय: ।
शुकाय शुकवासिभ्य: ऊरुभ्यामिति चोच्चरन्117
सिराभ्यश्चास्थिबन्धेभ्यो मुखेभ्यश्चेति हूयताम् ।
साक्षिभ्यो जानुमूलेभ्य जानुमूलेभ्य इत्यपि118
गुल्फेभ्यश्चैव पार्ष्णिभ्य: वरणेभ्यस्तलेऽपि वा ।
पादाङ्गुलिभ्य: पादेभ्य: चरणाग्रतलाय च119
तलायोर्ध्वतलायेति त्वग्भ्य: स्वाहेति हूयताम् ।
त्वरासिभ्यश्च हुत्वा तु जुहुयाच्च तत: परम्120
रोमकूपेभ्य इत्युक्त्वा प्रसेभ्यो रसदाय च ।
रत्नाय रत्नवासिभ्यो मेदसे च तथा पुन:121
जीवाय वास्तुने चैव अस्थिमज्जाय वै पुन: ।
जुहुयान्मत्तवासिभ्यो उत्तमाङ्गाय वै पुन:122
धाता वै चैव धातुभ्यो धातुरूपेभ्य इत्यपि ।
जुहुयादुपधातुभ्य: पश्चात्वच इति ब्रुवन्123
सर्वरूपाय ग्रीवाय धनदाय तथाऽऽत्मने ।
सर्वेश्वराय यज्ञाय पुरुषाय च हूयताम्124

उपपीठं विना पीठं कर्तव्यं द्विजसत्तम ।
आमोदं प्राक्पृथग्यष्ट्वा तद्भूतं भुवनात्मकम्125
प्रमोदं याम्यदिक्पद्मे तद्भूतमनलात्मके ।
प्रमुखं पश्चिमे पद्मे तद्भूतं स्याज्जलात्मके126
उन्मुखं सोमदिग्भागे वायुभूतं तदेव हि ।
अविघ्नं करणोर्ध्वं तु व्योमात्मकमुदाहृतम्127
भूम्यन्तरिक्षस्वर्गं च सर्वभूतगुणात्मकम्

** महापीठ: **

तत्समात्मकमित्युक्तं महापीठं द्विजोत्तम ।
प्रासादस्य तु विस्तारं यस्तु दण्डमिवोच्यते128
मूलहर्म्यं समारभ्य षष्ठदण्डसमानत: ।
दश द्वादशदण्डैर्वा मनुदण्डावसानकम्129
षोडशैर्द्वादशैर्वापि महापीठं प्रकल्पयेत् ।
अथवान्यप्रकारेण पीठस्थानं विधीयते130
त्रितिसाले चतु:साले पञ्चसालेऽश्रमध्यमे ।
महापीठं प्रकर्तव्यं तस्य लक्षणमुच्यते131
अथवा व्योमहस्तं तु अधमं पीठविस्तृतम् ।
द्विहस्तं मध्यमं प्रोक्तं त्रिहस्तं श्रेष्ठमुच्यते132
तद्विस्तारसमं तुङ्गं तुङ्गं सप्ताष्टविंशति: ।
उपानोच्चं द्विभागं स्यात्षडंशं जगती भवेत्133
कुमुदोच्चं तु भूतांशं कम्पमेकांशमुच्यते ।
वेदांशं कण्ठमानं तु ऊर्ध्वकम्पं शिवांशकम्134
महापट्टी गुणांशं तु द्विभागं वा विशेषत: ।
वेदांशं पद्मभागं तु द्विभागं कर्णिकोदयम्135

अथवा कर्णिकोत्सेधं गुणांशं द्विजसत्तम।

पद्मोच्चं पद्मभागं तु महापट्टी द्विभागिका136

उपानोच्चं शिवांशेन शेषं पूर्ववदेव हि।

यद्वा पीठोदयं विप्र धरातालं यथा कुरु137

तदूध्व परिमाणं तु पीठोच्चान्यंशमुच्यते।

अधिष्ठानोक्तमार्गेण वेशनिष्क्रान्तमाचरेत्138

पद्मतारे युगांशं वा भूतांशं कर्णिकायतम्।

पीठाकारं युगाश्रं वा कर्तव्यं मङ्गलाम्बुजम्139

लोहजं शैलजं वापि इष्टिकामयमेव वा।

अंशस्योपरि पीठोच्चमुपपीठोपानत्कुरु140

तदूर्ध्वे तु महापीठं उक्तव्यं सोदयान्वितम्।

उपपीठे विनापीठं कर्तव्यं स्याद् द्विजोत्तम141

नेत्रं रसं च भूतं च एकं वेदं च भागिकम्।

गुणं वेदं च नेत्रं च उपानादिप्रमाणवत्142

एकवेदगुणं चैव कर्णं चैकं च नेत्रवत्।

एकं गुणगणं चैव बलिपीठप्रमाणत:143

प्रभवस्याग्रत: कुर्यात् प्रासादात्मप्रमाणवत्।

द्वारस्थानं तदग्रे तु तन्निपात्रशिवालयम्144

एते वृषाचलं सर्व शान्तं वामे तु गोपुरात्।

** बलिपीठम् **

अथ वक्ष्ये विशेषेण बलिपीठस्य लक्षणम्145

लिङ्गोदयसमं श्रेष्ठं तदर्धं कन्यसं भवेत्।

तयोर्मध्यऽष्टधा कृत्वा नवमानं प्रकीर्तितम्146

अथवा पिण्डिकोत्सेधे कन्यसं पीठविस्तृतम्।

तत्तारमध्यमं ज्ञेयं तन्नास्त्रं चोत्तमं स्मृतम्147

तदर्धमधमं ज्ञेयं तयोर्मध्येऽष्टभाजिते।

नवधा पीठविस्तार: उत्सेधस्तत्समो भवेत्148

अथवा द्वारविस्तारमधमं पीठविस्तृतम्।

द्विगुणं मध्यमं प्रोक्तं त्रिगुणं चोत्तमं भवेत्149

अथवा द्वारतुङ्गार्धं कन्यसं पीठविस्तृतम्।

त्रिपादं मध्यमं प्रोक्तं तत्समं चोत्तमं भवेत्150

अधमोत्तमयोर्मध्ये नवमानं प्रकीर्तितम्।

धरातलसमोत्सेधमधमं पीठविस्तृतम्151

त्रिगुणं मध्यमं प्रोक्तं तयोर्मध्येऽष्टभाजिते।

नवधा पीठतुङ्गं तु विस्तारं तत्समं भवेत्152

त्रिहस्तमुत्तमव्यासमेकहस्तं तु कन्यसम्।

द्विकरं मध्यमं ज्ञेयं पीठव्यासं प्रकीर्तितम्153

पञ्चविंशाङ्गुलारभ्य द्विद्व्यङ्गुलाविवर्धनात्।

एकाशीत्यङ्गुलान्तं यत् पीठव्यास: प्रकीर्तित:154

उपान बाह्ये विस्तार: उत्तम: संप्रकीर्तित:।

जगतीबाह्यविस्तार: मध्यम: संप्रकीर्तित:155

कुमुदान्ते प्रकर्तव्यं विस्तारमधमं स्मृतम्।

प्रासादोक्तक्रमेणैव महापीठोदयं तु वा156

महापीठोदयं सप्तचत्वारिंशद्विभाजिते।

पर्वतांशं जगत्युच्चं सप्तांशं कुमुदोच्चयम्157

शिवांशं कम्पमानं स्यात् इन्द्रभागं गलोदयम्।

कम्पतुङ्गं शिवांशं तत्समं त्वम्बुजोदयम्158

कपोतोच्च तु वेदांशं द्विभागं प्रस्तरोदयम्।

सार्धाङ्गं कम्पतुङ्गं स्यात्सार्धषट्कमलोदयम्159

वेदांशं कर्णिकोत्सेध द्विगुणं तस्य विस्तरम्।

अथवा पीठतुङ्गं तु पञ्चभागविभाजिते160

एकांशं वेदिकोत्सेधम् एकांशं कुमुदोदयम्।

शिवांशं कर्णतुङ्गं स्यादर्धांशं पट्टिकोदयम्161

एकांशं कमलोत्सेधमर्धांशं कर्णिकोदयम्।

द्विगुणं तस्य विस्तारं सपादाधिकमेव वा162

महानसप्रतिष्ठायां वास्तुहोमादिके कृते।

कुम्भमेकं प्रतिष्ठाप्य धान्यराशिषु पूर्ववत्163

समिदाज्यचरुं प्राग्वज्जुहुयान्मूलविद्यया।

तत्रस्थदेवतानां तु तत्वन्यासं समाचरेत्164

ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या दद्याच्चैव तु दक्षिणाम्।

वेषणाद्यङ्गजातानि क्षालयित्वाऽधिवासयेत्165

तत: प्रभातसमये मुहूर्ते शोभने गुरु:।

अग्निमीडेति मन्त्रेण चुल्लीष्वग्निं निधापयेत्166

पचेयु: पाचनादीनि हवींषि परिचारका:।

कुण्डे च नित्यहोमार्थं स्थापयेदग्निमग्निमान्167

प्रागुक्तेनैव मन्त्रेण पुरस्तान्मन्त्रपूर्वकम्।

न्यसेत्कुम्भजलेनैव क्रमाच्चण्डादिदेवता:168

द्वारे चण्डं प्रचण्डं च क्षेत्रपालं खगेश्वरम्।

द्वारस्य दक्षिणे पार्श्वे गणानामपि नायकम्169

जृम्भलं मणिभद्रं च शिबिंकुण्डलमेव च।

द्वारस्य चोत्तरे पार्श्वे पार्श्वेष्वन्येषु च क्रमात्170

प्रासाद द्वारवद्द्वारे लक्ष्म्यादिपरिकल्पनम्।

चुल्याश्च वामेतरयोर्धर्माधर्मौ च पृष्ठत:171

विधातारं तथा दीर्घचुल्यामुभयपार्श्वयो:।

धर्माधर्मद्वयं न्यस्येत्पात्राणि सकलान्यपि172

श्रीसूक्तेनाम्भसा प्रोक्ष्य मङ्गलान्यपि कारयेत्।

गुरवे दक्षिणां दद्याद्यजमानो यथाबलम्173

** पाकशालादिकल्पने फलम् **

य: कल्पयेद्रसवतीं भक्तिमान् विष्णुमन्दिरे।

स भुक्त्वा विपुलान् भोगान् प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयात्
धान्यागारं धनागारं सारस्वतगृहं तथा।

तथा मज्जनशाला च पुष्पपानीयमन्दिरम्175

ताम्बूलकल्पनगृहं वाद्यस्थानं चतुर्मुख।

स्थानं च यच्च धामाङ्गं कल्पितं शिल्पवित्तमै:176.

आचाय वास्तुहोमादि शास्त्रोक्तविधिपूर्वकम्।

क्रियाकलापमखिलं कुर्यात्पूव क्तया दिशा177

आचार्यदक्षिणा चैव देया वित्तानुसारत:।

वापीकूपतटाकानां प्रतिष्ठाने चिकीर्षिते178

तेषां पश्चिमदिग्भागे वेदिं कुर्याच्च पूर्ववत्।

जलाधिदैवतं हृद्यमल्पकायविनिर्मितम्179

लोहजै: कलशैस्तत्र स्नापयेद्देशिकोत्तम:।

मन्त्रैर्वरुणदैवत्यै: शयने शाययेत्तत:180

तमर्चयेन्महाकुम्भे चतुर्ष्वेकत्र वा पुन:।

कुण्डेषु जुहुयान्मन्त्रैस्तद्दैवत्यैर्घृतादिभि:181

वारुणानि च सूक्तानि दिक्षु पाठ्यानि भूसुरै:।

प्रभाते शोभने लग्ने शोभिते पूर्ववज्जलै:182

पुण्याहं वाचयित्वाऽन्ते ध्वायेदमृतवारिभि:।

पूरितं तत्तटाकादीन् गुरुरेकाग्रमानस:183

महाकुम्भजलं तत्र वारुणं च विनिक्षिपेत्।

मीनादिजलयोनींश्च लोहजं तत्र निक्षिपेत्184

गङ्गादिसरितस्तत्र मन्त्रैरावाहयेज्जले।

भुक्तेषु ब्राह्मणेष्वर्थैस्तर्पितेषु यथावसु 185

दक्षिणा गुरवे देया दशनिष्कावरा तत:।

करोति यस्तटाकादि प्रतिष्ठानं जलाशये186

स नित्यतृप्त: सुचिरं लोके वसति वारुणे

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे लक्ष्म्यादिपाणिग्रहणविमानादिप्रतिष्ठाविधिर्नाम त्रिंशोऽध्याय:।

****

एकत्रिंशोऽध्याय:
प्रभादीनां प्रतिष्ठाविधि:

श्रीभगवान् -

कालान्तरे प्रभादीनां प्रतिष्ठाविधिरुच्यते।

जलाधिवासाद्यखिलं कर्म कृत्वा यथापुरम्1

ध्यानकाले तु संप्राप्ते ध्यायेदेवं गुरु: स्वयम्।

ज्वालामालासहस्राढ्यां विद्युत्सङ्घातसन्निभाम्2

प्रभां ध्यात्वा स्पृशेत्शान्तिहोमान्ते होमसर्पिषा।

प्रभाते मूलमन्त्रेण प्रोक्षयेत्कुम्भवारिणा3

मुहूते योजयेच्चापि कारयेच्च महोत्सवम्।

दक्षिणा गुरवे देय यथाविभवमानत:4

प्रभायां देवदेव्यादीन् योजये दुक्तवर्त्मना।

स तु सायुज्यमाप्नोति कामानपि यथेप्सितान्5

पीठं संस्थाप्य तत्रैव न्यसेद्योगासनं गुरु:।

हुत्वा मन्त्रै: क्रमात्पद्मस्थापने विधिरीदृश:6

योजयोच्चापि पीठादीन् तत्रस्थान् समये गुरु:।

एवं पीठादिदेवार्थं य: कल्पयति मानव: 7

स प्रतिष्ठामवाप्नोति परत्रेह च शाश्वतीम्

** घण्टाप्रतिष्ठादि **

घण्टां च पञ्चगव्येन स्नापयित्वा यथोदितै:8

पञ्चवारुणिकैर्भन्त्रैर्नववस्त्रेण वेष्टयेत्।

स्थण्डिले शालिभारं च निक्षिप्य तिलतण्डुलान्9

तदूर्ध्वे नववस्त्रं च सदर्भं न्यस्य तत्र वै।

शाययित्वा च तां घण्टां छादयेन्नववाससा10

कुम्भमेकं समभ्यर्च्य कुम्भे वा स्थण्डिलेऽपि वा।

घण्टामन्त्रेण जुहुयादाचार्य: समिदादिभि:11

शोषणादीनि कार्याणि तान्यथोक्तं विचिन्तयेत्।

शान्तिहोमावसाने च स्पृशेत्तां होमसर्पिषा12

प्रभाते मन्त्रतोयेन तामुक्षेन्मन्त्रपूर्वकम्।

एवं सुसंस्कृतां घण्टां चालयेत्सर्वकर्मसु13

उद्घाटने कवाटस्य प्रस्तुते पूजने तथा।

आवाहनेऽर्घ्ये स्नपने पुष्पे धूपे च दीपके14

नीराजने यवनिकासमुद्धारे निवेदने।

होमभूतबलौ कर्मण्युद्वाहे चलनं मणे:15

उत्सादनं पिशाचादे: प्रीणनं च हरे: परम्।

सन्निधानममर्त्यानां घण्टायाश्चलनाद्भवेत्16
असंस्कृतायाश्चलने ग्रामादेश्चलनं भवेत् ।
निष्फला चापि पूजा स्यात्परस्य परमात्मन:17
घण्टां प्रयच्छेद्भस्ये जायते कीर्तिमान्नर: ।
घाण्टासंस्कारवद् धूपदीपपात्रस्य संस्कृति:18
भेर्यादीनां च संशुद्धि: पञ्चगव्यै: प्रशस्यते ।
रथादियानजातस्य संशुद्धिरियमिष्यते19
मन्त्रेण प्रोक्षणाच्छुद्धिश्चित्रादीनामपीष्यते ।
सर्वत्र भोजयेद्विप्रान् पुण्याहं चापि कारयेत्20
दक्षिणा चापि गुरवे देया वित्तानुसारत:
** अक्षमालाप्रतिष्ठा **
अक्षमालाप्रतिष्ठां च तद्भेदाँश्च यथातथम्21
जपे फलं च सकलमधुना कथ्यतेऽब्जज ।
सर्वरत्नैश्च लोहैश्च स्फटिकैस्त्रिविधैरपि22
जलजै: स्थलजैर्वापि कारयेदक्षमालिका: ।
अक्षास्थिमात्र मणय: श्रेष्ठा: स्युर्जपकर्मणि23
धात्रीफलास्थिमात्रास्तु मध्यमा कमलासन ।
बदरास्थिप्रमाणास्तु कनिष्ठा मणय: स्मृता:24
अष्टोत्तरशतं संख्या मणीनां श्रेयसी भवेत् ।
तदर्धसंख्या कथिता मध्यमा चरमा पुन:25
सप्तविंशतिसंख्या च तैर्भवेदक्षमालिका ।
स्वर्गापवर्गदं रत्नं सौवर्णं विभवप्रदम्26
राजतं कीर्तिधनदं ताम्रं शान्तिकरं भवेत् ।
त्रापुषैर्मणिभिर्जप्यं यक्षांश्चापि वशं नयेत्27
सीसाक्षमालया रक्षो वशेकुर्याच्चतुर्मुख ।
पीडयेच्च तथा शत्रून् कांस्यै: सर्वान् वशं नयेत्28
आयसैश्चापि भूतानि जापक: स्ववशं नयेत् ।
स्फटिकं मोक्षदं जप्तु: सर्वदोद्युमणेर्मणि:29
इन्दोर्मणिस्तथैव स्यादक्षा: स्युर्जलजा: पुन: ।
पुत्रद: पुत्रदीप: स्यात् इन्द्राक्ष: सर्वकामद:30
विभीतकाक्षरुद्राक्षनिम्बाक्षाश्चाभिचारका: ।
ब्रह्मवर्चसकामस्य कुशग्रन्थि: प्रशस्यते31
राज्यकामस्य पद्माक्षै: जप्तु: सिध्यति तद्ध्रुवम् ।
सिताम्भोजाक्षमाला तु जप्तुर्नि:श्रेयसप्रदा32
भुक्तिमुक्तिप्रदा शङ्खा मुक्ता मुक्तिफलप्रदा ।
जलजैर्मणिभिर्माला जप्तुरित्थं फलप्रदा33
अक्षान्यथोक्तान् संगृह्य वृत्तान् दोषविवर्जितान् ।
प्रक्षाल्य पञ्चभिर्गव्यै: पञ्चवेदान्तविद्यया 34
आरोपयेद्धेमसूत्रे त्रिगुणैस्त्रिगुणीकृते ।
सूत्रे वा राजते क्षौमे शणकेशादिवर्जिते35
कार्पासे वा यथा लाभं क्षालिते परिशोधिते ।
पृष्ठेन पृष्ठभागे च मुखभागे मुखेन च36
परस्परेण संबद्धा मणय: सदृशा: शुभा: ।
सूत्रेण वा सुवर्णेन मध्ये बन्धे तथान्तरम्37
प्रोतसूत्रेषु तै: कल्प्या मालिका कटकाकृति: ।
मणिमन्यं तु बध्नीयान्मालाग्रन्थौ महत्तरम्38
मेरुसंज्ञा मणेस्तस्य भवेद्दक्षिणतो गति: ।
पुण्याहं वाचयित्वान्ते मालां स्थाप्याम्बुजोदरे39

विलिप्य कुङ्कुमाद्यैस्तामक्षमालां चतुर्मुख।
शालिभारं च निक्षिप्य तिलतण्डुलसंयुतम्40
लिखित्वा तत्र चक्राब्जमास्तीर्य कुशवस्त्रकम्।
तत्राक्षमालां विन्यस्य छादयेन्नववाससा41
यजेत् कुम्भे तन्मन्त्रं हेमवस्त्रादिसंयुते।
होममेकत्र कुर्वीत कुण्डे वा स्थाण्डिलेऽपि वा42
समिच्चरुघृतैरष्टौ शतं च स्वस्य विद्यया।
ध्यानेन शोषणादीनि कृत्वाऽन्यच्च यथापुरम्43
तन्मध्ये पुरुषं ध्यायेद्बद्धाञ्जलिमवस्थितम्।
चतुर्भुजं वलक्षाभं वरदाभयहस्तकम्44
अक्षमालां च बिभ्राणं शिखाग्रे कटकाकृतिम्।
शान्तिहोमावसाने च संस्पृशेदक्षमालिकाम्45
प्राप्ते मुहूर्ते तत्वानि न्यस्येत्सृष्टिक्रमाद्गुरु:।
या परा वैष्णवी शक्ति: अभिन्ना परमात्मन:46
तेजसाऽऽदित्यसङ्काशां प्राग्वत् स्मृत्वा हृदम्बुजे।
ध्यायेत्ततो ब्रह्मरन्ध्रादुद्गच्छन्तीं शनै: शनै:47
आवाह्य चाक्षमालाया मन्त्रेण स्वेन मन्त्रवित्।
मूलमन्त्रेण कुम्भस्थवारिणा प्रोक्षयेद् गुरु:48
सन्निधिं चाक्षमालायां याचेत परमात्मन:।
सन्निधत्तां भवान्स्मिन् भक्तानुग्रहकाम्यया 49
जपाक्षमालावलये गाधामेनां समुच्चरन्।
तत्राक्षमालां बिभ्राणं ध्यात्वा देवं जनार्दनम्50
शिष्यस्य यजमानस्य हस्ते दद्याद् गुरु: स्वयम्।
प्रणम्य प्रतिगृह्णीयात् शिरसा तां समाहित:51
विद्यामिव यथावित्तं दद्याच्च गुरुदक्षिणाम्।
तस्मिन् मुहूर्ते तां विद्यां संजपेदक्षमालया52
आदौ यमक्षमालायां मन्त्रं स्थापितवान् गुरु:।
तमेव मन्त्रं गणयेन्न कथञ्चन मालया53
अप्रतिष्ठापिता या च तयान्ते वाक्षमालया।
जपं कुर्वन्नरो मोहात्कुर्वन्नैवाश्नुते फलम्54

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे प्रभाघण्टाक्षमालाप्रतिष्ठाविधिर्नाम एकत्रिंशोऽध्याय:

****

द्वात्रिंशोऽध्याय:

** गृहार्चाविधि: **

** तत्र लोहदार्वादिभेदेन फलम् **

श्रीभगवान् -
गृहार्चास्थापनं वक्ष्ये यथावत्कमलासन।
सौवर्णी राजती वापि प्रतिमा स्याद्द्विजन्मनाम्1
आरकूटमयी यद्वा यद्वा ताम्रमयी भवेत्।
लोहजा: प्रतिमा: सर्वा: सर्वकामफलप्रदा:2
शिलाबिम्बं दारुबिम्बं स्वगृहे नार्चयेद् बुध:।
पिशाचादिवशीकारे प्रतिमा चायसी मता3
उच्चाटनकरी कांस्या प्रतिमा कमलासन।
त्रिलोहजा शत्रुजयी सीसकोत्थाऽऽमयप्रदा4

रत्नजप्रतिमा: सर्वा: सर्वकामफलप्रदा: ।

चन्द्रकान्तस्फटिकजा सौम्या प्रतिकृतिर्मता5

आग्नेयी मित्रमणिजा अन्या स्फटिकजा द्विधा ।

सालग्रामशिला श्वेता सौम्या सौम्यफलप्रदा6

श्रीकरी पितवर्णा च रक्ता कामप्रदा मता ।

कृष्णा पुष्टिप्रदा नित्यं पिङ्गला रोगदा सदा7

शिलाश्चक्रपरिज्जाता: सर्वा मोक्षफलप्रदा: ।

मूर्तिभिर्गर्भिता: सर्वा: शिलाश्चक्रसरिद्भवा:8

प्रादुर्भावैश्च मीनाद्यैस्तथा दिव्यायुधैरपि ।

लाञ्छिता: कौस्तुभाद्यैश्च भूषणै: कमलासन9

अङ्किता: पूजनीयाश्च भुक्तिमुक्तिफलार्थिभि: ।

सर्वा: स्वायंभुवा ज्ञेया: शिलाश्चक्रसरिद्भवा:10

नित्यं सन्निधिरेतासु परस्य परमात्मन: ।

न प्रतिष्ठा विधातव्या न चैवावाहनादिकम्11

सालग्रामशिला यत्र पूज्यते भगवन्मयै: ।

तद्देशे योजनादर्वाङ् मृतो निर्वाणमश्नुते12

द्वारवत्या: शिलाश्चापि सालग्रामशिलासमा: ।

द्रुमजातिप्रतिकृति: सभाज्या कामनावशात्13

प्रतिमा चन्दनमयी पूजिता श्रियमावहेत् ।

प्रतिमा चागरुमयी भुक्तिमुक्तिफलप्रदा14

देवदारुमयं बिम्बं सर्वदं भवनेऽर्चितम् ।

बिल्वजा प्रतिमा लक्ष्मीमतुलामावहेत्सदा15

ब्रह्मवर्चसकामेन ब्रह्मवृक्षमुद्भवा ।

शमीप्रतिकृति: स्वर्ग्या नमेरु: सुखदा भवेत्16

अन्नादिकामै: प्रतिमा पूज्योदुम्बरदारुजा ।

अश्वत्थनिर्मिता पूज्या राज्यकामेन धामनि17

न्यग्रोधनिर्मितं बिम्बं सर्वत्र भवनेऽर्चितम् ।

प्लक्षजं जीवधनदं सव पकरणावहम्18

प्रियङ्गुनिर्मितं बिम्बं श्रीवश्यं भवनेऽर्चितम् ।

पुत्रदीपमयं पुत्रकारकं मुक्तिदं तथा19

मन्त्रादिसाधने युक्तां सरलार्चां समर्चयेत् ।

तमालजातिप्रतिमा सर्वलोकसुखावहा20

चूतजाऽऽरोग्यदा पुत्रवित्तदा बदरीकृता ।

पनसप्रतिमा ब्रह्मन् बहुपुत्रा समर्चिता21

क्षीरिणी धनदा ज्ञेया सप्तला दु:खनाशिनी ।

धनदं जातिजं बिम्बं स्पन्दजं सुखकारणम्22

तिमिजं धनदं ब्रह्मन् कदम्बं ज्ञानकारणम् ।

कुरव: पुष्टिफलद: तिलक: सर्वकामद:23

मधूक: सिद्धिदश्चाहुरसन: श्रीकर: सदा ।

पुष्टिदो जम्बुवृक्षस्तु पुन्नाग: पुष्टिवर्धन:24

रोगदो राजवृक्षश्च खादिरश्चाक्षिनाशन: ।

निम्बवृक्षप्रतिकृति: विद्वेषणकरी मता25

वि भीतिका शाल्मली च कल्प्यते कमलासन ।

गजोत्पाटितगौ रार्कमूल कल्पितकौतुकम्26

वैनायक मभिप्रेतसकलार्थ प्रसाधकम् ।

मात्राङ्गुलिवशेनैव गृहार्चामानकल्पनम्27

नाधिकं हस्तमानाच्च नन्यूनं द्वादशाङ्गुलात् ।

कौतुकं भवनेऽभ्यर्च्य शिलादार्वादिजं ध्रुवम्28

अङ्गुलै: प्रतिमामानं वर्णानामुच्यते क्रमात्।

हस्तमानमिताऽर्चा स्याद्भवने पूर्वजन्मन:29

अङ्गुलैरेकविंशत्या प्रतिमा वसुधापते:।

विशामेकोनविंशत्या द्वाभ्यां शूद्रस्य हीनया30

अर्धचित्रं तथाभासं भवने भुक्तिवर्धनम्।

द्वादशाङ्गुलमानाऽर्चा लोहजा पूर्वजन्मन:31

नवाङ्गुला क्षत्रियस्य विश: सप्ताङ्गुला भवेत्।

पञ्चाङ्गुला चतुर्थस्य प्रतिमा भवने भवेत्32

प्रतिमा यन्मयी क्लृप्ता प्रभापीठदि तन्मयम्।

यद्वा सौवर्णबिम्बस्य राजतं ताम्रमेव वा33

लोहेन चेदुत्तमेन प्रतिमा निर्मिता भवेत्।

तदनन्तरलोहेन प्रभापीठादि कल्पयेत्34

त्रिलोहजायामर्चायां सुवर्णं वा प्रभादिकम्।

रत्नस्फटिकजानां तु प्रतिमानां प्रभादिकम्35

गृहे संहारशयनमर्चयेन्न कदाचन।

भगवन्मूर्तयस्त्वन्या: सर्वा: पूज्या यथातथम्36

श्रीभूमीसहितं देवं श्रिया केवलायाऽपि वा।

सहितं पूजयेन्नित्यं भक्त्या पद्मनिकेतन37

** गृहे पूजास्थाननिर्देश: **

पूजास्थानं गृहस्योक्तं मारुत्यां दिशि नान्यथा।

अर्चयेद्भवनेष्वर्चां यजमानो यथोदिताम्38

तत्प्रतिष्ठार्थमाचार्यमभ्यर्च्यागमयेद् गृहम्।

अङ्कणे वा नदीतीरे क्षेत्रे यद्वा सुपूजिते39

वेदिकां परित: क्लृप्ते होमकुण्डचतुष्टये।

एकस्मिन् वा गुरु: कुर्यात्प्रतिष्ठाकर्म पूर्ववत्40

अङ्कुरानर्पयित्वाऽग्रे जले चैवाधिवासनम्।

नयनोन्मीलनं चापि कुर्यात्पूव त्त्कवर्त्मना41

पाद्यमर्घ्यं तथाचामं पञ्चगव्यं तथा दधि।

पयो मधु कषायं च उष्णाम्भ: फलवारि च42

मार्जनाम्भोक्षताम्भश्च रत्नाम्भो लोहवारि च।

गन्धाम्भश्च यवाम्भश्च क्रमेणाऽनेन पद्मज43

स्नापयेच्च नृसूक्तेन तथेदं विष्णुरित्यृचा।

स्नपनं कारयेद्विद्वान् मन्त्रै: प्रागुक्तवर्त्मना44

शयनादिकमन्यच्च क्रियाजातं यथापुरम्।

महाप्रतिष्ठाविधिवत् कर्म कुर्याद् गुरु: स्वयम्45

प्रतिमास्थापनस्थाने रत्नन्यासादिपूर्वकम्।

प्राप्ते मुहूर्ते प्रतिमां स्थावरां चेदभीप्सिताम्46

स्थाने तां स्थापयित्वैवं कुर्यादावाहनादिकम्।

जङ्गमा चेदभिमता वेद्यामावाहनादिकम्47

कुर्यात्तदनु तां स्थाने स्थापयेद्विधिपूर्वकम्।

चण्डप्रचण्डौ वलजे क्षेत्रपालं खगेश्वरम् 48

विघ्नेशं वास्तुनाथं च दुर्गां वा तत्र कल्पयेत्।

गुहं च विष्वक्सेनं च शङ्खपद्मनिधी तथा49

आचार्यचोदितो भूमौ पतित्वा दण्डवत् स्वयम्।

यजमान: प्रार्थयेत्तमभीप्सितमशेषत:50

दासोऽस्मि तव देवेश सपुत्रगणबान्धव:।

सन्निधत्स्व गृहे यावदन्ववायो ममाच्युत51

पूजां मया यथाशक्ति विहितां विकलामपि।

गृह्णीष्व भगवन् भक्तजनानुग्रहकाम्यया52

याचित्वा देवदेवेशमित्थमाचार्यसन्निधौ ।

गुरवे दक्षिणां दद्याद्यथाविभवविस्तरम्53

यथा च तृप्तिरस्य स्यात् ऋत्विजामपि पूर्ववत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्तया तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् 54

स्थापयित्वाऽर्चयेद्देवं भक्तिमान् भक्तवत्सलम् ।

भुक्त्वा भोगान् सुविस्तीर्णान् प्रेत्य नेहाभिजायते 55

भवने स्थापितो विष्णु: पुष्णाति कुलमात्मन: ।

मन्दिरे तु जगत्सर्वं पुष्णाति स्थापितो हरि:56

श्रीवत्सकौस्तुभोष्णीषवनमालाचतुष्टयम् ।

प्रधानभूषणं विष्णो: प्रतिष्ठाप्य यथाविधि57

श्रीवत्सं स्थापयित्वाग्रे शलिभारे सशाटके ।

निवेश्य प्रलयं सर्गं महाकुम्भं यजेद् गुरु:58

कुण्डे श्रीवत्समन्त्रेण नलिनाकारकल्पिते ।

जुहुयात्समिदाधरचरुभि: शतमष्ट च59

वारान् न्यसेच्चतत्वानि शान्तिं हुत्वास्पृशेच्चतम् ।

संप्रोक्ष्य कुम्भतोयेन मुहूर्ते हरिवक्षसि60

निवेशयेद्दक्षिणा च देया निष्कत्रयाऽवरा ।

गुरवे यजमानेन मन:प्रीतिविवर्धिनी61

** भगवत: अलङ्गारकल्पने फलम् **

यो भूषयति देवेशं श्रीवत्सप्रतिकर्मणा ।

स लक्ष्मीं लभते नित्यामुत्तमां नाऽत्र संशय: 62

कौस्तुभं स्वेन मन्त्रेण स्थापयित्वा यथापुरम् ।

हरिमाकल्पयेत्तेन मुहूर्ते देशिकोत्तम:63

यजमानश्च गुरवे प्रयच्छेद्दक्षिणां शुभाम् ।

य: कौस्तुभेन देवेशं मण्डयेदश्नुते श्रियम्64

वनमालां च सौवर्णीं नानारत्नपरिष्कृताम् ।

स्थापयित्वोक्तमार्गेण मुहूर्ते शोभने गुरु:65

कण्ठे प्रलम्बयेद्विष्णो: सर्वसंपत्करीं नृणाम् ।

दक्षिणां गुरवे दद्याद्यजमानोऽपि पुष्कलाम्66

यश्च भूषयति श्रीशं मनुजो वनमालया ।

सोऽश्नुते दुर्लभान् कामान् सर्वानेव न संशय:67

प्रेत्य लोकान् सुविपुलान् स्वर्गादीन् सोऽश्नुते ऽक्षयान्

शुद्धजाम्बूनदमयं किरीटं मणिनिर्मितम्68

चेतसा भक्तियुक्तेन यथार्हं मधुविद्विष: ।

कलशै: सप्तदशभि: स्थापयित्वा स्वविद्यया69

शालिभारेषु विन्यस्य वेष्टयित्वा च वाससा ।

अहतेन पुन: कुम्भे यजेदावाह्य विद्यया70

जुहुयाच्च चतुर्दिक्षु विद्यया च स्वया गुरु: ।

स्पृष्ट्वा च शान्तिहोमान्ते प्रभाते कुम्भवारिणा71

संप्रोक्ष्य स्वेन मन्त्रेण दत्वा च गुरुदक्षिणाम् ।

प्राप्ते मुहूर्ते देवेशमासीनं भूपविष्टरे72

स्नापयेद्राजवद्देवमाराध्य कल्पभूषणै: ।

ब्राह्मणेषु चतुर्वेदानधीयानेषु सर्वत:73

नानाविधेषु वाद्येषु चतुर्दिक्षु नदत्सु च ।

वन्दारुषु च देवेशं स्तोत्रैरुच्चावचैर्भृशम्74

स्तुवत्सु भक्ति नम्रेषु श्रीभूमिसहितं हरिम् ।

प्रस्तूयमानेष्वन्येषु मङ्गलेषु समन्तत:75

कुण्डेषु पुरतो हुत्वा पूर्ववत्समिदादिभि: ।
चतुर्दिक्षु चतुर्द्वारि एकाग्रे: कोणत: स्थिते76
पञ्चोपनिषदैर्मन्त्रै: किरीटं देवमूर्धनि ।
आरोपयेयुराचार्या: मूर्तिपाश्च विचक्षणा:77
मुञ्चेयु: पुष्पवृष्टिं च तूर्यघोषपुर:सरम् ।
महद्भिरुपचारैश्च गुरुणाऽभ्यर्चितं हरिम्78
ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्वा सुखासीनं महासने ।
यानमारोप्य हस्त्यादि श्वेतच्छत्रविराजितम्79
वीज्यमानं च गौरेण चामरेण समन्तत: ।
ग्रामं प्रदक्षिणं नीत्वा मन्दिरे विनिवेशयेत्80
य: किरीटेन देवेशमाकल्पेन प्रसाधयेत् ।
त्रयाणामपि लोकानामाधिपत्यं स विन्दति81
हारादिभिर्नूपुरान्तै: भूषणैस्तपनीयजै: ।
क्षालितैर्गन्धतोयेन द्वादशाक्षरविद्यया82
धान्यराशिषु संस्थाप्य होमं च समिदादिभि: ।
स्पृष्ट्वाकल्पं जपेन्मन्त्रं देशिको द्वादशाक्षरम्83
मुहूर्ते भूषयेत्तेन देवेशं विद्यया तया।
यो भूषयति देवेशं सोऽपि कामान् समश्नुते84

** पञ्चायुधमानप्रतिष्ठादि **

पञ्चायुधानां दिव्यानां प्रतिष्ठा वक्ष्यतेऽधुना ।
चक्रस्य तावत्सर्वेषु मुख्यस्य कमलासन85
वक्ष्यते स्थापनं तस्य मानं रूपं च यादृशम् ।
विस्तृतं हस्तमानेन यद्वा सप्तदशाङ्गुलम्86
अष्टादशाङ्गुलं यद्वा विंशत्यङ्गुलमेव वा ।
चतुर्दशाङ्गुलं यद्वा षोडशद्वादशाङ्गुलम्87
मूलबिम्बाननसमं सहस्रारं समुज्वलम् ।
यद्वा शतारमथवा चतुर्विंशत्यरान्वितम्88
द्वादशारमथाष्टारं अथवा षडरं परम् ।
सहस्रज्वालमथवा षड्ज्वालं नाभिमण्डितम्89
त्रिलोहनिर्मितं चक्रं नालपीठ समन्वितम् ।
कृत्वा करण्डमकुटं बिभ्राणं वा सुदर्शनम्90
चतुर्भुजधरं क्रुद्धं भ्रुकुटीकुटिलाननम् ।
पुरुषं द्विभुजं यद्वा दक्षिणेनापि तर्जयन्91
स्पृशन्तं कटिमन्येन इतराभ्यां कृताञ्जलिम् ।
मुख्याभ्यां तु कराभ्यां वै सुस्थितं पद्मविष्टरे92
अधिवास्य जले पूर्वं स्थापयित्वा च मण्डपे ।
शाययित्वा च शयने इष्ट्वा कुम्भे स्वविद्यया93
ध्यायन् पुरुषमत्युग्रं द्विभुजं रक्तवाससम् ।
रक्त दंष्ट्रासनं नाभौ संस्थितं गुरुरीदृशम्94
चतुर्दिक्षु च कुण्डेषु चक्रमन्त्रेण मूर्तिपा: ।
जुहुयु: समिदाधारं चरुभि: कमलासन95
कुण्डेष्वेकत्र पुरत: तोरणादीनि पूर्ववत् ।
अर्चयित्वा ततश्चक्रं शोषयेच्छोषणादिभि:96
स्पृष्ट्वा तु शान्तिहोमान्ते नाभ्याद्यवयवान् क्रमात् ।
मुहूर्ते कुम्भतोयेन सिञ्चेदात्मीयविद्यया97
चतुर्णामितरेषां च शङ्खादीनां यथापुरम् ।
प्रतिष्ठापनमाचार्य: स्वैर्मन्त्रोरनुपूर्वश:98
गुरवे दक्षिणा देया दशनिष्कावरा तत: ।

पञ्चायुधानि निर्माय य: स्थापयति मानव:99

स विष्टपत्रये धीमान् न बिभेति कुतश्चन।

भुङ्क्ते च भोगान् विस्तीर्णान् मोदते च त्रिविष्टपे100.

चण्डादिद्वारपालानां प्रतिष्ठाविधिरुच्यते।

जलाधिवासनं पूर्वं मण्डपे स्नपनं तथा101

शय्यायां चापि शयनं कुम्भे चैकत्र पूजनम्।

होमश्चतुर्षु कुण्डेषु कुण्डे वैकत्र पद्मज102

तत्वन्यासं तथा शान्तिहोमाङ्गस्पर्शनं तथा।

प्रोक्षणं कुम्भतोयेन विद्यया च स्वबीजया103

गुरवे दक्षिणा चापि देया वित्तानुसारत:।

चण्डादीन् स्थापयेन्मर्त्यश्चैतत्सारूप्यमश्नुते104

** वैनतेयादिप्रतिष्ठा **

वैनतेयप्रतिष्ठायां विशेषो वक्ष्यतेऽधुना।

प्राच्यां जुह्वन् बृहत्साम्ना सत्यं ध्यायेद् गुरुस्तत:105.

दक्षिणस्यां सुपर्णं तु सौपर्ण्या विद्यया हुनेत्।

प्रतीच्यां गरुडं कुण्डे ध्यायेद्धोमो रथन्तरै:106

तार्क्ष्यध्यानमुदीचीने गायत्र्या च स्वयाऽऽहुति:।

पुरस्तादुपरिष्टाच्च शुभं कर्म यथापुरम्107

स्थापको वैनतेयस्य लभते तत्समीपताम्।

आदित्यस्य प्रतिष्ठा च विधातव्या यथापुरम्108

विशेषस्तूच्यते कश्चिद्यथावदवधारय।

आवाहनं स्वगायत्र्या तया कुण्डेषु चाहुति:109

बिभ्राडित्यनुवाकेन सावित्र्या स्थापनं तथा।

सूर्यस्य मूलमन्त्रेण कुम्भतोयेन सेचनम्110

स्थापकस्तस्य तल्लोके राजते मुक्तकिल्बिषै:।

ब्रह्मादीनां च सर्वासां देवतानां यथापुरम्111

स्वातन्त्र्ये पारतन्त्र्ये च स्वैर्मन्त्रै: स्थापनं भवेत्।

दुर्गा च मातर: सप्त या: काश्चिद्देवतास्त्रिय:112

प्रतिष्ठ तासु लक्ष्मीवन्मन्त्रै: स्वै: स्वै विंशिष्यते।

** विष्वक्सेनोत्पत्तिस्थापनादि **

ब्रह्मा-

विष्वक्सेनस्य भगवन् उत्पत्ति: कारणात्कुत:।

स्थापनं च कथं तस्य कथ्यतां यद्यनुग्रह:113

श्रीभगवान्-

दौवारिकेषु सर्वेषु यश्चण्ड: प्रथमो भवेत्।

स देवासुरयोर्युद्धे बली दण्डधर: स्वयम्114

जघान दैत्यान् देवार्थमात्मनाऽभिप्रचोदित:।

तस्य तुष्टोऽहमददां मत्स्वरूपसरूपताम्115

ऐश्वर्यं कुमुदादीनां बलं चाऽप्रतिवारितम्।

विष्वक्सेनसमाख्यां च सर्वसेनाधिपोचिताम्116

नैवेद्यस्य चतुर्थांशं सर्वस्योपहृतस्य मे।

चण्डस्य च पदेऽत्युग्रमन्यं स्थापितवानहम्117

इत्थं ब्रह्मन् तदुत्पत्ति: स्थाप्यश्च मम सन्निधौ।

स्थापनं च स्वमन्त्रेण तस्येष्टं यद्धदात्मन:118

दक्षिणा गुरवे देया स्थापकस्य फलं तथा।

प्रतिकायं च भक्तानां कृत्वा स्थापनमाचरेत्119

स्वतन्त्रं वाऽस्वतन्त्रं वा यथालाभं शिलादिभि:।

कृताञ्जलिपुटं सौम्यं स्थितमासीनमेव वा120

यथावर्णं यथारूपं यथाचाश्रमधर्मिणाम्।
यथावयोरूपधरं पद्मपीठे प्रतिष्ठितम्121
कृतलक्षणसंपन्नं शिल्पिभि: सुपरीक्षितम्।
यद्वा कर्मानुरूपेण प्रतिकायं प्रकल्पयेत्122
स्थापयेदङ्कुरानादौ अर्पयित्वा शुभे दिने।
अयुग्मा: पालिका: कार्या: शरावघटवर्जिता:123
अधिवासनमारभ्य पूर्ववत्कर्मपद्धति:।
उपचारस्तथा होम: कुम्भयागश्च सेचनम्124
परेण ब्रह्मणा कार्यं मन्त्रैश्चान्यै: सुपूजितै:।
तोरणादीन् यजेत्पूर्वं न वेदिकलशानपि125
मुहूर्ते प्रोक्षयेत्कुम्भवारिणा देशिकोत्तम:।
स्वातन्त्र्ये मन्दिरं कल्प्यं सिंहदिङ्नूर्तिवर्जितम्126
दीक्षागुरोश्च प्रतिमां स्थापयेन्मन्त्रसिद्धये।
दक्षिणा गुरवे देया तर्पणीयाश्च भूसुरा:127
अवर्जनीयं सर्वत्र धनैर्ब्राह्मणतोषणम्।
पुण्याहवाचनं विप्रै: स्वाध्यायाध्ययनं तथा128
दक्षिणा च गुरोर्गुर्वी यजमानधनोचिता।
एतैर्यथोदितैर्युक्तं हीनमन्येन दूष्यति129
स्थापनं प्रतिकायानां ब्रह्मन्नैवात्र संशय:।
प्रत्यहं चार्चनं तेषां उपचारै: पृथग्विधै:130
कर्तव्यमुत्सवं चापि ध्वजारोहणवर्जितम्।
न होमो न बलिस्तीर्थं स्वातन्त्र्ये विधिरीदृश:131
पारतन्त्र्ये तु भक्तानामुत्सव: कमलासन।
देवस्योत्सवमध्ये च प्रक्रान्ते वाथ निर्मिते132
तस्मिन् कार्ये कृते तस्मिन् प्रीयते हि जनार्दन:।
राज्ञो राष्ट्रस्य सर्वस्य ब्राह्मणानां गवामपि133
जायते भूयसी संपदुत्सवे विहिते सति।
इति ब्रह्मन् क्रिया: सर्वा: कथिता: पृच्छतस्तव134
दयया परया भूय: किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि।

** शास्त्रोपसंहार: **

संवर्त:

महोपनिषदं शास्त्रं चतुर्वेदसमन्वितम्।
संक्षिप्य च शताध्यायापह्नेन कपिलाच्छ्रुतम्135
तदेव कण्व: संक्षिप्य श्रद्दधानस्य ते मया।
द्वात्रिंशदध्याययुतं शुभं वै सारवत्तरम्136
"पद्माच्छ्रुतमिदं शास्त्रं तथा पद्माह्वयं मतम्"।
इदं च देयं परमं रहस्यमनसूयवे137
श्रद्दधानाय भक्ताय शुचये दीक्षिताय च।
ब्राह्मणाय प्रपन्नाय श्रोत्रियाय च धीमते138
यद्वा ज्येष्ठाय पुत्राय न विद्यामरये वदेत्
नमो ब्रह्मण्यदेवाय श्रीधरायाऽव्ययात्मने।
ऋग्यजु: सामरूपाय शतरूपाय विष्णवे139

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि श्रीपाद्मसंहितायां क्रियापादे संवर्तप्रोक्तायां

संहितायां गृहार्चास्थापनविधिर्नाम द्वात्रिंशोऽध्याय:

****

क्रियापाद: समाप्त:

****